

Filosofie českých dějin

JAN PATOČKA

Filosofická fakulta UK,
Praha

Přednáška pronesená dne 23. 4. 1969 v rámci cyklu
„Česká otázka“ v Klubu Socialistické akademie

Vážení přítomní,

rád jsem se chopil příležitosti promluvit o filosofii českých dějin, neboť mi to dává možnost formulovat několik tezí, které se sice možná přítomným i ostatní veřejnosti budou zdát upřílišené, ale extrémnost má tu dobrou stránku, že dovoluje ostrou formulaci protikladů a kritiku.

Budu mluvit jen o jedné filosofii českých dějin, protože si myslím, že jen jedna taková opravdu existuje. Již výraz „filosofie českých dějin“ je naše specifikum. Není mi známo, že by se užívalo mimo naši oblast analogických výrazů „filosofie francouzských, německých, britských ... dějin“. Výraz „filosofie ruských dějin“ se sice vyskytuje v Masarykově díle *Rusko a Evropa*, ale to je pochopitelně reflex našeho úzu.

1. Co je vůbec filosofie dějin? Je to jedna z nejproblematictějších filosofických disciplín. V extrémní formě představuje charakteristické rysy této disciplíny i její problematičnost Hegelova filosofie dějin. Zjevné i skryté předpoklady různých forem této disciplíny nedávno rozebral a podrobil sumární kritice známý francouzský filosof M. Guérout (na 14. Kongresu pro filosofii ve Vídni 1968). V následující charakteristice se z velké části přidržujeme jeho vývodů — tam, kde s nimi souhlasíme.

Vezmeme Hegelovu filosofii dějin jako klasický příklad metafyzické spekulace o dějinách. Jejich obsahem je pokrok ve vědomí svobody, subjektem je absolutní duch, Bůh, který v dějinách dospívá k sebevědomí. Dějiny jsou boží sebereflexe. Tím je zaručen konečný výsledek, smír, ospravedlnění i hoře, zla, disharmonie v dějinách. Patří sem též jistá filosofická koncepce o tom, jak se jednotlivé světodějné „národy“ střídají ve vedení dějinného procesu: Orient, Heléni, Římané, Germáni.

Ovšem mluví-li Hegel o národech, myslí něco docela jiného než my, když mluvíme o národních dějinách a filosofii národních dějin. Něco jako filosofie českých, německých a jiných národních dějin je u Hegela z podstaty věci nemožné. Jeho „národy“ jsou cosi jako kultury nebo kulturní okruhy, starý Orient, helénský svět, římský svět — „germánský svět“ znamená celou křesťanskou a moderní civilizaci. V tomto stylu, ale už rovněž pod vlivem nacionalistických konceptů, konstruktéři jako Augustin Smetana nebo Ludevít Štúr později připojili k minulým kulturním okruhům též Slovanstvo jako okruh budoucí.

Hegel je vyvrcholením metafyzického typu filosofie dějin. Koncepce dřívější — jako Herderova, Kantova, Schillerova, Fichteho — zastupují podobnou tendenci méně radikálně. Nevyskytuje se u nich absolutní duch jako subjekt dějin, nýbrž jejich celkový smysl je založen na povaze lidskosti, humanity, která se naplňuje skrze národy a světodějné události, v nichž se vyhrocují a potom usmířují protiklady lidského ducha. Takovouto humanistickou filosofii protikladů a jejich smíru vytvořil zvláště F. Schiller.

Pro obojí, ryze teologickou i skrytě teologickou, totiž humanistickou filosofii dějin je tato disciplína aplikací filosofie ducha. U Herdera je sociálně historickou aplikací Leibnizovy monadologie, u Kanta a Schillera filosofie mravní svobody v její opozici proti přírodnímu mechanismu, u Hegela dialektické koncepce sebevývoje ducha, který z přírodního odcizení se navrácí k sobě.

Koncepce ducha, do níž je zařazena představa o dějinném vývoji, je přirozeně metafyzicko-teologická v obou případech, ať je subjektem dějin absolutní duch sám nebo lidstvo, zaměřené k jistému dějinnému cíli — protože co tento cíl ukládá a nad jeho plněním bdí, je opět božská prozřetelnost, dějiny jsou uskutečňováním

mravní říše, říše boží na zemi, explikací potenciální dokonalosti jsoucna atd. Filosofie národních dějin, ať to zní sebepřekvapivěji, např. v podobě Herderovy humanity, je teologická: lidstvo se vyvíjí k dokonalosti po stupních, z nichž každý představuje jistý národ či kmen. Proto je též Herderovo pojetí národa metafyzické. Základním principem tohoto pojetí je národní charakter. Ten je sice empiricky získán, je výsledkem zkušenosti národních společenství v dějinách, ale je velmi trvalý, udržuje se po tisíciletí, je-li jednou zde. Jeho výrazem je jazyk. Nejlepší charakterologii národů je možno vyčíst z jazyka a z jazykových výtvorů, hlavně tedy z literatury. Na první pohled je koncepce národního charakteru něčím úplně světiským, její pozadí je však „velká škála bytí“, „the great chain of being“, podle výrazu jednoho z dnešních historiků idejí Lovejoye — totiž metafyzická myšlenka stupňů jsoucna, procházející od Platona a Aristotela celou naší duchovní historií.

Metafyzičnost ve filosofii dějin se projevuje mimo jiné též v tom, jak je pojat vztah přírody a ducha: duch je vlastní podstata, příroda je buď příprava nebo pouhá slupka jevu. Nic nevádí, že u Herdera je tato opozice nejmírnější, neboť mezi přírodou a dějinami je kontinuita. Existuje přirozená stupnice vyvíjejících se bytostí, jediný řetěz od neživé přírody až k člověku; tato stupnice má teleologický ráz, všechny možnosti jsoucna se v ní vyčerpávají a tak se uskutečňuje dokonalost, plnost bytí jsoucna. — U Kanta a pokantovských myslitelů neexistuje taková kontinuita, nýbrž ostrá opozice mezi přírodou a duchem, který vyniká nad přírodu celou podstatou: dějiny jsou svoboda, příroda nutnost, příroda opakování, dějiny tvorba a smysl. V přírodě není nic nového, v dějinách je pokrok, k němuž je příroda jen předejrou a jakoby jeho symbolikou. Tak se na věc dívá nejen Kant a Schiller, nýbrž také Schelling a Hegel.

Guéroutl upozornil dále na to, že sama koncepce času lineárního, času, který jako přímka postupuje stále vpřed k cíli a nevrací se zpět — pojem času, který je v základě myšlenky pokroku, je původu křesťansko-teologického (to není přirozeně Guéroutlův objev; Wieland ukázal v práci o Filoponovi, jak se uplatňuje u prvních křesťanských interpretů Aristotela, Land-

grebe se rovněž tou věcí zabývá ve Phänomenologie der Geschichte, atd.). Zato Guéroutl ukázal energičtěji než jiní, že také myšlenka často považovaná za samozřejmou, že subjektem dějin je lidstvo a nikoli jednotlivé lidské národy a kmeny, nikoli partikulární společnosti, je křesťansko-teologická.

Do tohoto okruhu myšlení patří jediná koncepce, kterou znají české myšlenkové dějiny jako „filosofii českých dějin“, totiž koncepce Františka Palackého. Je jediná, z ní jsou odvozeny koncepty na ni navazující, jako Masarykův, k ní se vztahují kritická vystoupení historiků a jiných odborníků, kteří na ní vytykají ty či ony stránky nebo jednotlivosti, aniž by důsledně vyvíjeli nějakou kladnou koncepci novou, takže leda příležitostně vyslovují určité názory o povaze dějinného procesu v naší zemi a poskytují tak prostě kritický komentář k Palackého textu.

2. Máme-li koncepci Palackého zhodnotit, musíme se napřed zabývat problémem národa v našem obrození. Neboť co pro Palackého má dějiny, je národ, národ je subjektem dějin. Proto je věc základně důležitá vědět, co Palacký rozumí národem. V našem obrození existují dvě koncepce toho, co je národ. První je Jungmannova, opřená o Herdera — v podstatě je to Herderova myšlenka, kterou Jungmann velice ostře přeformuloval v čistě jazykové pojetí národa. Druhá koncepce, jen o něco málo pozdější, takřka krok za krokem oponuje pojetí Jungmannovu: koncepce Bernarda Bolzana. V několika bodech je postavím proti sobě.

Herder — Jungmann: Národ je přírodní jednota společenská (tj. přírodou daná); je založena na lidských organických silách, které pak určují dějinné osudy toho kterého lidského společenství. Nemá smysl hledat pro národ nějakou mravní úlohu odlišnou od sebeudržení a seberozviti.

Nemá dále smysl rozeznávat zásadně mezi národem a národním kmenem. To je nadmíru důležitý bod: na něm se zakládá možnost opřít češství o slovanství.

Pro národ nejdůležitější je udržet individuálnost charakteru, pro kterou má největší význam jazyk. Je tedy přede vším ostatním třeba udržet a vypěstovat národní jazyk.

Podstata národa je v hlavních rysech

nezávislá na státě a stát je naopak závislý na národě a národním charakteru.

Povaha národa, protože národ je něco daného, se otevírá v podstatě studiem minulosti.

Naproti tomu *Bolzano*: Národ je politická jednotka, společnost žijící v jistém státě, který existuje buď *de iure* nebo *de iure i de facto*.

Národ a jazykový kmen nejsou totéž. Jazykové kmeny jsou jen materiál pro národ. Tento materiál může dávat dobré výsledky i tam a právě tam, kde je nejstejnorodý.

Raison d'être, smysl existence národa neleží v přírodních danostech (např. v nějakém původně daném charakteru), nýbrž v morálních výkonech: v obraně proti bezpráví, v boji proti asociálním emocím, sociálnímu útlaču, nerovnosti a privilegiím. Poslední důvod je důvod společenství vůbec — uskutečnění říše boží na zemi prostřednictvím státu spravedlnosti a rovnosti. Národ je tak posléze založen na platnosti sekularizovaného křesťanského ideálu.

Nemá smysl vyhledávat nějaký daný národní charakter, protože vlastní úloha národa leží před ním v budoucnu. Studium historie má význam morálního povzbuzení k týmž výkonům, jichž se společnost již dříve domohla.

Jazykový rozdíl není důvodem k samostatné existenci národa. Jazyk je nejméně podstatným předpokladem národní existence.

Bolzanův pojem národa je sociálně politický. Bolzano si byl vědom sociálního původu národnostního rozkolu v Čechách, viděl podle našeho názoru správně souvislost tohoto problému s problémem vzdělání, budoucnostní perspektivy a sociálního vzestupu lidových vrstev po josefinských reformách. Chce zabránit rozkolu jednotné společnosti ve společenství dvě. Jungmannův pojem národa tento rozkol podporoval. Naše starší společnost, tradičně hierarchická, se po josefinských reformách zformovala ve společnosti dvě, jednu s více tradičním, hierarchickým charakterem, poměrně užší bázi a jazykem německým, a druhou, vyrostlou z původně nepřivilegovaných vrstev, spolu s tenkou vrstvou intelektuální, která si uchovala český jazykový ráz. Podle mého názoru vznikly tak dvě společnosti z jedné, ideově držené pohromadě ideou českého státu. Po

jeho faktickém zániku v 18. věku vznikla nezbytně „česká otázka“, tj. otázka, je-li tento zánik definitivní a jak bude vypadat společnost, jež v něm žije.

Jungmannovo pojetí má svou slabost v Jungmannově pozitivismu. Rozhodující instancí dějinného vývoje je faktický stav. Před ním je nakonec nutné se sklonit. Jungmann hodnotí vysoko národní individualitu. Tato individualita ovšem není mocí, která se vždy prosazuje, ani silou, která se prosadit musí, ani ve smyslu faktickém, ani ve smyslu mravním: je to sice hodnota vysoká, ale přece jen partikulární.

Síla Jungmannovy myšlenky je v tom, že vidí jasně význam jazyka pro společenství. Jungmann má hlubší pojetí jazyka než Bolzano. Bolzano vidí jazyk jen jako instrument myšlenky, konvenční a lhostejný vůči „představám“, „větám“, „pravdám“ o sobě. Nevidí, že právě tyto představy, věty, pravdy jsou vlastní jazyk a že ty ideální, všem společné věty a pravdy zase závisí na faktickém jazyce, v němž žijeme a jímž mluvíme a který nás proniká na mnohem hlubší úrovni, než je úroveň vědění a poznání, kterou osvícenec Bolzano především vidí a hodnotí.

Bolzano si přál zrovnoprávnění českého jazykového kmene, odstranění vzdělanostního nadpráví a tím stvoření perspektivy společenského vzestupu pro české vrstvy, ale neuvážil jasně, co je v tom všechno obsaženo: jeho abstraktní pojetí jazyka mu zabránilo, aby viděl, že odstranění nadpráví tu znamená přenesení celého univerzálního vzdělanostního bohatství do národního jazyka. Proto Bolzanův pokus zachovat pro určité duchovní oblasti v celé „české“ společnosti též jazykový ráz, pro něho přirozeně německý, byl osvěcenská jednostrannost, kterou posléze nebylo možno udržet — byl to papírový pokus.

Přesto druhé složky Bolzanova pojetí nebyly ani bezvýznamné, ani pro naše poměry neplodné. Ve věci jazyka sami naši bolzanovci (Zahradník, Havlíček) šli jinou cestou, totiž Jungmannovou. Ale cítili též, že Bolzanovo pojetí není prostě staré zemské vlastenectví (v podstatě tradicionalistické), nýbrž že je tu sociální pojetí národa s podstatně syntetickým morálním úmyslem.

U Františka Palackého máme před sebou pokus o syntézu mezi pojetím Herde-

rovsko-Jungmannovským a mezi pojetím Bolzanovým, posíleným u friesovce a schillerovce Palackého též o prvky z myšlenkového světa jiného velkého osvícence — Immanuela Kanta a jeho některých následovníků.

Co ho zřejmě z Bolzanových myšlenek ovlivnilo, byla myšlenka soužití, koexistence, vzájemného plodného ovlivňování a případné syntézy různých kmenových prvků. Bolzano sám nehovořil o tom, jak si syntézu představuje, ale tvrdil, že vzájemné pronikání nadmíru různorodých elementů je velmi plodné. Před Palackého myšlenkou vzájemného „stýkání a potýkání“ dvou velkých kulturních substrátů máme zde u Bolzana něco podobného. A podobně jako u Palackého se také u Bolzana a bolzanovců (Fesl) tato myšlenka uplatňuje dvojím způsobem, v dvojím kontextu: v užším českém a širším rakouském. Bolzano a bolzanovci měli koncept pro řešení národnostních problémů nejen v Čechách, ale i v Rakousku. Podobně Palacký má svou koncepci „stýkání a potýkání“ pro Čechy a Moravu ve svých *Dějínách* a koncepci národně spravedlivého federálního Rakouska v *Ideji státu rakouského*.

3. Palackého filosofie dějin se rozvíjí na základě metafyziky ducha, kterou podává jeho *Estetika*. Tato filosofie ducha je určité zformování kantovských motivů viděných skrze Frieše. To už je obecně známo, zde to jen zopakují.

Podle Palackého je tvůrčím centrem lidského ducha *cit*. Spojuje v sobě všechny vnější vlivy na nás a přetvořené je zjevuje jakožto pojmy a ideje. Aktivita ducha implikuje jakousi lásku k sobě samému, ale ne k sobě, jak fakticky jsme, nýbrž k ideálu, který v nás žije: oživení, rozšíření a zintenzívnění vlastního bytí. Princip ducha je jeho jednota, svoboda, autonomie. Odtud vyplývají obecně závazné zákony mravnosti a spravedlnosti. Toto zacílení je zároveň to božské v člověku („božnost“). Ideje jsou obrazy lidské dokonalosti, ukazují nám a vedou nás od ojednotlivěné smyslovosti k světovému obsahu, k vznešenému celku života a určení národů, sledují stopy boží v přírodě a dějinách. Ideje nás teprve činí lidmi. Odlišovat je třeba lidství *čisté*, tj. všechny ony možnosti, jež člověka činí člověkem, jsou pro něho specifické, a lid-

ství *božné*, které směřuje za určitým ideálem a k jeho uskutečnění. Uskutečnění nemůže nikdy realizovat *všechny* možnosti, nýbrž vždy jen určité z nich, takže snaha o božnost zároveň vede k zjednotranění a vytvoření protikladů, k žití v protikladech, které je tak nezbytnou podmínkou uskutečnění lidskosti. Celá tato koncepce citu, možností a božného lidství se uskutečňuje jen skrze protiklady a jejich smír. Takový je základ nejen estetické, ale i dějinné koncepce Palackého. Při její charakteristice budu Palackého zčásti slovně reprodukovat.

Dějiny (dějepis) jsou posledním plodem vzdělanosti národů. Dějepis ve vyšším a pravém smyslu vzniká tam, kde národ duchovně probuzený, spojený ke společenským úkolům vlastními zákony ve stát, svobodnou vůlí zápasí se svými odpory. Když je tento boj zároveň poutavý, rádi si obnovujeme jeho památku.

V tomto pojetí snadno odhalíme prvky Herderovy, Jungmannovy, ale i kantovské a Bolzanovy. K těmto posledním patří důraz na stát, právo, spravedlnost a mravní úkoly vůbec, jež činí národ teprve vpravdě dějinným. V rozporu s Herderem to není, neboť i u Herdera je stát výrazem národního charakteru, který se projevuje ve „vlastních zákonech“. Ale Herder je v tomto směru přece jen více anarchický; ke státu má jistou nedůvěru, kterou Palacký nesdílí.

Dějiny českého národa, praví Palacký dále — a tím přechází k vlastní filosofii *českých dějin* —, jsou v mnohém ohledu poučnější a zajímavější než dějiny ostatních národů. Jako leží česká země ve středu a takřka v srdci Evropy, tak se i český národ po mnohá století stal středem, v němž se vzájemně stýkaly a sjednotily rozmanité prvky novodobého života evropského. Zejména tu lze názorně spatřovat dlouhý spor a vzájemné prostoupení prvku římského, slovanského a německého v Evropě.

Jak potom následující charakteristika římského principu, tak i charakteristika principu germánského a slovanského pocházejí v podstatě z Herdera. Nebudu reprodukovat všechny výklady toho se týkající, stačí vzít k ruce příslušné kapitoly šestnácté knihy Herderových *Idejí* (kapitola 3: *Němečtí národové* a kapitola 4: *Slovanští národové*) a knihy devatenácté

(*Římská hierarchie* atd.) a srovnat je s příslušnými vývody Palackého, abychom se o tom přesvědčili. Je patrné, jak velkou úlohu zde hrají všechny ty charakterologie a vůbec Herderova myšlenka, že to je národní charakter, který dává ráz dějinám určité společnosti.

Přesto se tato charakterologie u Palackého též obměňuje. Palacký redukuje tři prvky (římský, germánský, slovanský) na dva: podnikavý, energický princip germánský, nesený tím, co bychom mohli nazvat vůlí k moci; naproti tomu pokojný, vnitřně duchovní a zásadně demokratický princip slovanský. Tento základ, který odpovídá Herderovi, se Palacký pokouší rozvinout v celý sociální systém, v soustavu institucí. U Němců je vrchnostenská zřízení hierarchizované společnosti, vztah pán-rab. U Slovanů je prvotní demokratická svoboda a rovnost všech s přirozenými nebo dobrovolně zvolenými předáky. Ještě hlubší obměna však pochází z konfrontace s tím myslitelem, kterého Palacký měl i jinak v oblibě a na kterého často vzpomíná, s F. Schillerem. Palacký prohlubuje tento protiklad až k nejzákladnějším pudům lidské mysli, podobným těm, které v základních pudech lidské povahy shledal Schiller. Německý princip představuje cosi jako látkový pud Schillerův, vůlí k moci, k ovládání vnějšku; slovanství naopak představuje svobodu, autonomii, cosi jako pud formy. To potom dává českým dějinám jejich obecně lidský význam. V principech germánství a slovanství jsou proti sobě postaveny a navzájem se ovlivňují dva základní tvořivé impulsy lidské povahy.

Původní slovanský demokratismus, při vši mravní superioritě zatížený sklonem k společenské anarchii, by nebyl mohl odolat náporu německé podnikavosti, kdyby ve 13. století, v době kolonizace, nebyl přijal německé ovlivnění. V 15. století v husitství proniká opět původní slovanský demokratismus. Ten se potom stává zárodkem, z něhož vyrůstají hlavní zásady nové doby, hlavně svoboda myšlení a přesvědčení.

V tomto smyslu nutno nyní chápat hlavní tezi: obsah českých dějin je stálý kontakt a boj slovanského živlu s německým (římský živel totiž přichází většinou prostřednictvím německého). Něco podobného je také u jiných slovanských ná-

rodů, ale nikdy se to neděje tak ustavičně, všestranně a tak, že by výsledkem nebyl zánik slovanského živlu. Český národ je ze slovanských jediný, který si za tisíc let koexistence s Němci zachoval svou svébytnost jako rovnoprávný partner.

Myšlenka o boji protikladů byla v té době velmi rozšířená a není důvodu se domnívat, že ji Palacký našel u Hegela. Jednak patří do okruhu Schillerových myšlenek od doby *Estetiky*, Palackému blízkých, jednak se v protikladech dala formulovat též Bolzanova myšlenka o plodnosti styků a postupování nestejných, ba až protichůdných etnických živlů, které podle Bolzana teprve vedou ke vzniku národa v mravním slova smyslu.

V souvislosti s tím je teprve patrné, co to znamená, že husitské údobí je Palackému středem českých dějin. Všechny výše uvedené motivy je třeba mít na mysli, když hovoříme o této Palackého syntéze. Trvá se na myšlence národního charakteru, češství je skoro ztotožněno se slovanstvím, ale na druhé straně se národní charakterologie prohloubila a zjednodušila Schillerovým vlivem až na prapůvodní dva elementy nezbytné, čisté lidskosti; úloha dějepisu je bolzanovsky položena do úkolu dát českému živlu nové sebevědomí ukázáním kulturních výkonů, jichž byl mocen v minulosti pro budoucnost. V husitství je tak první osvěta, první zárodek nové doby, kulturní kontinuum mezi starší a novou společností. V něm je pak obsažena myšlenka, kterou ostatní svět přejímá, poněvadž běží o první uskutečnění humanitní syntézy základních prvků lidské povahy: demokratické rovnosti, svobody myšlenkové, volného mravního sebeurčení ve všech oblastech života.

4. Palackého koncepce byla lichotící a svůdná. Vidíme, kolik motivů duchaplně spjala dohromady. Dále byla pro tehdejší dobu a pro novou českou společnost vítaná a praktická. Není divu, že tato syntéza vzbudila pozornost i u T. G. Masaryka, který jinak byl jedním z hlavních iniciátorů pozitivismu u nás. Šlo mu hlavně o pojetí kontinuity v našich starších i moderních dějinách, ležící v demokratismu a jakési náboženskosti, až po rysy osvícenského deismu a racionalistického moralismu. I Masaryk, nejen Palacký, měl k těmto prvkům blízko.

Našli se sice hned po Masarykových pu-

blikacích o našem obrození a naší reformaci autoři jako J. Kaizl, kteří toto kontinuum popírali a zdůrazňovali úlohu idejí 18. století v našem obrození. Tento názor, důsledně domyšlen, byl by musel vést k tezi, že toto kontinuum, o němž se Palacký a po něm i Masaryk pokoušeli, ve skutečnosti neexistuje. Kaizl i pozitivističtí historikové, kteří se postavili proti Palackého i Masarykovu pojetí, zdůrazňovali naproti tomu kontinuitu národní ideje, nebo — jak to později formuloval Pekař — starosti o národní existenci. Nekriticky pak brali za základ ideu národa, obsaženou v myšlenkové linii Rousseau — Herder — Jungmann. Tato idea prošla však ještě méně ohnům kritiky než idea nábožensko-mravního kontinua spojeného s národní charakterologií, kterou vzal za základ Palacký; mluvívало se tu o národu, aniž byla snaha tento pojem blíže sociologicky a filosoficky určit.

Vidíme nyní, že výraz „filosofie českých dějin“ měl zvláštní význam společenský. Vyvěral z diskontinuity mezi starším společenským vývojem v naší zemi a mezi moderní českou společností, zcela jinak strukturovanou a žijící zcela novými problémy. Překlenutí tohoto diskontinua bylo důležitá politická záležitost a politický program česky mluvící společnosti, která vznikla z rozkolu jednotné tradiční společnosti po reformách josefinských a po francouzské revoluci v souvislosti s faktickým zánikem českého státu a habsburským pokusem o nivelizaci historických organismů v habsburské říši.

Filosofie českých dějin je dnes neaktuální nejen svými prostředky, nýbrž také tím, že ideologická potřeba, která ji vyvolala, neexistuje.

Nakonec mi budiž dovoleno vyslovit několik tezí k „filosofii českých dějin“ a její kritice.

1. Český národ, subjekt českých dějin, není pouhým pokračováním tradiční hierarchicky formované společnosti v Čechách. Vznikl v důsledku historicky probíhajícího jazykového odcizení vyšších vrstev od 16. a 17. století, faktickým zánikem českého státu v 18. věku na základě osvobozovacích dekretů Josefa II. z třídy původně zbavené politických práv a z nepříliš mohutné intelektuální vrstvy, sociálně rozrůzněné.

2. Kontinuitní teorie byla původně urč-

na k posílení českého živlu, měla účel diktovaný potřebou vrstev inteligence opřít své sebevědomí o dějinně uznané hodnoty a morálně se odůvodnit.

3. Tato kontinuita neexistuje, je třeba vyjít z faktu diskontinuity a v něm najít východisko k úvaze o českých dějinách, a v tom smyslu i stanovisko k „filosofii českých dějin“.

4. Filosofie dějin založená na národním charakteru, domněle vytvářejícím dějinné kontinuum, nebo na motivech ideových se pokaždé ukázala jako čistá konstrukce. Filosofie dějin morálního charakteru sice nemá takový ráz konstrukce, poněvadž jí nejde o fakta, nýbrž i ideály, o budoucnostně mravní postulát pro přítomnost; zde ovšem opět chybí *faktická* kontinuita, kterou z postulátů vyvozovat nelze.

5. Faktická diskontinuita tedy nevylučuje jistou kontinuitu morálního zaujetí a příkladu, jako u Palackého; nelze ji však hypostazovat ani v jednotu „národního charakteru“, ani v kontinuum „kulturního statku“, např. jistých idejí, které by tvořily reálný most mezi 14.–15. stoletím v Čechách, osvícenstvím a obrozením.

6. Zato existuje na sociálním základě *elementární demokratismus* českého a zčásti i slovenského národa. Tento elementární demokratismus činí naši společnost cizími problémy všech společností se silně hierarchickou, tradiční společenskou strukturou, konzervatismus velkého slohu i revoluční bouřliváctví, reagující na sklerotizaci ustálených struktur. Jež nelze odstranit bez násilného otřesu. Myšlenka *rovnosti* dovedená do plného vyrovnání, i hospodářsko-sociálního, je nám však srozumitelná a blízká, naše vtělení do socialistického tábora je z tohoto hlediska pochopitelné a důsledné. Neméně pochopitelné a důsledné je však potom v tomto rámci přidržování se tendence univerzálně demokratizační.

7. „Náboženský“ ráz českého duchovního života v obrození je relikv josefinismu v díle Palackého a částečně i Masarykově, přičemž se na největšího josefinistu, Bernarda Bolzana, zapomnělo z toho důvodu, že národnostní situace druhé poloviny století způsobila svým nacionalismem, že byl pro naše povědomí zařazen tam, kam nepatřil a kam se ani sám nezařazoval.

8. Filosofie dějin vůbec je vážný filosofický problém, problém na jedné straně

дѣйности чловека по стране объективни а на друпѣ стране проблемъ základnѣхъ kategoriѣ historiografickѣхъ по стране subjektivnѣ, myslenkovѣ. Vychodiskemъ tu musѣ bѣtъ kritickѣ odhalenѣ speciálníchъ předpokladů metafyziky dějin, obsaženýchъ ve většině klasickýchъ filosofií historie: časъ jako lineární kontinuum, vъ němž se dějiny rozvíjejí; jednotné lidstvo jako subjektъ dějin; racionalita dějinného vývoje, jeho objektivní smysluplnost; jednoznačný pokrokъ vъ dějináchъ atd. Tato kritika zajistě nebude znamenatъ *opuštění* všechъ těchtoъ koncepcí za všechъ okolností, nýbrž vymezení а omezení jejich platnosti; napříkladъ subjektemъ dějinъ může bѣtъ lidstvo teprve odъ té doby, kdy jako jednotná společnost lidská, spojená kulturně hospodářsky, vskutku existuje. Právě takъ např. faktъ linearitы času nebude popírán, nýbrž bude položena otázka jeho vztahu kъ původní časovosti, vъ níž se odehrávají základní dějinné události. Je třeba dále uvážitъ, jakъ dalece je *smysl* těchtoъ událostí čímъsi schopnýmъ objektivitы а за jakýchъ podmínekъ. Problémъ *objektivitы* historického procesu nabude akutnosti srovnánímъ této objektivitы se smyslemъ objektivitы přírodníchъ vědъ. Takto pojatá filosofie dějinъ není за námi, jako klasická metafyzika dějinъ, nýbrž stojí předъ námi jako náležitý myslitelský úkolъ.

Резюме

Ян Патоцка: Философия чешской истории

1) Авторъ критикуетъ классическую философию истории вообще (конструкцию исторического въ ходе и его смысле) какъ одну изъ самыхъ проблематичныхъ метафизикой назначенныхъ философскихъ дисциплинъ и приводитъ следующие ея не критикованные предположения: превосходство духа надъ природой, линейное время, человечество какъ субъектъ истории.

2) Аналогичными предположениями также определяется классическая философия чешской истории Франтишка Палацкы. Къ предыдущему у него приступаетъ метафизика народа. Понимание народа въ нашемъ возрасте определяется двойственностью Юнгманн — Болзано (скорее Юнгманн — Добровскы). Авторъ ставитъ противъ себя юнгмановско-гердеровскую теорию народа, основанную натуралистически на «национальномъ характерѣ» и языке и Болзанову мысль народа какъ нравственной задачи на данномъ государственно-общественномъ основании.

3) Философия истории Палацкы исходитъ изъ особой метафизики духа и народа (Кант-Фриес-Шиллеръ — инспираторы), въ которой содержится какой то синтезъ всехъ предыдущихъ мотивовъ. Национальную характерологию углубляетъ въ науку объ институтахъ и учении объ основныхъ

элементахъ человеческого характера вообще, оппозиция которыхъ проявляется въ характерологической противоположности германизации, славянства. Исключительно умная концепция Палацкы о содержании чешской истории какъ противоположности и влияния на эти элементы имеетъ предшественника въ некоторыхъ мысляхъ Болзано и болзаноуцев.

4) «Философия чешской истории» — это чешская специфика, созданная въ основномъ Франтишкомъ Палацкы и принятая Масарикомъ. Сегодня она неактуальная не только из-за своего метафизического характера — проблему философии истории вообще необходимо сегодня понимать иначе, а именно надо исходить изъ феноменологии историчности и критического анализа невысказанныхъ предположений философии истории, но также потому, что актуальнополитическая общественная потребность упомянутого идеологического направления ужъ упомянутого идеологического направления уже не существуетъ.

Summary

Jan Patočka: Philosophy of Czech History

I. The author criticizes the philosophy of history in general (the construction of the historical course and its sense) as one of the most problematic philosophical disciplines determined by metaphysics and presents its following uncriticised presuppositions: the superiority of the spirit to nature, the linearity of time, mankind as the subject of history.

II. František Palacký's classical philosophy of the Czech history is also determined by similar presumptions. The preceding, however, is supplemented by the metaphysics of the nation. The conception of the nation in the Czech revival is determined by the duality Jungmann-Bolzano (rather than Jungmann-Dobrovský). The author confronts Jungmann's and Herder's theory of the nation, based naturalistically on the "national character" and the language, and Bolzano's idea of the nation as a moral mission on a given social and state basis.

III. Palacký's philosophy of history is based on a special metaphysics of the spirit and the nation (the inspirators of which are Kant — Fries — Schiller) containing a kind of synthesis of all the preceding motives. It elaborates the national characterology into a theory of institutions and a doctrine of the fundamental elements of human nature in general, the opposition of which reveals itself in the characterological antithesis of the Teutonic and the Slavonic principles. Palacký's extraordinarily ingenious conception of the content of Czech history as an antithesis and mutual influence of these elements is based on some ideas worked out by Bolzano and his followers.

IV. "The Philosophy of Czech History" is a specifically Czech phenomenon, created in substance by František Palacký and taken over by Masaryk. Today it is no more topical — not only due to its metaphysical character — (the problem of the philosophy

of history in general today must be conceived in a basically different way: it is necessary to proceed from the phenomenology of historicity and the critical analysis of expressed presumptions of the philosophy of history) but also because the actually political social need of this ideological formation no longer exists.

Diskuse k přednášce prof. J. Patočky:

L. Nový: Vážení přátelé, domnívám se, že nejde o koreferát, nýbrž vystupuji jako první z diskutujících, než se budete hlásit do diskuse vy.

Dovolil bych si navázat na nesmírně zajímavý referát pana profesora Patočky, na otázku, která je opravdu centrální a nejvíce mne zaujala, a to je problém samotného smyslu filosofie nějakých dějin, otázka, zda nám taková disciplína vůbec může dnes ještě něco říci, nebo jinými slovy, zda to není něco, co si vyrábí národ v určité dějinné situaci proto, aby se mu lépe snášely dějiny. Do jaké míry má filosofie dějin určitý poznávací význam, dává reálné perspektivy, a do jaké míry lidi mate, klade před ně falešné cíle pokud jde o jejich budoucnost a o to, jaké jsou k ní reálné cesty.

Z tohoto hlediska bych si položil otázku: Nemůžeme filosofii dějin chápat jako určité rozšíření poznatků o minulosti, kterých jsme nabyli vystoupivše sami z dějin, to je, jako určitou sumu nějaké logiky daného vývoje, kde stačí jen poznat a na základě poznání nutnosti být svobodnými? Filosofie dějin bude asi provádět reinterpretační toho, co se stalo, to je otevřeno naší reinterpretační a nemůžeme s tím nic udělat, ale zároveň by měla být filosofii budoucnosti. Filosofie dějin by měla provádět analýzu i uvažovat o budoucnosti.

Zde dochází ke střetnutí mezi filosofii dějin a mezi tím, co bych nazval operativní vědou. Někdy nás přepadá až pocit úzkosti, jak se dějiny zpracovávají na základě ryze operativně a pragmaticky využitých poznatků vědy a techniky bez ohledu na cíle a smysl národních existencí apod.

Jsou vědy, které si kladou za svůj hlavní předmět „přítomnost“, srovnal bych např. vztah mezi filosofii dějin a sociologickými analýzami, které se spíše koncentrují na určitý mechanismus společ-

nosti než na nějaké širší koncepce zaměřené do budoucnosti a přítomnosti. Mám pocit, že na této rovině má smysl uvažování o minulosti a filosofii dějin, které nesmí být odtrženo od analýzy přítomného momentu, od hledání reálných momentů v nejbližší budoucnosti.

Máme zde jev, u něhož nám nic v minulosti není zaručeno. Řekl bych to možná trochu krutě: Domnívám se, že sebelepší tradice humanitní a demokratická českému národu nezaručuje, že zůstane humanitní a demokratický. Tím dalším momentem je práce na dějinách českého národa. To byl také smysl usilování Masarykova, který zdůrazňoval, že pouze ti, kdo uchopí přítomnost a dále pracují na existenci a vývoji českého národa, vlastně pokračují v dějinách — ale spolehnouti se na jakékoli garancie z minulosti se může přítomné generaci vymstít, filosofie dějin se stává v horším smyslu ideologií a nikoli kritickým vědomím o přítomném stavu národa. V tom bych viděl smysl Masarykovy polemiky proti historismu. Masaryk nebyl snad jen variací Palackého, ale vnesl akcent méně historizující; otevřeněji kladl důraz na to, co my nyní uděláme z národní existence — to rozhodne o dalších osudech. Měl méně důvěry v logiku dějin, v naplňování určitého dějinného smyslu apod.

Ještě mám třetí malou poznámku, která by ale asi patřila k jinému tématu. Mluvíme o filosofii českých dějin, ale jaká je filosofie slovenských dějin? Tato otázka mlčky předpokládá, že filosofie českých dějin by měla být určitým vodítkem, podle kterého by se pohlíželo na filosofii slovenských dějin, na vztah mezi filosofii českých dějin a slovenských dějin, mezi filosofii českých dějin a ideou československé státnosti. Mlčky jsme se někdy domnívali, že Slováci sledují naši vývojovou linii jen v nepříliš dokonalé podobě a mám pocit, že současnost ukazuje, že tomu tak zcela není.

Čtvrtou poznámku mám k starší už ideji Palackým velmi zdůrazněného spojení filosofie českých dějin s ideou humanitní. Řekl bych, že je to věc, která platí dodnes v tom, že musíme čelit mnoha námitkám, že řada úvah o našem vývoji byla motivována nacionalisticky. Snad nejsilnější tradicí bylo, že jejich zrod byl vždy zapojen do vývoje světového, neboli

že česká otázka je vždy zároveň otázkou světovou. Mám pocit, že její kontext je dnes velmi aktuální, že proti různým krutým skutečnostem nelze operovat náciolisticcky, nýbrž — řekněme to mírně — internacionalisticcky. Nejde o uchování určitých sebeklamů o možných přednostech našeho národního charakteru, nýbrž o to, jakým způsobem usilujeme na základě specifických historických zkušeností myšlenkově zvládnout řešení problémů, které mají celosvětový význam. Jen tak se stávalo české myšlení velikým. Někdy jsou tendence ke zdůraznění charakterologie nesmírně svůdné, ale nesmírně nebezpečné. Řekl bych to polemicky: různí gubernátoři a protektoři se velmi rádi dívají na svérázné písně a tance domorodců. Sama idea folklórní nemůže situaci zachránit.

Mám pocit, že Masaryk snad ani zde nedsleduje zcela tu tradici jediného typu filosofie českých dějin, a mám na mysli problém náboženského hlediska v interpretaci českých dějin. Rozuměl bych Masarykovu sub specie aeternitatis nikoli v tradičním smyslu, nýbrž v tom, že jde spíše o Masarykovu ideu regulativní. Snad v ní hledal korektivum pro metafyzický ráz nacionalistický nebo příliš mesianistický, připisovaný vývoji určitého národa. U Masaryka je hledisko věčnosti korekcí pro to, aby si žádný národ a žádná instituce neosobovaly právo, že právě ony jsou tím mesiášem lidstva. Myslím, že tato idea je nesmírně aktuální. Dalo by se pokračovat marxistickým chápáním dějin jako dějin otevřených, zrušení schémat: obrazně řečeno, společenské síly nebo instituce nemají právo reklamovat pro sebe majitelství dějinných klíčů. Je zde určitá světská dějinně přechodná instituce, která je najednou hlasem dějin. U Masaryka jsem rozuměl, že hledisko věčnosti má být etickým regulativem — nesuverénnost člověka zápasícího o svou existenci uprostřed dějin. Tuto myšlenku je třeba filosoficky fundovat, je v soudobém světě jednou z rozhodujících idejí. Něco jiného je reálná náplň této ideje.

Jsou to skutečně jen poznámky reagující bezprostředně na předchozí referát. Doufám, že další příspěvek otevře skutečnou diskusi.

F. Hejda nek: Pan profesor Patočka od počátku hovořil o tom, že existuje jen

jedna filosofie českých dějin. Několikrát to potom ještě opakoval. Mám dojem, že je to jeden z bodů, ke kterému by snad bylo dobré diskutovat. Nepochybně v jednom smyslu je to pravda, že nebyla vypracována žádná alternativa filosofie dějin v tom rozsahu, v té hloubce a s tím širokým záběrem, jako je tomu v Palackého filosofii dějin. Ovšem tato koncepce prodělala také své dějiny a nezůstalo přitom, že některé její komponenty byly jen modifikovány a upraveny. Domnívám se, že lze právem hovořit o smyslu rozvinutí této koncepce, tedy o jakési pokračující kontinuitě, která nezůstává na místě, nepřidává jen detaily, ale která v mnohém reviduje samu koncepci Palackého. Domnívám se také, že tato linie neskončila Masarykem, ale že ještě pokračovala zejména Masarykovým žákem Ráblem. Poznámky, které chci přednést, se nejspíše vždy budou vztahovat k určitým bodům Rádlova pojetí.

Především jeden ze závěrečných bodů, které přednesl profesor Patočka (3. bod), spočívá v tom, že kontinuita neexistuje, že východisko je třeba najít v diskontinuitě, a na to je třeba navázat. To provedl Rádl tím, že naznačil alternativní koncepci dějin vůbec. Zdůraznil, že dějiny jsou vždy diskontinuitou a že vlastně dějinnost dějinného navazování spočívá v tom, že se člověk svobodně rozhoduje pro svou minulost, že tedy nebere v úvahu všechno to, co bylo, ale že vybírá, navazuje na něco, odvrhne to ostatní. Když hledáme smysl dějin, hledáme smysluplnost v tomto vybírání.

To má svůj význam také pro pojetí národa, které se ukázalo tak důležitým. Rádl odmítá pojetí národa, které by se nějak orientovalo na to, co je dáno, co můžeme zjistit jako přetrvávající prvek, element v dějinách, na jakousi setrvačnost, na to, co uprostřed těchto přeměn zůstává nezasaženo. A zdůrazňuje zde opět vazbu národa, tj. programové společenství lidí, kteří myslí jedním způsobem a domlouvají se, kteří na základě vyslovené či nevyslovené smlouvy směřují k jednomu cíli. Zdá se ovšem, že to v mnoha bodech navazuje na bolzanovský komponent v Palackém a Masarykovi, totiž pokud jde o důraz na ideje. Myslím, že tomu tak přesně není. Tady mohu navázat na některé poznámky L. Nového: rozhodující

pro Rádlovo pojetí je důraz, že smysl dějin není hotov. Říká doslova, že vlastně neexistuje, že tedy ani nelze odvodit smysl českých dějin z toho, co se stalo, že smysl dějin je možno pouze volit a naplňovat. Toto naplňování zase z podstatných důvodů považují za společný konsensus. Jak říkal profesor Patočka, je třeba se orientovat na kritickou analýzu fenoménu lidské dějinnosti. Je třeba si uvědomit základní věc, že člověk nemůže žít jinak než v rozlehlé přítomnosti, která má svou hlubokou minulost, přítomnost a budoucnost, že pobývání člověka v tomto světě patří k podstatě přítomnosti a že nějakým způsobem člověk musí navazovat na to, co tu bylo — ne tak, že by tím byl determinován, nýbrž tak, že si to svobodně volí (po „řádlovsku“ řečeno). Smysl nelze odvodit z toho, co se stalo, to je v mnoha ohledech přímá polemika proti koncepci Palackého a také Masarykově. Současně však je tím zdůrazněno, že to není libovůle, že se člověk musí rozhodnout pro nějakou minulost, nějakou minulost volí, jaksi nemůže zůstat bez ní, nemůže navazovat na minulost třeba jiného národa. Konkrétnost dějinné situovanosti je přece jen nějakým způsobem determinující, i když ne jednoznačně, a člověk se musí orientovat v tom smyslu, který volí — přičemž nezáleží na jeho libovůli, jaký smysl zvolí, nemá absolutně otevřenou škálu možností.

V závěru Rádlovy filosofie je program reformy světa, aplikace na naši otázku filosofie dějin, program na reformu dějin. Domnívám se, že to není nějaká neodvážná malá koncepce, snad je až příliš náročná, ale L. Nový už naznačil, že je to vlastně jediná možnost — alespoň jsem tomu tak rozuměl: nikoli snášet dějiny, ale vypracovat program jejich reformy, orientace do budoucnosti. V tom se s L. Novým shodují.

L. N o v ý: Byl jsem požádán, abych se ujal řízení naší diskuse. Doporučuji, aby nejprve byly předneseny repliky a poznámky, případně výklad, dále by mohly následovat prosté dotazy. V závěru bychom požádali prof. Patočku, aby se k diskusi vyjádřil. (Jiný návrh nebyl.)

Prof. I l e k: Stálo by za to položit otázku, zda je možno napsat dějiny národa bez nějaké dějinné filosofie. V jakýchkoli dějinách je vždy koneckonců základem

nějaká filosofie dějin. V Anglii každý, kdo si to mohl dovolit, se považoval za oprávněna napsat dějiny Anglie — ale i tam je jistá koncepce, např. otevřenost Anglie, tohoto ostrovního celku, nebo jeho uzavřenost. Nebo například v Rusku Karamzinova koncepce je docela jiná než koncepce Polevého, Čadajeva a filosofie Solovjeva. Něco takového bude vždy. Když byly u nás napsány marxistické dějiny české, musí i zde být nějaká filosofie a pravděpodobně bude jiná než Masarykova nebo Palackého: když je marxistická, musí vycházet z filosofie marxistické.

Bylo hovořeno o Rádlovi. Vzpomínám si, že filosof Kosík ve své prvé přednášce říkal, že snad existují i jiní, a mezi jiným se zmínil o Šaldovi. Vzpomínám si, že Ludvík Svoboda se pokusil Šaldovy názory na dějinnou filosofii vyčlenit a zajímalo by mne, zda vedle Rádlovy koncepce by se dalo hovořit o Šaldově koncepci, podstatně odlišné od filosofie Palackého a Masaryka.

K. K r e j č í: Profesor Patočka mluvil o postavách jako je Bolzano, kterých jsme si obvykle nevšimli, protože jsme je nepočítali k českému národu. Položím také otázku, zda měl Bolzano také nějaké národní povědomí a názory, zda se prohlásil za Čecha nebo Němce, jeví se totiž jako kosmopolita v nejlepším slova smyslu, apod.

Myslím, že filosofie dějin vzniká z pohledu zpátky i dopředu. Přehlíží se sled určitých událostí a hledá se v něm červená nit, která vede k vysvětlení dalších událostí a zároveň k určitým direktivám do budoucnosti.

U Palackého jde především o otázku, co to je národ. Národ není něco, co bylo stvořeno, jako byly stvořeny různé teorie zoologické, botanické, je to něco, co se tvořilo. Důležitý je vznik národního povědomí: určité společenství pocitů pocit sounáležitosti a také rozpor vůči společenstvem jiným, konstituuje se na národ. Vlastnosti bývají velmi různé. Známe definici Slavíkova, která platí v 19. století. V té době se také uplatnila koncepce Bolzanova a Jungmannova. Koncepce Bolzanova se zdá být širší, filosofičtější, Jungmannova užší, nacionalističtější. Odpovídala tehdejšímu veřejnému mínění. To nebylo jen u nás, že za základní rys národnosti byl pokládán jazyk: z důvodů

společenských a sociálních byl u všech evropských národů jazyk pokládán za hlavní kritérium. Bylo tomu tak u Němců, u jiných národů a také u nás.

Co jsou dějiny českého národa u Palackého? Dějiny českého národa tvoří de facto dějiny Českého království, dějiny státního útvaru, který vznikl, měl svou dynastii, a držel se až do 19. století, kdy byl víceméně pohlcen rakouským soustátním. V té době došlo k novému pojetí národa. Je velmi důležité, že Palacký píše nikoli dějiny Království českého, nýbrž dějiny českého národa v Čechách a na Moravě. Tady je národ distancován od kritéria státního celku, dynastie atd. Český národ v pojetí Palackého měl určité rysy. Tehdy byla podle obecného pojetí hlavním kritériem národa soudržnost lidí mluvících českým jazykem, a zároveň skutečnost, že jádro národa má demokratické rysy. U nás tato charakteristika českého národa v době Palackého byla posílena tím, že vyšší vrstvy jsme prakticky neměli.

Když se Palacký dívá zpět, hledá jako vrcholný bod českých dějin takový moment, kdy se tento národ opravdu vyznačoval těmito dvěma typickými znaky. Našel je nikoli v nějakém velkém období Českého království (např. v době Přemysla Otakara II nebo Jana Lucemburského), ale v husitství, ve kterém se velmi výrazně projevil rys jazykový i rys demokratický. Pohled zpět je věci historické perspektivy. Historici vidí určité události a odvodí z nich dominantu sloužící k výkladu. Tato dominantu může být různá. Vezměme například Francouze. Myslitel 19. století by považoval za vrcholnou dominantu nebo bod, ke kterému směřovaly francouzské dějiny, francouzskou revoluci. Jenže kdyby byl před francouzskou revolucí někdo někomu — Francouze nevyjímaje — představil to, co bude za francouzské revoluce, co bude vrcholem francouzských dějin, asi by nebyl souhlasil. Žádný z Francouzů by nebyl souhlasil. Francouzská revoluce vynikla až později. Kromě toho může někdo tvrdit, že dominantu je jiná — třeba Napoleon. Vždy je rozhodující pohled na dějiny. V dějinách jde vždy o několik bodů, dominant. Palacký vyzdvihoval národ takový, jaký byl v době husitské, kdy byl národ oslavován. Vždycky jsou možné výklady další.

Pokud jde o dějiny, jistě mají určitou logiku, určitý cíl.

Pokud jde o jednostrannost některých výkladů, jsou zde různé proudy.

Pohled do budoucnosti. Herderovská romantická filosofie chápala národy tak, že každý národ má své poslání. Toto dějinné poslání odvozovala z minulosti a potom je aplikovala.

U Herdera je dějinným posláním Slovanů humanita. Myšlenka humanity byla pak přijímána Kolárem, Palackým, Masarykem. Do dnešní doby se velmi často mluví o tom, že smysl českých dějin a smysl českého národa je spojen s myšlenkou humanity. Víme, že tato myšlenka byla velmi živá i u jiných národů. Bylo by možno s ní ztotožnit i hnutí husitské, které bylo křesťanské, revoluční. Představa humanity je zde však jiná než u Bolzana a filosofů 18. a 19. století. Jde o krásnou myšlenku, kterou čeští myslitelé aplikovali na budoucí vývoj. Je však třeba uvažovat, zda má takováto myšlenka historické oprávnění. Stejně zaměřené myslitele mají totiž jiné národy také.

Kdyby tato myšlenka byla historicky vyvrácena, nepokládal bych to za něco bezvýznamného. Jestliže určitý národ v určitém momentu přijal takovouto myšlenku za své poslání — bez ohledu na to, zda do dnešního dne podřídil všechno, co bylo v minulosti, této myšlence —, přihlásil se k ní, pak ji vědomě rozvíjel. I kdyby to bylo historicky neopodstatněné, pro dnešní stav a pro další národní existenci to může být důležité. Národ musí k něčemu směřovat. Jestliže myšlenka humanismu se stane smyslem českých dějin, přijmeme ji jako direktivu pro budoucnost a rozvíjíme ji v podmínkách, kdy máme hodně příležitosti se jí zabývat.

Hlas z pléna: Mám dva dotazy: jaký je vliv východních Slovanů na české dějiny a na filosofii dějin českého národa?

V čem se v podstatě liší filosofie českých dějin od filosofie ruských dějin?

J. Patočka: V tom, co jsem od vás slyšel, bylo velmi mnoho nadmíru rozmanitých podnětů, pro mne osobně velmi cenných, ale poněkud mne překvapilo, že nebyly žádné reakce na moje teze, o kterých jsem si myslel, že se mnohým budou zdát upřílišně smělé atd.

Obracím se k tomu, co jednotliví řečníci poznamenali:

L. Nový měl čtyři velmi zajímavé poznámky, zejména prvá z nich byla zásadní. Co vůbec znamená filosofie dějin? Je to pouhá ideologie, je to ideologická zbraň? Za jakých okolností je možno filosofii dějin připsat určitou pravdivost, smysl pro odhalení toho, co je podstatou dějin? Pokusil jsem se předvést klasickou filosofii dějin, jak se v moderní době konstituovala v určitém údobí předmarxistickém, zde určitě máme před sebou z velké části nezvládnuté ideologické prvky. Domnívám se, že tzv. klasické údobí filosofie dějin je zároveň jakýmsi předkritickým údobím filosofie dějin, že teprve v budoucnosti se plně rozvinou úvahy o skutečných filosofických základech společenských věd. Něco jiného je metafyzika dějin, něco jiného je empirické studium dějin, empiricko-sociologické studium dějin, a něco jiného je zásadní filosofická úvaha o kategoriích a vůbec základních pojmech, koncepcích, bery, kterých je nám nepřístupná dějinná realita, bez nichž není ve své originalitě, ve své původnosti otevřená a eventuálně je neuvědomělou aplikací, neuvědomělým použitím modelů z jiné reality. Už v 19. století vidíme, že se klasická filosofie dějin rozložila. Vznikly také sociologické úvahy, úvahy empirické, zkušenostní — přičemž přirozeně zůstává pořád otázka, co je to dějinná empirie. Musíme si ustavičně uvědomovat, že předmět historie není totéž, co předmět — řekněme — přírodních věd. V přírodních vědách je předmět zde, v historii předmět dán není. Historie neexistuje jako přítomnost, předmětem je minulé dění, které není přítomné, nýbrž zprostředkované dokumenty atd. Různým způsobem je možno tyto věci tematizovat a je potřeba hledat zásadní způsob, který mně jako člověku v dějinách žijícímu a o dějích uvažujícímu něco takového jako dějinný fakt otevírá. Filosofie dějin v tomto smyslu je vážný filosofický problém, to nepopírám. Je to zásadní filosofický problém, je to postulát filosofické budoucnosti, ale není to hotová, konstituovaná a jistému konsensu se těšící filosofická a vědecká disciplína. To mi dává příležitost odpovědět na jednu poznámku pana profesora Ilka. Každá historie, která je psána někým, předpokládá určitou obecnou koncepci — v tomto smyslu jistou filosofii dějin. Je jisté, že bez určitých obecných myšlenek žádná konkrétní historie

není. Když vezmeme antické historiky, Thukydida například, jistá základní kostra koncepcí o společnosti a jejích proměnách je obsažena i u něho v empirické deskriptivě toho, co se — jak se říká — stalo. U Thukydida to není nic jiného než určité mýtické motivy, prošlé ovšem jeho zkušeností politika a účastníka určitých velice podstatných dějů.

V moderní době může jít například o koncepci sociologickou, o poznámky empirického generálního charakteru, avšak mluvím-li o filosofii českých dějin, mluvím o určité koncepci filosofické, chci říci, že tady bylo jisté přesvědčení, určitý konsensus, který se vytvořil o zdánlivě objektivně srozumitelném smyslu, který je v dějinách obsažen a který se dá zjistit filosoficky spekulativně na základě jistých filosofických disciplín. Mluvil jsem o filosofii ducha v jeho vztahu k přírodě. Snažil jsem se ukázat, že filosofie českých dějin, kterou vytvořil František Palacký, ona velice pozoruhodná koncepce, s neobyčejnou duchaplností obsahující v sobě mnohost významů, patří do tohoto stylu myšlení.

Až naši marxističtí historikové budou psát učebnici českých dějin, vezmou za základ svého pojetí něco jiného, než co tanulo na mysli Palackému, Masarykovi atd. Koncepce, které vezmou za základ, budou koncepce obecného charakteru, z velké části sociologického, a budou na české dějiny pouze tak říkajíc aplikovány. Tady nebude nic takového jako specifická filosofie českých dějin, nic takového, co měl na mysli Palacký, neboť pro Palackého byla filosofie českých dějin zároveň filosofií humanity, syntézou základních lidských motivů, a snažil se potom ukázat, že tuto syntézu uskutečnily české dějiny docela zvláště a specificky.

V pojetí Palackého je filosofie českých dějin zároveň filosofií a něčím specificky českým, to je něco takového, co jinde není. Filosofie ruských dějin nebo francouzských dějin — to jsou momenty filosofie dějin vůbec; aby někde vznikla nějaká disciplína jako filosofie národních dějin, aby se tímto problémem myslitelé speciálně zabývali, to neexistuje. U jiných našich myslitelů se samozřejmě vyskytují i jiné myšlenky a také odlišné motivy než u Palackého a Masaryka. Nevím, proč by Šalda měl zaujímat nějaké zvláštní místo,

ale i u něho jsou určité interesantní poznámky k charakteru českého národa a ke specifičnosti jeho vývoje. Tato zvláštnost pěstovat něco takového jako filosofii českých dějin vyrůstá z metafyzické koncepce dějin, kterou jsem se pokusil vylicít jako určitou konsekvenci této koncepce, jako jisté její důsledné vyformování. To uskutečnil Palacký jako něco specifického.

Nyní bych se vrátil k dalším otázkám kolegy Nového. Měl ještě poznámky na téma Češi a Slováci. Já jsem se zabýval filosofií českých dějin. Samozřejmě, když hovořím o tom, že neexistuje kontinuita mezi starou společností a novou společností od obrození, kterou chtěli filosofové českých dějin zkonstruovat, je třeba položit otázku kontinua Češi — Slováci. Tuto otázku není možno rozhodovat a priori: je to otázka, která chce být řešena zvlášť.

Potom následovaly dvě velmi zajímavé poznámky, týkající se Masarykova specifického přínosu proti Palackému ve filosofii českých dějin. L. Nový zdůraznil Masarykův realismus proti historismu a potom to, co podal jako svou zvláštní interpretaci otázky sub specie aeterni. S tím bych souhlasil. Masaryk byl proti historismu. Realismus kladl proti upřílišnému historismu, který viděl u Palackého. Je však otázka, zda se tento realismus u něho uplatňuje v koncepci českých dějin. Mám dojem, že pokud jde o pohled — jak říká kolega Krejčí — směrem do minulosti, dominuje i u Masaryka otázka kontinua, a tato otázka kontinua je pořád vřelena velice podobně, jako u Palackého.

Co se týče myšlenky sub specie aeterni, je to duchaplně viděno, ale v tomto velice obecném slova smyslu to není nic jiného než osvícenský motiv, osvícenská sekularizace křesťanského náboženského motivu. Zapadá zase do té sféry, kterou jsem se snažil definovat u Masaryka.

Kolega Hejdánek velice názorně předvedl Rádlovu filosofii dějin. Při vši energii, s níž složitou Rádlovu koncepci tady vyložil, nám řekl, že Rádl filosofii českých dějin nedělal. Pokud vím, dělal nikoli filosofii českých dějin, ale filosofii dějin vůbec. Jeho stanovisko je po této stránce odlišné od autorů toho, co můžeme nazvat filosofii specificky českých dějin. Návrh na reformu světa je programem univerzálním; je to myšlenka, že dějiny

sice mají smysl, ten že je ale aktivně dějinám dáván. To především předpokládá kritické uvážení, co je dějinný předmět, a že něco takového jako objektivita v dějinách, objektivní smysl v dějinách, je možné jediné na základě určité idealistické koncepce. Objektivita smyslu — to neznamená objektivitu faktu, zákonnosti atd. Tato Rádlova myšlenka, která je po určité stránce nadmíru pravdivá, má v sobě obtíž, kterou kolega Krejčí v jiných souvislostech uvedl, aniž se zmínil o tom, jak velká je to obtíž. Tady přece běží o jistý program, a tedy o něco, co není, nýbrž o co se jenom snažíme, na co jenom nabíháme, za co se jistým způsobem angažujeme a nezbytně angažujeme. V tomto smyslu lze říci, že smysl v dějinách nikdy nedosáhne nivó objektivity a faktičnosti.

Jen bych zdůraznil určitou — jak se mi zdá — rozpornost nebo určité napětí mezi dvěma koncepcemi dějin, které vyčnívají z toho, co říkal kolega Krejčí. Předvedl mnoho bohatého uvažování o dějinách národů, národním povědomí a podobných věcech. Cítím z toho určitý objektivistický, skoro pozitivistický pohled na dějiny jako řadu faktů, které se odehrávají v objektivním lineárním čase. Na druhé straně Krejčí hovoří o jednostrannostech koncepcí, zdůrazňuje, že taková jednostrannost je něčím neoprávněným. Na jakém základě to zdůrazňuje? Dějinná koncepce je vždy něco programatického, co není, co u nás, bytostí angažovaných v dějinách, může být vždy jen riskantním přesahem přes to, co je přítomné. Ale toto přesahování se neodehrává v lineárním čase, není to žádný fakt, který je možno postavit s druhými fakty do stejné řady, nýbrž tady máme před sebou zásadně dvojí pohled: první je pohledem sociologa, druhý je pohledem filosofa — ovšem filosofa, který stojí před problémem, ale nezná jeho řešení.

Kolega se ptá na dvě věci faktického dosahu — na vliv východních Slovanů na české dějiny. Já nejsem historik. To není otázka, kterou bych se zabýval. To je faktická otázka, která by v souvislosti s koncepcí české filosofie dějin mohla být položena jen v tom smyslu, že bychom se ptali, zda to Slovanstvo, které se v ní vyskytuje, má objektivní nebo z nějakého jiného hlediska pravdivě významný charakter. Protože se na tuto otázku dívám

tak, jak jsem zde přednesl, běží tu pro mne o určitou ideologickou konstrukci; protože se na národní charakterologii dívám jako na něco neskutečného, jako na něco, co závisí na jisté překonané metafyzice, nemohu na to odpovědět pozitivně. Musím říci, že je to záležitost myšlenkových dějin, dějin myšlenek — myšlenek v tom smyslu, který nerozlišuje mezi myšlenkami živými a myšlenkami mrtvými.

Odpověď na otázku, čím je charakterizován a zda existuje charakteristický rozdíl mezi filosofií českých dějin a mezi filosofií ruských dějin, je podobná: zdůraznil jsem, že filosofie českých dějin je jakési české specifikum, že jiní národové takovýmto způsobem nepřemýšlejí, že český národ v jistém okamžiku své sebe-reflexe k něčemu takovému došel, že to je funkcí jednak obecné duchovní situace a jednak situace filosofie v té době, a také tehdejší konkrétní historické situace českého národa.

R. Kalivoda: Nechci zdržovat, přišel jsem jako posluchač, mám jen dvě stručné poznámky k problematice dnešního večera.

Vzhledem k tomu, že bylo hovořeno o otázce marxistického chápání filosofie dějin a potom o otázce filosofie českých dějin, odhodlal jsem se tyto poznámky říci, protože se v posledních letech zabývám filosofickými problémy českých dějin a pokouším se o to jako marxista.

Otázku filosofie dějin si dnes nemusíme klást jako marxisté nebo nemarxisté, ale jako otázku oprávněnosti filosofie dějin vůbec. Domnívám se, že je třeba brát v úvahu dvě skutečnosti: především, má-li mít filosofie dějin dnes své oprávnění, nemůže být jen nějakým meditováním nad dějinami, určitým způsobem filosofického uvažování o dějinách, charakteristickým pro klasické období filosofie dějin, v němž — jak správně poznamenal prof. Patočka — šlo o metafyziku dějin. Problém metafyziky dějin nemůže dnes stát před filosofií dějin. Filosofie dějin musí usilovat o vědeckou interpretaci dějin. Je tedy otázka, zda filosofie dějin může existovat nebo má oprávnění na existenci vedle historiografie, která existuje jako disciplína. Domnívám se, že jisté oprávnění má. V celém vývoji filosofování o dějinách je patrné, že o dějinách lze uvažovat z řady dalších aspektů. Nejde jen o noetický vědecký poznávací moment. Kdyby

šlo jen o noetický vědecký poznávací moment, potom by byla filosofie dějin zbytečná, protože pak by tento úkol mohla plnit historiografie. Jak bylo správně podotknuto, problematika filosofie dějin je nejproblematičtější — zda má právo na existenci, je otázka navýsost aktuální. Domnívám se, že pro filosofii dějin vyvstává ještě další problém, tj. problém vyplývající z toho, co také bylo řečeno prof. Patočkou: jde o analýzu lidské dějinnosti. Abych to konkretizoval, jde o to, že pro filosofii dějin historický fakt není jen otázkou poznání, nejde jen o akademické poznání minulosti nebo o nezávazné meditování nad minulostí, nýbrž o úlohu historického faktu v přítomné situaci.

To je druhý moment filosofie dějin, který můžeme sledovat jako konstantní v každém filosoficko-dějinném uvažování, který zůstává aktuální i v situaci, kdy chceme překonat metafyzické kladení otázek a pismácké uvažování nad dějinami, kdy chceme přistupovat k dějinám vědecky a kdy každý filosof musí zvládnout metodu historiografie a konkrétně se zabývat alespoň určitým obdobím dějin jako historiograf; klade se otázka smyslu historického faktu pro přítomnost. V těchto dvou aspektech má filosofie dějin i dnes své oprávnění, když bude chtít vyloučit ono nevědecké a metafyzické kladení otázek dějinného vývoje a smyslu dějin, jak to bylo typické pro klasickou filosofii dějin 19. století.

U Palackého je možno vidět oba momenty ztělesněny. Palacký je vynikající osobností, klíčovou osobností v našem uvažování o dějinách, v nichž jsou spojeny dva momenty — o tom patrně hovořil ve své přednášce kolega Válek z Brna. Palacký je zároveň historiograf a filosof dějin. Neuvažuje nad českými dějinami jen tak, že nějakým způsobem kombinuje Bolzana a Herdera. Palacký promítá do dějin určitou koncepci tím, že zpracovává materiál českých dějin jako historikolog a historiograf. Není jen největším českým filosofem českých dějin, nýbrž je i největším českým historikem, i když jeho koncepce byla otřesena a překonána pokud jde o fakticitu názorů. Přesto zůstává Palacký zároveň historikologem a historiografem. Je u něho spojen moment vědeckého poznání a moment vytvoření určité ideologie pro přítomnost, zpřítom-

nění historického faktu. Palacký a Masaryk jsou dva největší filosofové českých dějin. Nejsou jen písmáky uvažujícími o českých dějinách, oni projektují jisté hodnoty, které si jako filosofové českých dějin vytvořili pro přítomnou situaci. Stávají se i politiky. Není náhodné, že Palacký a Masaryk jsou dva největší čeští politici (přesto, že Palacký v politice zcela ztroskotál) — jsou to zároveň filosofové dějin. To je druhý aspekt: projektuje koncepci české historie do přítomnosti.

V tom se mi jeví spornost koncepce, kterou předložil prof. Patočka pokud jde o Palackého a pojetí českých dějin. Základním bodem této jeho koncepce je, že neexistuje kontinuita mezi staršími a novějšími českými dějinami.

Všechny názory, které přednáším, jsou diskusní. Ve sporu o smysl českých dějin je formulace, kterou dnes prof. Patočka vyjádřil, formulací novou. I když uvažujeme o filosofii dějin z obou aspektů, o kterých jsem hovořil, a přestože Pekař v mnoha věcech odhalil slabiny Palackého, spor o smysl českých dějin nebyl exaktně kriticky zhodnocen. Na kritické zhodnocení tento spor teprve čeká. Kdyby se ukázalo, že tzv. modernizující Palackého koncepce hledání přímé kontinuity mezi staršími a novými dějinami neodpovídá historické skutečnosti — a je možné, že se to ukáže, i když se domnívám, že je to nepravděpodobné, protože určitá exaktní bádání ukazují spíše na jiné řešení —, ale kdyby se to ukázalo, přece kontinuita existuje: je to kontinuita zpřítomnění historického faktu. Jak Palackému, tak Masarykovi (který navazuje na Palackého ve své filosofii, té modernizující filosofii českých dějin) se stále častěji vytýká, že modernizují starší české dějiny. Svědčí to o jisté vlně přístupu k těmto problémům. I kdyby se prokázalo, že Palacký a Masaryk modernizují české dějiny — zpřítomňují starší české dějiny —, činí tak nikoli jako akademičtí filosofové, ale jako politikové, největší politikové českého národa (i když politický myslitel Palacký jako politik neuspěl); jsou to největší političtí myslitelé a političtí představitelé českého národa a tuto kontinuitu vytvořili svým dílem. Tato kontinuita není v akademickém obsahu jejich názorů, nýbrž v tom, že přenášejí tyto názory do přítomnosti, že v této přítomnosti z filo-

sophie českých dějin vytvářejí politickou koncepci, která hraje obrovsky významnou úlohu ve vytváření novodobých českých dějin. Právě v tom spočívá kontinuita starších a novějších českých dějin, i kdyby podrobné kritické zkoumání ukázalo, že jak Masaryk, tak Palacký modernizovali starší české dějiny po stránce obsahové.

Tolik jsem chtěl říci k problému, který byl vznesen. Původně jsem mluvit nechtěl, ale mám dojem, že prof. Patočka snad myslí na mne, když vyslovil překvapení, že nebyla žádná diskuse ke koncepci, kterou zde předložil. Když jsem tak byl nepřímou vyzván, chtěl jsem k tomu dodat několik slov.

J. P a t o č k a: Děkuji velmi srdečně Robertu Kalivodovi, že tyto dosti ostré polemické vývody pronesl.

Samozřejmě, že s těmi otázkami, které jsem položil já sám nebo snažil jsem se je položit, a které položil Kalivoda, nebudeme hned hotovi. Jen bych připomněl ještě jedno: Robert Kalivoda mluví o zpřítomnění minulosti. Zpřítomnění minulosti se v klasické koncepci odehrává tím způsobem, že metafyzicky sponuje určitý objektivní ideový smysl dějin, který se potom snaží postihnout ve filosofických kategoriích. Naproti tomu v otázce kontinuity hrají velkou úlohu konkrétní otázky, v čem to kontinuum spočívá, otázky národního charakteru, otázky určitého ideového statku, který je předáván z našeho 15. století do moderní doby, do obrození atd. Kolega Kalivoda sám říká: „... to zpřítomnění historického faktu ve skutečnosti není objektivním zachycením objektivně existujícího smyslu; je to výtvar myslitelů a velkých politických činitelů, velkých faktorů našeho soudobého duchovního života“. Je-li tomu tak, je tím řečeno vše? Co to znamená zpřítomnění historického smyslu? Jaká je jeho podstata, v čem spočívá? Tady jde o principiální úkol analyzovat lidskou dějinnost. Jak k tomu dochází a jaký je charakter tohoto zpřítomnění? Jen tuto otázku jsem chtěl připojit k těm, které nám s takovou energií předložil Robert Kalivoda, s energií a s upřímností, za kterou jsme mu vděční.

Diskutující: Mám ještě jednu poznámku: domnívám se, že filosofie dějin spočívá v negaci bezprostřednosti, která

se projevuje v rovině produkce, tj. zejména výroby v materiální oblasti a produkce ideové, v produkci idejí, které mají svůj zdroj ve vztazích politických koncepcí. Jestliže například máme 70 % výrobních vztahů navázáno řekněme se Sovětským svazem, není dosti dobře možné orientovat politické koncepce bezprostředně jiným směrem. Je třeba vzít v úvahu i souvislosti politické a hospodářské, jež do určité míry determinují volbu a rozhodování kompetentních činitelů, kteří musí s perspektivou řady let řešit momentální situace. Mnozí lidé si tyto souvislosti ani neuvědomují. Domnívám se, že člověk je svou minulostí do určité míry omezován. Má sice zároveň nové možnosti dané novými vztahy — ale také vlastním přičiněním. Podobně je tomu u subjektu národa, který musí projevit jistou disciplínu, aby mohl určité skutečnosti realizovat.

Uvedu příklad člověka, který se rozhoduje pro vědeckou dráhu: Musí se mnoha jiných voleb vzdát, aby mohl tuto cestu realizovat. Podobně je to s národem, chce-li volit cestu na vyšší úroveň: musí se vzdát cest, které by ho vedly ke stagna-

ci nebo dokonce více než ke stagnaci, a musí být ochoten udržet disciplínu.

J. P a t o č k a: Řekl bych, že jste podal pokus o příspěvek k analýze lidské dějinnosti; že v tom, co jste řekl, jsou poněkud konkrétnějším způsobem naznačeny faktory nebo některé z faktorů, které při takové analýze určité hrají úlohu. Tuto analýzu je však třeba provést principiálním způsobem a je třeba si položit otázku, na jaké úrovni, z jakého hlediska a jakou metodou to provést. Existujeme sice všichni jako dějinné bytosti, ale to ještě neznamená, že uvažujeme o dějinách, že je tato reflexe něco naprosto samozřejmého. Reflexe je naopak něco, co je umělé a co je třeba metodicky zásadně připravit.

Jen na to jsem chtěl upozornit. Nechtěl jsem rozvíjet principy nějaké filosofie dějin, jen jsem chtěl ukázat, co se v naší filosofii českých dějin vlastně odehrálo.

L. N o v ý: V závěru se tyto otevřené otázky vyhrotily. Domnívám se, že je to pozitivum a chci velmi srdečně poděkovat panu prof. Patočkovi za jeho přednášku a vám všem za diskusi a účast.

(Diskuse skončila v 19.35 hodin.)

Velký význam, který přísluší politické funkci ve společenském dění, dovádí k tomu, že teorie politiky je vytríbována jako samostatná vědní disciplína v souboru společenských věd. Jakkoli pochopitelná — a také neodčitelná — je tato specializace, platí nicméně, zde jako ve všech obdobných případech, že dostatečného zdůvodnění se všem takovému dílčímu zkoumání dostává teprve v rámci příslušného obecného vědního systému, tedy v našem případě v rámci systému sociologie, zde dokonce natolik, že mimo tento rámec zůstávají právě nejzávažnější problémy, spojené s výzkumem politické funkce, neřešitelné.

Shodně s tendencemi určujícími vědní zkoumání posledních desetiletí zapadají také teoretické předpoklady sociologie do obecných závislostí a pravidelností, ustavujících řád reálných struktur. Z nich vytkneme jako nejzávažnější dominanci strukturální vazby (či strukturálního vztahu) nad příslušnými komponenty (která je vymezována a omezována strukturální závažností jednotlivých z nich), tendenci jednotlivých struktur, včetně jejich komponentů, event. substruktur, k maximalizaci jejich strukturálního potenciálu a tendenci směřující k vyrovnávání všech takto vznikajících napětí jako k podmínce nerušeného trvání struktur.

K tomu připojme základní metodologický poznatek, že skladba jednotlivých struktur se stává přístupnou skrze jejich reakce, vesměs zaměřené k specifickým efektům, účinkům, a to tak, aby tyto účinky vykazovaly krajní stupeň přiměřenosti, pokud je dosažitelný za daných podmínek (se zkušenostně trvale ověřovaným poznatkem, že většina těchto reakcí dosahuje jen průměrného stupně přiměřenosti, jímž je zároveň navozována pravidelnost jejich průběhu, běžně označovaná jako jejich „zákonitost“). Takto specificky zaměřené reakce vyjadřujeme slovem „funkce“ a úkol jednotlivých věd považujeme za spl-

něný, když se jim podařilo zjistit s dostatečnou přesností, za jakých podmínek — a s jakými účinky — zkoumané struktury reagují. Pokud dovedeme realizovat tyto podmínky, dovedeme také zužitkovat nabyté teoretické poznatky „prakticky“, takže vědecká teorie se stává nástrojem sociální praxe.

Položíme-li nyní otázku, jak vymezit ty skutečnostní útvarry, které vyjadřujeme širokým slovem „společnost“, budeme je moci v prvním přiblížení opsat jako sdružení různě velkého počtu individuí (obojího pohlaví) na určitém, event. proměnném teritoriu, která jsou v mnohonásobných vzájemných stycích jako důsledku jejich zespolečenštění. K tomu navíc přistupují ještě nejrůznější výtvarry těchto individuí, představující ve svém úhrnu to, co nazýváme „kulturou“ těchto společností. Vlastní otázkou však je, čím a jak se projevuje či uplatňuje hledaná společnost v konstatovaném (interindividuálním) styku i v jednotlivých jeho účincích, objektivacích. Durkheimova odpověď zněla, že společnost projevuje svou existenci „nátlakem“ (contrainte), vykonávaným na individua v ní sdružená. Abychom se vyhnuli takovémuto příliš emotivnímu způsobu vyjadřování, budeme mluvit o „regulování“, řízení, jemuž jsou tato individua vystavována ve společnosti, a zdroj spojeného s tím „nátlaku“ budeme spatřovat v „regulativech“ nejrůznějšího druhu, které odtud budeme považovat za „sociální jevy“ ve vlastním slova smyslu a odtud také za vlastní předmět sociologických zkoumání. Jejich určujícím znakem nám přitom bude jejich poměrná nezávislost na sdružených individuích, o níž řekneme, že ustavuje jejich poměrnou svépříslušnost.

Podrobíme-li jakýkoli regulativ bližšímu rozboru, zjistíme nejprve, že každý z nich je zaměřen k dosažení specifického účinku, tedy že má plnit určitou sociální funkci. Učiníme proto pojem funkce svým ústředním výkladovým pomyslem a hle-

danou společnost vymezíme jako skladbu sociálních funkcí, tedy jako specifickou strukturu, jejíhož členění se dopátráváme zkoumáním podmínek, které navodily různě přiměřené účinky, objektivace funkcí v dané společnosti rozlišitelných.

Tyto účinky však spočívají primárně na záměrně — tedy vědomě — intendovaných aktech, což v případě sociálních regulativů znamená, že každý je — primárně — zaměřen na řešení nějaké sociální situace, i když v dalším sledu tato původní zaměřenost mohla být „zautomatizována“, nebo mohla upadnout v zapomenutí (jako je tomu u různých zvyků, které vykonáváme, aniž víme proč). Ale to zároveň znamená, že stupeň přiměřenosti oněch aktů je přímo závislý na stupni znalosti příslušných podmínek, které musely dříve být pracně odkrývány. Odtud elementární poznatek — a zároveň prvé metodologické pravidlo sociologické — že dosažený stupeň přiměřenosti účinků jednotlivých funkcí je závislý na stupni kulturní úrovně jednotlivých společností.

Vzhledem k příslušným sociálním funkcím odtud dále vyplývá, že přiměřenost jejich objektivací je vázána na soubor specifických podmínek spojených s výkonem té či oné funkce, zcela bez ohledu na to, o jakou funkci se jedná. Nakolik přiměřeně byly odkryty tyto podmínky, natolik přiměřeně jsou i docílené účinky. Tento soubor podmínek vytváří „autonomii“, svázakonnost jednotlivých funkcí, již se zúčastněná individua musí „svěpovíne“ podřídit, ačli má být zaručen přiměřený výkon oněch funkcí. Základní podmínkou tohoto sebepodřízení je, aby vazby, jimž se tato individua mají podřídit, se jim jevily jako legitimní, oprávněné především z hlediska jejich vlastních autonomních nároků, pokud je ovšem počnou vznášet. K věcnému vymezení této oprávněnosti dovede úvaha o možném začleňování individuí do výkonu jednotlivých funkcí. Zásadné lze rozlišit dva způsoby, připouštějící celou řadu přechodů: buď je toto zařazení nepřímé, věčné, neosobní, nebo naopak přímé a osobní. Zkušenost učí, že stupeň přímého začlenění je přímo úměrný stupni přiměřenosti dosažitelných účinků, a naopak. Tuto zkušenost, takřka banální, povýšíme pro její významnost na jedno ze základních pravidel, k nimž dospívá rozbor sociální skutečnosti, abychom

ho doplnili a zároveň omezili pravidlem dalším, neméně významným, jímž se stanoví, že stupeň přiměřenosti výkonu ať už jakékoli funkce je přímo úměrný stupni způsobilosti příslušných individuí, kdy nezbytným předpokladem této způsobilosti je dostatečně přiměřená průprava.

Tato pravidla platí obecně, tedy o všech funkcích zjistitelných v sociálním dění. Bližší rozbor rozliší ovšem jednak funkce přímo sociálně zaměřené, jednak funkce sociálně pouze rozprostřené, s řadou přechodů mezi oběma těmito skupinami. Ukáže se pak, že mají různé veliký sociální rozptyl i různé akcentovaný sociální dosah, shodně se stupněm jejich sociální závažnosti. Je zřejmé, že nemůže být v kompetenci sociologie, aby stanovila soubory podmínek ustavujících svázakonnost specifických, resp. dílčích funkcí, s výjimkou ryzích funkcí sociálních, jejichž rozbor zůstává jejím nejvlastnějším předmětem. Proti tomu je v její kompetenci sledovat sociální účinky všech jakkoli sociálně závažných funkcí z toho prostého důvodu, že všechny autonomní nároky, vznášené těmito funkcemi, jsou jen poměrné. Podléhají totiž svému omezení nároky ze strany společenského zřetele, tedy ze strany společnosti jako celku, necháme-li stranou nároky vznášené příslušnými individuí.

Připojíme-li ještě, že naplňování, objektivace jednotlivých funkcí dovádí ke vzniku různých „objektivačních prostředků“ jako pomocných nástrojů, které v dostatečně diferencovaných společnostech vyrůstají v různě členěné „institute“ a „organizace“ jako v objektivační rámce oněch funkcí, vytkli jsme to nejdůležitější, co bylo třeba předeslat vlastnímu rozboru funkce politické.

Jestliže jsme definovali společnost jako skladbu sociálních funkcí, předpokládá to, že veškeré společenské dění musí být nějak koordinováno, sečleněno, proorganizováno. Tuto pořádající, jednotící funkci nazýváme funkcí „politickou“. Vztahuje se tedy na všechny činnosti, pokud jsou danou společností považovány za dostatečně závažné, aby byly společensky regulovány. Svým určením je tedy politická funkce funkcí integrující, aniž by tím již byly stanoveny podmínky, za nichž by došlo k dostatečně přiměřenému naplnění tohoto jejího určení, vyjímaje rámcovou podmínku, že má být

zaměřena na společenský celek a realizována způsobem, který by vytvářel předpoklady pro dostatečně vyvážený stav tohoto celku.

Ke konkretizaci politické funkce dochází formou regulativů, jejichž úhrn vytváří „politický systém“ dané společnosti. Nazveme je proto systémovými regulativy. Jejich účinnost však předpokládá jako nezbytnou podmínku atribut „moci“. Aby totiž politická funkce mohla vůbec plnit své pořádací poslání, musí být vybavena prostředky, které by zaručovaly dodržování vazeb jí ukládaných. Tyto prostředky, nesoucí znaky nátlaku a spojené se sankcemi různého druhu, ustavují to, co jsme právě nazvali politickou mocí. Jejimi vlastními nositeli jsou málo početné skupiny (často označované jako „politická elita“), jimž přísluší právo výkonu politické funkce, tedy výkon „vlády“.

Jako u ostatních funkcí, platí — dokonce ve zvýšené míře — i o funkci politické, že vytváří nezbytné objektivizační prostředky, které v dostatečně diferencovaných společnostech vyrůstají v celou řadu institucí a organizací představujících organizační kostru, skrze niž dochází k regulování všech společensky závažných činností. Tuto organizační kostru nazýváme „státem“. Také o jejich jednotlivých složkách platí, že tíhnou ke své autonomizaci, tedy že se částečně osamostatňují prostřednictvím svých specifických regulativů, resp. že se „byrokratizují“. Tím se vykládá jejich velká setrvačnost, která brání, aby se dostatečně pružně přizpůsobovaly měnícím se společenským podmínkám a v důsledku toho i nově zaváděným regulativům. Ačkoli jejich funkce je — s výjimkou institucí branných — převážně administrativní povahy, tendují k tomu, aby se v rámci své kompetence staly silou nikoli jen výkonnou, ale i rozhodující. To ve zvýšené míře platí o institucích branných, protože ony jsou vlastním nástrojem moci. V jistém smyslu lze o těchto institucích říci, že vytvářejí „stát ve státě“, takže dochází mezi nimi a daným politickým systémem k více méně latentním trvalým napětím, která mohou přecházet v otevřené konflikty, úměrně s tím, nakolik institucionalizované regulativy jsou v nesouladu s nově zaváděnými systémovými regulativy. „Normálně“ však vykazují tyto instituce poměrně značnou stabilitu, takže

přetrvávají — s většími či menšími změnami — střídající se politické systémy.

Při rozboru politické funkce třeba rozlišovat jednak způsob, jímž je ustavována, jednak způsob, jímž je vykonávána.

V jádře se tomu nemá s politickou funkcí jinak než s jakoukoli jinou sociální funkcí. Vždy dochází k jejímu ustavování (a v dalším sledu k její institucionalizaci nebo organizaci) dvojím způsobem: jednak anatakticky, tj. zdola nahoru, nebo katatakticky, tj. shora dolů. V prvním případě jsou příslušná individua — ve větší či menší míře — spoluúčastna na daném objektivizačním procesu, v druhém případě dochází k němu bez jejich přímé účasti. Byl-li však intendovaný útvar ustaven, vyžaduje jeho přiměřené fungování jednotné řízení.

Obdobně je tomu i s ustavováním politické funkce. I k němu může docházet jak anatakticky, tak katatakticky. Přitom může prvý způsob vykazovat různě „široké“, tj. různě odstupňované formy, podle toho, jakým, resp. jak početným společenským vrstvám a v jaké míře je přiznáno právo spoluúčasti na ustavování politické funkce. Druhý způsob naproti tomu je provázen vždy jednoznačným vytčením politických cílů shora (i když také zde se vládnoucí skupina musí opírat o skupinu stoupenců, která může být o to menší, oč silnější jsou mocenské prostředky, jimiž disponuje). Protože každá politika směřuje k dosažení politické moci (řecky: kratos) jako k nezbytnému prostředku k dosažení vytčených politických cílů, dovádí prvý způsob k „anakratickým“ a druhý ke „katakatickým“ formám, jež může politická funkce vykazovat.

Pokud se týče výkonu politické funkce, ukazuje se, že má ve všech případech katakratický ráz, jak to ostatně vyplývá z jejího ujednocujícího, integrujícího určení, přičemž zcela přirozeně i zde existují zásadní rozdíly. Vyniknou okamžitě, jakmile položíme i u politické funkce otázku po přípustné míře její svázakonnosti. Bez nějaké míry této svázakonnosti je totiž i politická funkce nemyslitelná; natolik, že kdybychom chtěli použít obvyklé terminologie, znělo by prvé slovo každé — ať sebelepší nebo sebehorší — politiky „vazba“ (a nikoli „svoboda“, jak lze tak často slyšet v diskusích o demokracii; co totiž bývá označováno tímto

slovem, značí vlastně takové vazby, které jsou pocíťovány jako „legitimní“, zatímco všechny ostatní jsou odmítány).

Závažnost otázky po přípustné míře svézákonnosti politické funkce vynikne ve vší zřetelnosti, vzpomeneme-li úvodem zmíněné všem reálným strukturám, event. substrukturám imanentní tendence po maximalizaci jejich reaktivního potenciálu. Uplatňuje-li se totiž kde tato tendence nejviditelněji a také nejdůrazněji, tedy je to v mocenských nárocích držitelů politické moci, kteří propadají svodům ničím neomezené monokracie či autokracie, nejsou-li těmto svodům vytčeny dostatečně účinné meze. To však je možné pouze v anakratických systémech, které „ústavně“ vymezují přípustné mocenské kompetence a nadto se anakticky větvenými prostředky politické kontroly snaží zamazit překračování oněch přiznaných kompetencí. Katakratické systémy proti tomu připouštějí pouze katakratickou kontrolu, která má vlastně sloužit upevnění jejich moci, protože vlastně „kontroluje“ jen to, nakolik jsou dodržovány jimi vyhlášené regulativy, takže tyto systémy propadají o to neomezenější mocenské zvůli, oč jsou katakratičtější.

Pokud jde o oprávnění k výkonu politické funkce, je nutno se v anakratických systémech o ně ucházet, zatímco v katakratických systémech je uděleno nositelem (nositeli) vlády na podkladě jeho (jejich) důvěry (a může jimi být kdykoli odňato). Toto oprávnění je v anakratických systémech uděleno volbou. Každá volba, aby byla vskutku volbou, předpokládá možnost výběru mezi více (nejméně dvěma) kandidáty (příčemž technické prostředky volby nehrají rozhodující roli). V katakratických systémech, utíkají-li se vůbec k volebnímu řízení, dochází jen k pseudovolbám, jejichž — mocensky vynucované — výsledky jsou dány předem.

S výjimkou zcela nepatrných společností či jiných svazů (skupin), kde pověření je uděleno přímo volbou, dochází k němu pravidelně formou delegace či reprezentace: je totiž volen právoplatnými voliči různě velký počet zástupců, delegátů, a to buď přímo do zastupitelského tělesa, nebo nepřímou, pořadově, přes vertikálně členěnou stupnici zastupitelských sborů. (Prvý postup je běžný při volbách do obecních, zemských, parlamentních zastupi-

telstev, druhý při volbách do různých těles odborových, politických apod.)

Položíme-li ještě otázku, jak se to má s účastí jednotlivých individuí v obou těchto systémech, bude odpověď znít, že v anakratických systémech se větší nebo menší jejich počet cítí víceméně aktivně, osobně, politicky začleněn, kdežto v katakratických systémech se musí pasívně podřizovat všem rozhodnutím vládnoucí skupiny, resp. všem regulativům jí vyhlášeným, s výjimkou těch skupin, které se jim podřizují svépovinně, tedy „dobrovolně“, v krajních případech dokonce s fanatickou zaujatostí.

Až doposud jsme uvažovali o politické funkci čistě abstraktně. Abychom blíže konkretizovali své vývody, vyjdeme od zkoumání různých nároků, které mohou kdy být vznášeny v jednotlivých společnostech.

Nejprve zjistíme, že individuum, jako izolované individuum, může vznášet vůči společnosti nároky jen ve velmi omezené míře, vlastně až z funkce, kterou vykonává, a ze statusu, který ve společnosti zaujímá. Z hledisek, z nichž mohou být tyto nároky vznášeny, vytkneme jedno jediné hledisko: hledisko zástupnosti či nahraditelnosti při výkonu určité funkce. Čím větší je tato zástupnost, k tím skromnějším nárokům dává podnět, a naopak (s výjimkou velmi namáhavých nebo odporných prací, jimž se každý nejraději vyhne). Odtud by se zdálo vyplývat, že čím závažnější funkce, tím je nenahraditelnější. Zkušenost naproti tomu učí, že přidělování nejvlivnějších funkcí, zejména jsou-li — ať přímo či nepřímou — spojeny s politickou mocí, nemusí být (a nebývá) vázáno na žádoucí svézpůsobnost, nýbrž na (očekávanou) spolehlivost. S takovými případy se lze sice častěji setkat v katakratických systémech, nejsou však žádnou výjimkou ani v systémech anakratických, i když zde různé formy anakratické kontroly mohou přivodit nápravu. Obecně však platí, že žádné mocenské pozice nejsou vyklizovány bez boje.

Přikazování kompetencí, zejména závažných, závisí co do vhodnosti koneckonců na schopnosti či neschopnosti politického vedení. Úroveň tohoto vedení však nelze zajistit žádným formálním způsobem, ať již jde o systémy anakratické či katakratické. V tomto ohledu zůstávají jejich vy-

hlídky stejně nejisté. A na vskutku velké státníky byl svět vždy chudý. O dnešním raději ani nemluvm.

Individuum, řekli jsme, může vznášet své nároky až vzhledem k funkci, kterou zastává. Protože však ve velké většině případů jde o funkce sociální, existuje vždy větší nebo menší počet individuí vykonávajících touž funkci. Ve svém úhrnu vytvářejí sociální „vrstvu“, vyznačenou přibližně stejným statutem. Protože v dostatečně diferencovaných společnostech je většina funkcí institucionalizována a organizována, dochází v rámci takovýchto institucí, event. organizací — úměrně s jejich rozsáhlostí i členitostí — k dalšímu vrstvení, tedy ke vzniku různé odstupňovaných rolí. Odtud vyplývá bohatá stratifikace společností, závislá jak na jejich početnosti, tak na jejich vývojovém stupni.

Teprve takovéto vrstvy počínají vznášet různé nároky, a to teprve tehdy, když se uvědomily jako skupina, vázaná společnými zájmy. Takto vzniklé sebeuvědomení označíme neutrálně jako „skupinové sebeuvědomí“, ať už se příslušná skupina uvědomuje jako „stav“ či jako „třída“. Všem takovým skupinám je společné to, že usilují o uskutečnění svých skupinových zájmů politickou cestou. Pokud se domohly politické moci, vyhlašují své skupinové, tedy třídně vyhocené nároky za zájem celé společnosti a vydávají se za její mluvčí, čemuž se nově nastupující skupiny brání, hodlající si vymoci uskutečnění co nejvíce svých požadavků — pokud neusilují strhnout na sebe celou politickou moc. Nazírán pod tímto zorným úhlem, jeví se běh společenského vývoje jako historie „třídních bojů“, tedy jako různé intenzívně odstupňované vyrovnávací napětí nejrůznějších skupinových zájmů. Toto zjištění však vyžaduje dvojí vymezení.

Předně: k tomuto vyrovnávání, které je nesporně vyrovnáváním konfliktů, nedochází pro tyto konflikty, ale proto, aby vyústilo ve snesitelné řešení, tedy v ještě snesitelný společenský stav, ve stav relativní společenské rovnováhy, a to v rytmu, který odpovídá kulturní úrovni jednotlivých společností.

Za druhé: částečnou modifikaci tohoto stavu, spolu se zrychlením vývojového rytmu, přivodily tendence k „demokratizaci“ a „socializaci“ politické funkce a

celého společenského zřízení, projevivší se v posledních dvou stoletích v kulturně nejvyspělejších společnostech západoevropského kulturního okruhu. Pod slovem demokratizace třeba rozumět rozšíření politických práv postupně na všechny společenské vrstvy, přičemž pod těmito „právy“ třeba dále rozumět přiznání určité ingerence při ustavování politické funkce, především ingerence volební, ale i řady jiných ingerencí, spojených s prolínáním celé společenské skladby anakratickými prvky. Kdybychom pod slovem „autonomie“ rozuměli rovnou měrou „svézákonnost“ jednotlivých funkcí i zřízení jako „svéprávnost“ jejich výkonu příslušnými individui, mohli bychom mluvit o „autonomizaci“ celého politického zřízení jako o nejvýznamnějším znaku jeho „demokratizace“, jejíž mezní podmínkou je a zůstává svoboda veřejného projevu. V ní totiž třeba spatřovat nejen neúčinnější ventil, jímž jsou odreagována drobná i závažnější napětí nejrůznějšího druhu, ale také — a zejména — přímo nepřeborný zdroj informací signalizujících především vládnoucí vrstvě i ty nejjemnější záchvěvy, odehrávající se ve společenském dění, s citlivostí, kterou nic jiného nenahradí.

Pod slovem „socializace“ je třeba rozumět — i když mnohdy jen částečné — respektování nejrůznějších nároků nejširších společenských vrstev, zejména však nároků existenčních. Katalyzátorem tohoto procesu se stalo organizované dělnictvo, které, pokud jde o Evropu, našlo účinnou ideologickou zbraň v teorii marxismu. Touto teorií, i když „revolučně“ podstatně obměněnou, byl ovlivněn průběh Velké říjnové revoluce, vyústivší v novotvar Sovětského svazu, jímž měl být za zcela odchylných, dokonce krajně nepříznivých podmínek ustaven společenský řád socialistický. Právě odchylnost podmínek, za nichž došlo k tomuto gigantickému dílu, které nemá ve světových dějinách obdoby, dovedla k ustavení stroje katakratických systémových regulativů, ostře se odlišujících od analogických regulativů typických pro země západoevropského kulturního okruhu. Tyto rozdíly, vystupňované na obou stranách do ideologické nesmiřitelnosti a zesilované velmocenskými aspiracemi obou rivalizujících bloků, západního a východního, přivodily stav

„studené války“, aniž je možno říci, že došlo ke znatelnému zmírnění takto vzniklých napětí.

Tím, že jsme proces „automatizace“ společenského zřízení vymezili rozpětím mezi svézákonností jednotlivých funkcí a svéprávností jejich výkonu příslušnými individui, řekli jsme implicitně také, že i pokud jde o svézákonnost politické funkce, je na jednotlivých individuích, aby se svépovinně podřídili jejím nárokům, tedy vazbám jí ukládaným. Než s tím vzniká otázka další, jaké jsou kdy přípustné meze těchto vazeb. Prvou — rámcovou — podmínkou této přípustnosti je, aby se tyto vazby vztahovaly rovnou měrou na všechny, jichž se dotýkají. Tuto první podmínku, již je ustavována „rovnoprávnost“ všech členů dané společnosti, třeba doplnit podmínkou druhou, aby ony vazby nerušily požadavek jejich „svéprávnosti“, rozuměj jejich osobního společenského začlenění.

Tyto podmínky teprve vytvářejí předpoklady toho, co je nazýváno „občanskou kázní“, tedy svépovinné respektování svézákonnosti politické funkce, které — ze strany individua — znamená vědomí spolupodpovědnosti za vytváření společného politického domova. Potud je také občanská kázeň nejvlastnějším tmelem všech systémů, označitelných jako anakratické. Nezbytným jejím předpokladem je ovšem poměrně vysoká úroveň celé společnosti, spojená s analogicky vysokou úrovní politického uvědomění a nikoli naposled s dostatečně pronikavou demokratickou tradicí.

Kde tyto podmínky nejsou dány, nebo jsou dány jen v nepatrné míře, je zavádění anakratických metod nejen neúčinné, nýbrž dokonce povážlivé. Zde mají — byť jen přechodně — katakratické metody své poměrné oprávnění. Přiměřenost účinků zde bude záviset na politické prozíravosti vládnoucích skupin, konkrétně na tom, nakolik jí uskutečňované systémové regulativy jsou zaměřeny v plném slova smyslu politicky, tedy s ohledem na společenský celek, nebo nakolik sledují omezené zřetele skupinové, resp. třídní. Stejně tak mají — rovněž jen přechodně — oprávnění katakratické metody v dobách společenského rozvratu, pokud politické systémy jimi instalované nepřivodí normalizaci společenských poměrů. Metody

totiž, jimiž dochází k ustavování politické funkce, jsou do značné míry pouze otázkou vhodnosti. Rozhodující je pozitivní náplň ustavovaných systémových regulativů. Z toho, co bylo právě řečeno, vyplývá, že tato volba závisí na řadě objektivních, dostatečně přesně zjistitelných podmínek, ale také, že jsou-li dány podmínky pro zavedení metod anakratických, resp. pokud až jsou dány, třeba jim dát přednost před metodami katakratickými, protože zaručují mnohem větší přiměřenost sledovaných účinků, a to v důsledku našeho základního sociologického pravidla, jímž se stanoví, že stupeň přiměřenosti průběhu i účinků jakékoli, tedy i politické funkce je přímo úměrný stupni osobního zařazení do jejího výkonu. Protože funkce politická je ex definitione funkcí obecnou, tj. vztahující se na všechny členy dané společnosti bez rozdílu, platí toto pravidlo, byly-li splněny nezbytné podmínky, také pro ni.

Zbývá ještě — rámcově — vymezit přípustnou míru svézákonnosti politické funkce. Zatím jsme se zabývali touto otázkou především po stránce přípustnosti jejich mocenských nároků (omezitelných prostředky anakratické kontroly), a vedle toho po stránce jejího omezení autonomizačními nároky, vznášenými jak jednotlivými funkcemi, tak jednotlivými individui, pokud byla začleněna do jejich výkonu.

Proti tomu však stojí, že politická funkce jako funkce scelující, tedy zaměřená na společenský zřetel, zůstává vůči všem těmto funkcím i individuí nadřazená, takže by jí příslušelo vznášet nároky, omezující všechny ostatní nároky dílčí povahy.

Celý problém je neobyčejně ztížen tím, že nerespektování svézákonnosti jednotlivých funkcí, již je podmiňován dostatečně přiměřený způsob jejich naplňování, má v zápětí újmu, která, protože jde o funkce — ve větší či menší míře — sociální, bude v jistém smyslu také újmou sociální. Abychom ušli této nesnázi, pokusíme se nejprve utřídit sociální funkce vzhledem k přípustnému stupňování jejich autonomie, rozuměj svézákonnosti. Rozvrství se nám tak ve čtyři základní skupiny (které přirozeně připouštějí další diferenciaci). Prvou skupinu tvoří funkce, jejichž určením je zabezpečit materiální potřeby spo-

lečnosti, druhou funkce zabezpečující její trvání, třetí všechny inovační či kreativní funkce, svým určením rozvojné, a čtvrtou funkce zábavné, které — nemajíce ani přímo záchovné, ani přímo rozvojné určení — plní sice pomocnou, ale nezbytnou roli uvolňování. Je zřejmé, že funkce třetí skupiny, funkce kreativní, tvořivé, vyžadují nejvyšší stupeň autonomie, rozuměj nezávislosti, má-li být zaručena přiměřenost jejich účinků. Pokud jde o funkce čtvrté skupiny, společenskému zásahu jsou vystaveny jen jejich event. výstřelky. Proti tomu funkce první skupiny podléhají omezení společenskými zřeteli všude tam, kde jejich „svobodné“ rozvíjení nese vzápětí společenskou újmu, zatímco funkce druhé skupiny, mající sladovat všechny díle nároky pod zorným úhlem společenského zřetele, zůstávají — teoreticky uvažováno — těmto dílčím nárokům všech funkcí, jejichž primární určení je záchovné, nadřazeny, s tím nezbytným důsledkem, že postaví-li se samy do služeb kteréhokoli z těchto částečných zřetelů, míjí se svými určeními a přivodí sociální újmu, stejně tak, jako stupňují-li svou autonomii v autokracii.

Toto elementární pořadí, v němž vlastní, resp. ryzí zřetele sociální jsou kvalitativně nadřazeny zřetelům materiálním a oba tyto zřetele jsou podřazeny zřetelům kulturním, třeba ještě doplnit rozlišením zřetele věcného, materiálního a osobního, personálního ve smyslu kvalitativní nadřazenosti personálního zřetele nad materiálním, abychom na podkladě tohoto rozlišení formulovali obecné pravidlo, že jakékoli porušení stanoveného pořadí kvalitativnosti, v němž nejvyšší místo zaujímá zřetel personální, a to vzhledem ke zřeteli jak materiálnímu, tak sociálnímu, a v dalším sledu je zřetel sociální nad materiálním, který zůstává kvalitativně nejnižším, má vzápětí kvalitativní újmu, která je ve všech případech spojena s újmou sociální. Jde sice — jako ve všech obdobných případech, kdy jsme se pokusili formulovat obecná pravidla sociologická — o pravidlo pouze rámcové, které však nabývá operativnosti, jakmile je konkretizováno a zároveň verifikováno přímo nedohlednou řadou příkladů, skýtaných dosavadním společenským vývojem.

Verifikační instancí přitom je, nakolik

přiměřeně, resp. nepřiměřeně byl kdy realizován společenský zřetel, který z pohodlí označíme jako „sociální optimum“.

Konkrétně máme před sebou vždy zcela určité společnosti s jejich sociálními systémy a systémovými regulativy, které představují málem nepřehlednou spleť „činností, činitelů a výtvorů“ (smíme-li užít rozlišení E. Chalupného), jež by bylo vesměs třeba podrobit rozboru, aby vyniklo, nakolik přiměřeně či nepřiměřeně je utvářena jejich skladba, tedy nakolik v nich byl či nebyl objektivován „společenský zřetel“.

Jde nyní o to, jakým způsobem postupovat, abychom dospěli k dostatečně přiměřenému vyřešení této otázky.

Prvým vodítkem nám bude okolnost, že každá funkce má svou poměrnou svépříslušnost, v jejímž respektování jsme poznali podmínku přiměřenosti dosažitelných účinků. Protože valná část sociálních funkcí představuje funkce díle, jejichž svépříslušnost se ukázala být podřízena nárokům vznášeným společností jako celkem, a protože tyto nároky docházejí svého vyjádření v systémových regulativech jednotlivých společností, budeme nejspíše moci zjišťovat přiměřenost těchto regulativů, zavedeme-li — jako první — kritérium srovnávaných funkcí. Budeme přitom srovnávat účinky analogických funkcí ve společnostech s různými politickými systémy (pokud ovšem jsou srovnatelné), přičemž různý stupeň přiměřenosti těchto účinků vrhne — jakoby zpětně — světlo na ony systémové regulativy.

Za druhé zavedeme kritérium sociální mobility, tj. budeme zkoumat, jaké stupně volnosti a kolik jich přiznává daná společnost jednotlivým individuí, jakým „právům“ se těší a jakým „povinnostem“ jsou podrobena, jaký je jejich status a jaká odměna. Tyto údaje, které lze snadno doplnit řadou dalších, vyúsťují ve velmi ilustrativní stratifikaci (minulých a přítomných) společností, která nám nado umožňuje řadit je s poměrnou přesností a vypracovat kritéria jejich vývojového stupně, spočívající nikoli na víceméně libovolných odhadech, nýbrž na objektivních údajích, pokud ovšem jsou zjištělné.

Jako třetí zavedeme kritérium sociálního konsensu, které ohlašuje stupeň stability či lability a variability rovnovážného stavu jednotlivých společností a tím odkrývá

přiměřenost jejich systémů, zejména v případech sociálních poruch různé extenzity i intenzity, z nichž lze „odečíst“ podmínky vyvážené sociální rovnováhy.

Snad by bylo možno vypracovat ještě jiná podobná kritéria, v žádném případě se však nepodaří narýsovat „ideální“ schéma nebo model „společnosti vůbec“. Každá společnost totiž vyrůstá ze své historicky podmíněné reaktivní báze, každá má svou specifickou tradici, z níž třeba vždy vycházet při řešení jejich politických problémů, jako kterýchkoli jiných.

Tím jsme se zároveň dotkli jiného závažného problému, týkajícího se sociologie politiky.

V úvodních výkladech, v nichž jsme se pokoušeli o vymezení toho, co nazýváme „společností“, se nám vyrýsovala společnost ve své zjiitelné konkrétní rozrůzněnosti, kterou nejvhodněji opišeme jako kulturní systém. Z tohoto konkrétního systému jsme se pokoušeli vytrdit jeho vztahový skelet, sociální systém, který jsme podrobovali rozboru po stránce jeho systémových regulativů, jimiž je ustavován politický systém té které společnosti.

Mohli jsme sice úvodem zdůvodnit pravidlo, že zkoumání stupně přiměřenosti účinků, tj. objektivací sociálních funkcí v jednotlivých společnostech, musí vycházet z jejich kulturní úrovně, při svých rozbořech politické funkce jsme však zvláště k této okolnosti nepřihlíželi. Šlo nám právě jen o to zjistit, jak politická funkce „funguje“, a pouze na závěr jsme zjišťovali, že rozhodující u systémových regulativů je vlastně jejich pozitivní, tedy obsahová náplň. Ta však je závislá na celkové kulturní a morální atmosféře dané společnosti a musí být posuzována i v této souvislosti.

Pokud jde o osudy (západoevropské) demokracie, pokusil jsem se řešit tento úkol ve své knize *Krise demokracie I/II*, 1933, takže je zbytečné se k této věci znovu vracet. Naproti tomu vývoj posledních více než třiceti let přivodil tehdy nepředvídatelné skutečnosti, jichž bych se na závěr těchto výkladů chtěl letmo dotknout.

Zasadil jsem tehdy společenský, politický i hospodářský vývoj západoevropský do základního rámce dozrávajícího

kulturního prototypu mechanistického, proti němuž jsem — jako jeho dědice — postavil nový kulturní prototyp, který jsem označil jako skladebný (integrativní).

Byl-li první prototyp zaměřen převážně na vše, co je vyznačeno kvantitativně, extenzivně, tedy na vše, co je měřitelné a vážitelné, za předpokladu, že skutečnost je jen a jen kvantitativní rozrůzněností — natolik, že všechny kvalitativní rozdíly se jevily vědeckému myšlení toho období, časově ohraničeného vznikem novodobé přírodovědy, jako pouhý subjektivní, tedy vlastně neskutečný údaj —, vytkl jsem jako základní předpoklad nastávajícího období, že skutečnost je veskrze kvalitativní rozrůzněností a pokoušel jsem se obsáhlými a dlouhodobými rozboři odkrývat řád kvalitativního kosmu.¹

Největší vymoženosti mechanistické epochy se měla stát právě novodobá přírodověda, v jejímž pojetí se skutečnost jevila jako obrovitý mechanismus, poháněný slepými zákony kauzální nutnosti z nekonečna času a prostoru do nedohledna času a prostoru. Jakkoli neútešný byl tento obraz, zbavující všechnu — tedy i lidskou — existenci jakéhokoli smyslu, osvědčila se tato kauzální metoda jako neobyčejně účinný nástroj k odkrývání i dobývání hmotné skutečnosti skrze stále zmnožované technické vymoženosti, přivodivší spádnou „průmyslovou revoluci“, která měla vyústit ve společenský řád kapitalistický s doprovodným politickým systémem formální demokracie. Kapitalismus sám, který od svého počátku prošel dramatickým vývojem, je nejvhodněji charakterizovaný jako vývojová deviace vyznačená tím, že v ní došlo k „absolutizaci“, nebo — což značí totéž — k „autizaci“ hospodářských funkcí, které se na jedné straně staly samoučelem a na druhé podřizovaly celý společenský systém svým nárokům, modelující jej k vlastnímu obrazu. Celý tento vývoj, se souběžnými reakcemi politickými, je sledován v *Krizi demokracie* až po začátek kritických let třicátých. Ve svých prognózách jsem se však dopustil dvojího omylu. Předně jsem podcenil „organizovatelnost“ a „socializovatelnost“ kapitalismu, a za druhé jsem podcenil účinnost revolučního patosu původního marxismu, ať už měl vzít na sebe

¹ Výsledky těchto rozborů jsou uloženy v mých *Filosofických studiích*, vydaných nákladem Výzkumného ústavu odborného školství v Praze, 1968.

jakkoli stupňovanou (a odtud „deformovanou“) podobu.

Katalyzátorem prvního procesu, navozeního hospodářskou krizí let třicátých, se měla stát druhá světová válka, která se zvýšenou ingerencí státu odčinovala správním nezakotvením všech relevantních, zejména hospodářských funkcí. Dochází k dalekosáhlé proorganizovanosti společenské skladby, která umožňuje hospodářské plánování ve větší míře, než tomu bylo dosud. Tím vším je částečně omezen vznik krizových situací, jimž navíc hledí kapitalistická výroba čelit zaměřením na zvyšování konzumu. Jeho předpokladem však je zvyšování životního standardu zejména dělnických vrstev, čímž zároveň má být čeleno jejich třídním resentimentům (a „komunistickému nebezpečí“), takže se kapitalismus zároveň socializuje, dokonce natolik, že — ve svém nejvlastnějším zájmu — stále důsledněji zvyšuje pracovní podmínky dělnictva (systémem „human relations“). Výsledkem se měla stát „společnost blahobytu“, jejíž životní standard, zejména díky větší technické vyspělosti průmyslových společností kapitalistických, je vyšší než ve společnostech socialistických.

Přesto však tento systém propadá rozkladu stále hlubšímu a hlubšímu. Jak je to možné?

Zcela odosobněný poměr ke skutečnosti, stojící u samé kolébky mechanistické epochy, musí vést od samého počátku k analogickému odosobňování všech osobních vztahů, lidských, pracovních i společenských, ve světě konstruovaném k obrazu zcela neosobních kvantit a přizpůsobujícím se mu, ve světě, v němž převaha kvantitativních zřetelů formovala člověka i společnost stále důsledněji v homogenní masy, o to neosobněji manipulované, oč více se sama technizovala a organizačně svazovala. V tomto všeobecném „odcizení“, zvyšovaném stále masovější standardizací všeho, odcizení přírodě, společnosti, rodině i sobě se stává stále mučivější otázka po smyslu existence toho všeho, nejpálčivěji po smyslu vlastního života, vrženého do fantasmagorie slepého hemžení, posedlého magií čísel a nejrůznějších kvantit, které se stále šíleněji řítí doprázdna. Všechny staré hodnoty přestávají být hodnotami, všechny zavedené mechanismy jakoby běžely naprázdno,

všechny názorové viněty jakoby pozbývaly obsahu. I všechna ta „vydatnost“ pro vydatnost.

Ve světě bez perspektiv, kde marně hledáš sebe sama, jsi-li mlád a máš život před sebou, začneš — kontrastní reakcí — odmítat všechno, a hledáš-li perspektivy, láká tě už jen „revoluční“ blýskání na časy — svou romantičností.

A přece, aniž to vidíš a si uvědomuješ, ve zdánlivě odlehklých sférách vědeckého myšlení se odehrával a odehrává proces, probíhající stále konvergentněji, z něhož se rysuje nový obraz skutečnosti jako kvalitativní, bohatě strukturované rozrůzněnosti, na všech svých stupních zaměřené ke krajně dosažitelným stupňům kvalitativnosti. Ale s ní, s intencí k rádové tvořivosti, manifestující se na všech stupních vertikálně se vršícího kosmu, vrací se poznávání jeho ztraceného smyslu.

Není zde na místě znovu rozvíjet principy myšlení ve funkcích a strukturách, vystřídávající dřívější myšlení v lineárních kauzálních řadách. Postací, řekneme-li, že kvantitativně orientovanou homogenní horizontálu nahrazuje kvalitativně se vršící vertikála a s ní radikální přehodnocení dosavadních hodnot.

V sociálním promítnutí se projeví tato nová skladebná orientace důrazem na osobní zařazení do stejně personalisticky, osobnostně utvářené společenské skladby, jejíž osnovné principy jsem se pokusil v této úvaze shrnout. Zde, jako kdekoli jinde, jde o to odkrývat podmínky optimálního rozvoje reálných struktur a — na scéně sociální skutečnosti — zjednávat i podmínky jeho uskutečnění, rozuměj podmínky nejosobnější seberealizace každého z nás a nás všech. Což je — po mém soudu — nejvlastnější smysl toho, co nazýváme „socialistickým humanismem“.

Резюме

Иосиф Л. Фипшер: Набросок теории политики

Если исходить из предположения, что общество можно определить как богато расчлененную структуру социальных функций, когда под словом «функция» подразумевается любая деятельность, направленная на специфические воздействия, политическую функцию можно потом определить как функцию интегрирующую все частичные социальные функции под углом зрения общественного внимания так, чтобы произошло достаточно уравновешенное состояние данного общества. Совпадающе с тем

политическая функция появляется и в ряде регулятивов, посредничеством которых возникает то, что называем «политической системой» отдельных обществ. Одинаково с тем соответствующие регулятивы обозначим как «системные». В своем итоге они представляют ряд условий, в рамках которых должна произойти объективация остальных, социально важных социальных функций, включительно поведения участвующих индивидуумов.

Основным предположением, способствующим и гарантирующим исполнение политической функции является атрибут власти, без которого политическая функция не могла бы исполнять свое интегрирующее определение. Однако при предъявлении и взыскании своих требований, политическая функция подвергается требованиям, вытекающим отчасти из закономерности отдельных функций, под чем подразумевается совокупность условий, гарантирующих достаточно соответствующие воздействия упомянутых функций и отчасти требованиям, которые предъявляют обобществленные индивидуумы как по отношению к условиям, происходящим из закономерности тех функций, которые должны исполнять, так и по отношению к условиям, которые предъявляются им регулятивами системы.

Строго взято упомянутые требования предъявляются с точки зрения функции, которую исполняют отдельные индивидуумы. В виду того, что большинство этих функций показывает большую или меньшую рассеянность, возникают различно многочисленные, при чем более или менее вертикально расчлененные общественные слои с общим социальным положением, которым сообщается указано их общественное зачисление. Достигнут-ли так основные социальные слои своего сознания как полноправные или бесправные слои, что и значит, если их осознать как социальные «классы», они начнут предъявлять свои классовые требования по отношению к слоям, или же классам, пользующимся привилегиями политической власти.

Решающим вниманием при оценке отдельных политических систем является способ их учреждения. В основном они производятся двумя способами, допускающими однако ряд вариантов и оттенков, а именно или анакратически, это значит снизу, при прямом, хотя по разному распределенному соучастию различно многочисленных общественных слоев или катакратически, т. е. так, что регулятивы систем задаются всему обществу сверху правящей группой, снабженной достаточными средствами власти. Одинаково с тем можно расчленять политические системы на анакратические и катакратические. Первые отличаются тем, что при помощи различных средств политического контроля вкладываются в них пределы закономерности политической функции, которая во вторых ведет к (неконтролируемой) автократии. У первых носители политической функции делегированы выбором (из различно широкой общественной базы). У вторых происходят их номинации представителями, или же представителем правящей власти.

Действенность упомянутых видов политических систем никак не является однозначной.

Основным ее условием является отчасти доверие в носителя политической власти и отчасти социальная подхождимость ими вводимых регуляторов.

Одинаково с основным социологическим правилом, говорящим о том, что степень соразмерности выполнения любой функции является — при иначе одинаковых условиях — прямо пропорционально степени прямого, личного зачисления соответствующих индивидуумов. В культурно и политически развитых обществах дать потом предпочтение анакратическим системам перед катакратическими, без того, чтобы эта форма сама от себя служила уже гарантией надлежащего исполнения политической функции.

Summary

Josef L. Fischer: Outline of the Theory of Politics

If we proceed from the assumption that society can be defined as a richly articulated structure of social functions where "function" means any kind of activity aiming at specific effects, the political function can be conceived as a function integrating all partial social functions from the viewpoint of the social angle so as to secure a sufficiently balanced state of the given society. In accordance with this the political function becomes objectified in a number of regulatives leading to the origin of what may be called the political system of separate societies. Conformably to this, let us call the respective regulatives as "system regulatives". In their totality they represent a set of conditions within which objectifications of other socially relevant social functions, including the behaviour of participating individuals, should take place.

The attribute of power, the lack of which would prevent the political function from fulfilling its integrating task, is the fundamental precondition; it renders possible and guarantees the performance of the political function. In raising and in enforcing its claims, however, the political function is exposed, on the one hand, to claims arising from the inherent lawfulness of the separate functions, by which we mean the set of conditions sufficiently guaranteeing adequate effects of the given functions, and, on the other hand, to claims raised by socialized individuals with regard to the conditions arising from the inherent lawfulness of the functions they have to perform, as well as to the conditions imposed on them by system regulatives.

Strictly speaking, these individual claims are raised by reason of the functions performed by individual persons. In consideration of the fact that a great majority of these functions reveals a greater or lesser social dispersion, there arise variously numerous and more or less vertically diversified social strata sharing a common social status which simultaneously indicates their social position. If the social strata established in this way become conscious of their

existence as a lawful or a lawless stratum, i.e. if they become conscious of being a social "class", they begin to raise their class claims against the strata enjoying the privileges of political power.

The decisive viewpoint for judging the separate political systems is the way in which they have been established. In substance, they may arise in two ways which, of course, admit a number of variants and nuances — either anatactically, i.e. from below, with a direct, even if variously graded participation of variously numerous strata, or catatactically, when system regulatives are imposed on the whole from above, by a ruling group equipped with sufficient means of power. In accordance with this, political systems can be classified as anacrac and catacratic. The former are characterized by the enforcement — with the aid of various means of political control — of the limits set to the inherent lawfulness of the political functions which, in the latter, leads to an (uncontrolled) auto-

cracy. In the former, the bearers of the political function are delegated by election (from a variously broad social basis), in the latter they are nominated by the representatives (or by a representative) of the ruling power.

The effectiveness of both these kinds of political systems is in no way unambiguous. Its basic pre-condition is, on the one hand, trust in the bearers of political power, and, on the other hand, the social adequacy of the regulatives introduced by them.

In accordance with the basic sociological law determining that the degree of adequacy in performing any function is — while all other conditions are equal — directly proportional to the degree of the direct, personal rating of the respective individuals, it is the anacrac systems that, in culturally and politically developed societies, are to be preferred to the catacratic ones. The anacrac form by itself, of course, does not guarantee the proper performance of the political function.

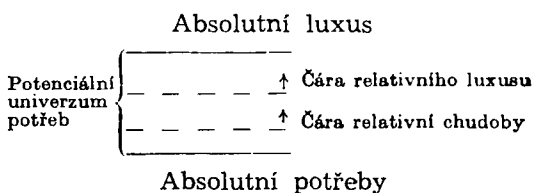
I.

Když Platonův Sokrates tvořil svou ideální obec, položil do jejího základu „naše potřeby“ — totiž „první a největší z potřeb“, již je „opatrování potravy, abychom byli a žili“, a dále potřeby obydlí, oděvu a „podobných věcí“. A protože podle jeho představy měla obec tyto potřeby uspokojovat opravdu jen na elementární úrovni, musel čelit rozhořčené námitce Glaukonově, že takto by mohla být zařízena spíše „obec vepřů“, a vysvětlit věc i z druhé strany:

„Nejde nám tedy patrně jen o to pozorovat, jak obec vzniká, nýbrž i jak obec bujní... Neboť některým lidem, jak se zdá, nepostačí tyto věci, ani tenhle způsob života, nýbrž přibudou k tomu pohovky a stoly i jiné nářadí, ovšem také pamlsky, vonné masti, kadidla, ženštiny, jemné pečivo. A také co se týče oněch věcí, které jsme jmenovali na začátku, už nesmíme uvádět jen věci nezbytně nutné, domy, oděv a obuv, nýbrž musíme uvést do oběhu i malby a vyšívání a opatřit zlato a slonovinu i všechny podobné věci“.¹

Platon takto vlastně podal jedinou jednoduchou definici potřeb — *potřeby se vztahují k tomu, co je nezbytně nutné* — a zároveň stanovil vnější hranice prostoru, v němž se nalézají materiální potřeby² ve smyslu, v jakém je většinou chápeme a používáme v běžném vyjadřování i ve slovníku společenských věd. Naše potřeby už přesahují potřeby elementární a ještě nezasahují přepych. Potřebné není jen existenčním minimem *stricto sensu* a luxus se již rozhodně potřebnému vymyká. Přesněji řečeno, zde existují jen dvě absolutní meze, totiž *mez elementárních potřeb*, jejichž uspokojení je nezbytnou podmínkou našeho přežití jakožto lidských bytostí na té nejnižší

úrovni, a *mez absolutního přepychu*. Uchová-li se tato civilizace, nezredukuje-li atomová katastrofa životní podmínky lidstva na podmínky Robinsonů, pak zůstane provždy přepychem vlastnictví ostrova, protože ostrovů nemůže být nikdy dost pro všechny, kdo by si jej přáli. Absolutním přepychem je vlastnictví zámku, jachty či tryskového letadla, protože geografické dimenze této planety nemohou nikdy umožnit, aby se uspokojování takových nároků stalo běžným. Mezi absolutní nezbytností, jejíž neuspokojení se rovná absolutní chudobě, a absolutním luxusem je však místo nejen pro tzv. běžné potřeby, nýbrž i pro potřeby, jež jsou potřebami lidí relativně chudých, a pro potřeby přepychových předmětů. Tento prostor je tedy omezený, přitom však — díky permanentnímu zjemňování a diferenciaci starých a vytváření nových potřeb — prakticky nekonečný. Tento prostor také vymezuje druhou interpretační variantu pro pojem potřeby, variantu méně jednoznačnou než byla ona první, přitom však nepochybně reálnější a tedy i plodnější. Schematicky lze tento prostor naznačit následujícím způsobem:



Krajní meze nejsou pochopitelně výrazem stesku naturistů nebo vyjádřením úsilí těch, kdo se snaží překonat možnosti smrtelníků, jsou nepochybnou realitou — jednou pro stovky miliónů lidí a podruhé pro stovky jedinců. Nás však bude zajímat to, co se nachází v onom relativně uzavřeném prostoru, co je roz-

¹ Platon, *Ústava*, Praha, Laichter 1921, s. 87.

² V celém textu — kromě výjimek, u nichž to bude výslovně uvedeno — mluvíme výhradně o po-

třeby materiální, potřeby vztahující se ke spotřebním předmětům.

hodující skutečností pro naši společnost a pro společnosti, se kterými se běžně porovnáváme, a co je pochopitelně daleko složitější než toto prosté schéma. Schéma nám však vymezuje oblast pro bližší určení oné běžné a přitom velmi vágní aplikace pojmu potřeby, jejíž vágnost se zvětšuje tím víc, čím dále se dostáváme od onoho pečlivého používání pojmu, jež bylo vlastní Platonovi a samozřejmě radě dalších autorů — a přece je tato cesta nutná, jestliže nám nejde o konstrukci dokonalého státu, nýbrž o zkoumání společností již existujících, pro něž bylo charakteristické právě výrazné překročení elementární úrovně uspokojování lidských potřeb.

Pouze úvaha o skutečně elementárních potřebách může vnuknout představu provždy předem fixovaného prostoru, který si žádá zaplnění, přičemž toto zaplnění je již předem strukturováno a více či méně preformováno. Jedině v tomto smyslu je možné hovořit o stabilním systému a hierarchii potřeb. Marginalisté³ vycházeli při svých spekulacích o naléhavosti potřeb právě z takové hierarchie potřeb pevně zakotvených v lidské přirozenosti, jejichž uspokojování je vždy stejně kalkulováno podle mezní dávky statku uspokojujícího určitou potřebu. V tomto vztahení je pak také zcela jasná řeč o nasycování potřeb a tím i jejich zmenšování — předpokládáme-li ovšem, že ona stabilní hierarchie není nekonečná. Avšak již Vilfredo Pareto začal tyto jednoduché principy korigovat, ukázal na strukturní a dynamické aspekty sféry potřeb,⁴ a ovšem také opustil původní koherentní definici i aplikaci pojmu potřeby. S Paretem tak počíná v ekonomii a sociologii stav, kdy se *potřeby více nebo méně fakticky směšují se spotřebou*, resp. kdy delimitace těchto dvou pojmů je velmi nejasná a značně pohyblivá, kdy se jeden

definuje pomocí druhého, volně se přechází od jednoho k druhému a v jedné oblasti se přejímají závěry učiněné v oblasti druhé. K tomuto stavu nevyhnutelně dochází, jestliže ponecháme bez definice a bližšího vymezení pojem, jehož obsah vyplývá vcelku samozřejmě z úzké reference vůči oblasti elementárních potřeb *stricto sensu*, který se však zatemňuje, jakmile opustíme tuto sféru nebo opustíme teorii, která je na jejím základě budována. Koncepce elementárních potřeb však zůstává *první a základní interpretační variantou* zkoumaného pojmu, variantou velmi koherentní, pro společenské vědy však málo plodnou.⁵

S touto transformací se ovšem dostáváme do sféry daleko bohatěji založených potřeb, jejichž úroveň se zvyšuje a obohacuje a zasahuje tak stále víc původní nároky luxusu. V souladu s tím, jak je ohrožována čára aktuálního relativního luxusu, se posunuje i čára chudoby — to je skutečnost, jež velmi jasně vyplývá ze studia prací o chudobě ve Spojených státech.⁶ Toto zatemnění a zároveň tuto transformaci pro sociologii téměř sankcionoval M. Halbwachs, zakladatel sociologické teorie potřeb. Halbwachs přesunul těžiště sociálních diferencí ze společnosti produktivní do společnosti konzumní, a zde pak definoval jednotlivé „sociální třídy“ různými strukturami potřeb, jak byly měřeny výdajovými strukturami rodných rozpočtů: „... ač mohou být potřeby měřeny jen pomocí nákladů, ospravedlnění jejich zavedení do definice sociálních tříd spočívá ve skutečnosti, že nacházejí svůj pramen v kolektivních představách, míněních, hodnotících soudech“.⁷ Halbwachsova koncepce tak dospívá k tomuto paradoxu: životní úroveň (která v jeho definici zahrnuje především strukturu výdajů) a výše příjmů jsou nedostatečné pro indikování pozice

³ Místem a funkcí tohoto pojmu v ekonomii se podrobně zabývá práce Thaeon di Revela *Teoria del bisogno; Saggio di metaeconomia* (Milano 1968).

⁴ Pareto se brání tomu, aby shodně s marginalisty uvažoval uspokojování každé potřeby, kalkulaci o ceně a užitečnosti každého zboží zvlášť. Od tzv. „nezávislé potřeby“ odlišuje „spotřebu závislou“, u níž jde o dva vztahy: 1. uspokojení vyplývající ze potřeby jedné věci je ve vztahu či závislosti na uspokojení vyplývajícím ze potřeby jiných zboží; 2. uspokojení vyplývající ze potřeby jednotlivých věcí jsou nahraditelná, mohou se vzájemně substituuovat. Právě ze spekulace nad kvantovými poměry těchto substitucí vyplývá formulace tzv. „krívek indifference“, totiž krivek, které vyznačují hranice a poměry vzájemného nahrazování dvou závislých

druhů zboží (*Manuel d'économie politique*, Paris 1927).

⁵ Příkladem teoretických bariér, které aplikace koncepce elementárních potřeb vytváří, může být definice luxusu K. Oldenberga: „V přesném smyslu je luxusem každá spotřeba, která přesahuje existenciální minimum“ (*Grundriss der Sozialökonomik*, s. 115). Ani na počátku tohoto století nebylo možno proklamovat tak široký rozsah zbytnosti.

⁶ Viz. např. Burton A. Weisbrod, ed., *The Economics of Poverty — An American Paradox*, Prentice Hall 1965; H. P. Miller, ed., *Poverty — American Style*, Wadsworth 1966; G. Kolko, *Wealth and Power in America*, New York 1962.

⁷ Cit. podle: M. A. Tremblay, G. Fortin, *Les comportements économiques de la famille salariée du Québec*, Québec 1964, s. 24.

v systému sociálních tříd, k tomu je třeba konceptu potřeb; na druhé straně však struktura výdajů dává „... určitě dostatečnou představu o zboží, které si domácnosti přejí, ... jaká je hierarchie jejich preferencí“.⁸ Autor byl natolik velkým empirikem, aby mohl definovat sociální třídu relativně snadno dostupnými ukazateli, nikoli však zase tak velkým, aby to učinil bez zprostředkujícího teoretického a skutečně spekulativního systému. Lze říci, že v propojení pojmů „potřeba“ a „spotřeba“ se vyrovnal svár sociologického empirismu a sociologické teorie. Halbwachsovo pojetí inspirovalo — a dosud inspiruje — celou řadu výzkumů spotřebního chování, především ve frankofonní oblasti.⁹

Ptejme se však na cestu, jež by zachovala pozitivita transformace v chápání potřeb a zároveň byla cestou vyjasnění. Základním předpokladem — a zároveň prvkem uvedené transformace — je nepochybně odmítnutí naturalismu potřeb.¹⁰ Pokud bychom tak neučinili, museli bychom zavést jiný pojem pro zkoumání našich přání, aspirací, nároků či požadavků. Podle mého názoru zde není místo pro pojmový purismus — náhradu obdobně širokého záběru bychom hledali jen obtížně, a přitom pojem potřeb si v této oblasti uchovává svou bezvýhradnou platnost. V prostoru mezi elementárními nároky naší existence a požadavky absolutního luxusu se nepochybně realizují naše potřeby, potřeby jednotlivců, sociálních skupin i celé společnosti. Jak však tento pojem vymezit, resp. vymezit hranice a význam jeho používání? Zde patrně nebude tou nejvhodnější cestou jednoznačnost, z níž musí na jedné straně vyplynout větší či menší omezenost pojmu, a na straně druhé deformace tam, kde tyto meze překročíme.

II.

Potřeby je nutno zkoumat — a to by mělo být základní osou úsilí po pojmovém vyjasnění — z hlediska jejich *sociální integrace a diferenciaci*. Materiální potřeby ovšem nejsou jedinými lidskými potřebami: jsou zahrnuty do univerza potřeb, které vedle nich obsahuje i potřeby interpersonální (potřeba bezpečnosti, sounáležitosti, lásky a úcty), potřeby kontroly sebe sama (potřeby individualizace a autonomie, seberealizace), potřeby kontroly jiných (moc, autorita). Uspokojování těchto potřeb se může do určité míry vzájemně nahrazovat, omezení v jedné oblasti může být částečně vyrovnáno v jiné. Tento systémový aspekt potřeb není pochopitelně omezený na individuální úroveň — je platný na všech sociálních úrovních, jak jsou vyjmenovány dále.

Jdeme-li nad individuální mikrosvět materiálních potřeb, pak tedy potřeby jsou *integrovány* v sociálních skupinách. Zavedení této dimenze, byť s uvedenou výhradou, je velkým přínosem prací M. Halbwachse,¹¹ který se snažil postihnout především univerzum potřeb dělnické třídy, jež má v jeho teorii sociálních tříd zvláštní postavení.¹² V souladu s tím, jak se společnost hodnotově i reálně integruje a jak se třídní a sociální bariéry transformují v sociální diferenciaci, se potřeby stále více integrují na úrovni globální společnosti, přičemž v té míře, v jaké integrující společenské pohyby překračují rámce globálních společností, lze hovořit i o významných integrativních procesech v rámci určité civilizace. Potřeby individua tedy vyplývají i z míry a kvality jeho participace v jednotlivých sociálních skupinách, v globální společnosti, v civilizaci, k níž náleží.

Protože civilizace a jednotlivé globální společnosti jsou ve sféře potřeb nějak

⁸ *L'Evolution des besoins dans les classes ouvrières*, Paris 1933, s. V.

⁹ V současné době jde především o práce P. Chombarta de Lauwe — např. *La vie quotidienne des familles ouvrières. Recherche sur les comportements sociaux de consommation*, Paris, C. N. R. S. 1956. Viz rovněž výše citovanou práci Tremblaya a Fortina.

¹⁰ Porovnejme formulaci tohoto odmítnutí z počátku našeho století: „To, co o sobě právě není «přirozené», je to, co nazýváme našimi «potřebami». Ty, které pokládáme za «naprosto nezbytné», jsou naprosto umělé“ (G. d'Avenel, cit. podle E. Zahn, *Soziologie der Prosperität*, München 1964, s. 52).

¹¹ *La classe ouvrière et les niveaux de vie. recherche sur la hiérarchie des besoins dans les sociétés industrielles contemporaines*, Paris, Alcan 1913; *L'Evolution des besoins dans les classes ouvrières*, Paris, Alcan 1933.

¹² Zatímco „vyšší třídy“ se z hlediska formulace a uspokojování potřeb člení dále do „rozdílných a vylučujících se sociálních vrstev“, dělnická třída zůstává homogenní: „Dělníci, jakmile mohou, místo toho, aby si opatřili lepší byt a lépe si jej zařídili, nakoupili nábytek atd., věnují svůj přebytek na náklady, jejichž cíl leží mimo rodinu, ve společnosti v širokém smyslu slova“ (cit. podle G. Gurvitch, *Etudes sur les classes sociales*, Paris, Gonthier 1966, s. 173, podtrhl J. V.)

specifikovány, a protože každé individuum participuje v množství vzájemně se protupujících sociálních skupin (v širokém smyslu slova), je pochopitelně nutné hovořit i o *diferenciaci potřeb*. Kvantum, kvalita i forma jednotlivých materiálních potřeb a jejich individuální „mikrosystém“ či „mikrohierarchie“ vyplývají ze zařazení jejich nositele v sociálním mikrosvětě i makrosvětě, z jeho sociální role, jež naléhá na svou realizaci i v této zdánlivě „privátní“ sféře.¹³ To je skutečnost, jež byla vyjadřována nejrůznějšími způsoby a nejrůznějšími autory,¹⁴ většinou ve více či méně zjednodušené nebo výběrové podobě. Jinak řečeno, integrace potřeb znamená jejich sjednocování v určitých sociálních rámcích, vytváření společných kvantitativních a kvalitativních charakteristik jejich souborů, v nichž je pak možné nalézt *jednotné škály* či *hierarchie*. Naproti tomu diferenciací potřeb rozumím proces, v němž jsou takto vytvořená sociální univerza potřeb na určitém stupni přijímána, jak to vyplývá ze sociálních charakteristik jejich nositele. V poněkud jiné souvislosti hovoří David Riesman o „tématu s variacemi“, kterým je „standardní balík“ zboží a jeho sociální obměny.¹⁵ Ovšem jen tehdy, když se nebudeme omezovat původním významem pojmů, může nám tato slovní dvojice zprostředkovat představu reálných procesů, při nichž na jednotlivých sociálních stupních dochází k „tematizaci“ určitých univerzů potřeb, jejich prosazování se, kdy původní různorodé složky se stávají

variacemi tématu, jež vzniklo více méně jako jejich výsledek. Téma tedy nebylo původně dáno, je spíše výsledkem sblížení jednotlivých variací a potlačování těch variací, jež by mohly obměňovat spíše jiné téma. Nebudu čtenáře dále unavovat rozvíjením názorů o vzájemné relativnosti a sociální vztaženosti těchto pojmů, kdy se „téma balíku potřeb“ určité sociální skupiny (s odpovídajícími variacemi pro podskupiny atd.) stává obměnou „tématu“ sociální třídy a dále globální společnosti. Paralelní rozvinutí analýzy integrace a diferenciace společenských potřeb je jistě nezbytným předpokladem pro jejich zachycení. Varianty aplikace těchto dvou pojmů jsou více než hojné a — jak doufám — také teoreticky plodné.

Je tedy třeba si uvědomit celou komplikovanost problému, je třeba si uvědomit skutečnost, že bohatost a diferenciace potřeb je obrazem integrace individua do jednotlivých sociálních rámců — pokusím se to zde znázornit na jednoduchém schématu, přičemž obě klasifikace (věcná klasifikace potřeb a nejdůležitějších sociálních skupin) jsou neúplné a jsou naznačeny pouze *ad hoc*. Přitom sociální klasifikace je poněkud nekoherentní — na jedné straně zahrnuje jednoduché sociální charakteristiky, na druhé straně charakteristiky komplexní, které z prvních více či méně vyplývají. Další precizaci — pochopitelně nutnou pro konkrétní analýzu — vzhledem k obecnému charakteru a rozsahu tohoto textu neprovádím.

¹³ Obecně je těžko možné rozlišit, co je z této sféry „předpokladem“ a co „důsledkem“ profesionálních aspektů sociální role, tedy v dosavadním pojetí jejich aspektů základních. Je pravděpodobné, že tyto pojmy ani nebude možno při bližší analýze použít právě pro mnohoznačnost fenoménu lidských potřeb.

¹⁴ Uvedu zde na ukázkou alespoň tři formulace — první podal ekonom, další dvě sociologové: „Zvnějšku lze pozorovat, že spotřebitelé vybírají to, co si přejí, ale každý z vlastní zkušenosti ví, že dokonce i v tak prozaickém aktu, jakým je koupě čaje, reaguje na celou společenskou situaci a neřídí se výlučně důvody hospodářské povahy. Víme, že podléhá nástrojům, motivům, jež si sám neuvědomuje... Víme (alespoň prodávající v to věří), že spotřebitel se dá vést pocitem strachu, snobismu, čehož reklama dobře využívá. Víme, že jeho potřeba sestává ze složitého spletené statku a služeb, víme, že na jeho obyčej ve spotřebě mají vliv návyky jeho předků (člověk vychovaný v zemi, kde se pije čaj, pije čaj). Víme, že často kupuje věci, s nimiž není příliš spokojen při spotřebě, ale činí tak v zájmu toho, aby imponoval sousedům. Jiný se vyhýbá věcem, které by mu činily příjemnosti, aby nebyl považován za prostého člověka“ (J. Ro-

binsonová, cit. podle *Vědeckých informací Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy — Ekonomie* 1967, s. 314).

„Jestliže přestaneme myslet v abstraktních hospodářských modelech a začneme myslet sociologicky, případ izolovaných kupců se stane pouhým extrémem; pravidlem je pak daleko spíše konzument, který ve skupině svého původu, v rodině, ve své sociální vrstvě, regionální kultuře, ke kterým přísluší, podléhá řadě pravidel, která mu říkájí, jak má tehdy a tehdy jednat. Na skutečném trhu reagujeme v běžném rozhodování nikoli jako abstraktně teoretické hospodářské subjekty, nýbrž především jako sociálně kulturní bytosti.“ (R. König, *Soziologische Orientierungen*, Köln-Opladen 1965, s. 508). „Neexistují žádné přirozené (třeba čistě tělesné nebo čistě fyziologické) potřeby jídla, oděvu, bydlení atd. Stále se jedná o potřeby určitých forem stravování, oblékání se, bydlení atd., tzn. o kulturní vzorce. Zpravidla nechceme »jenom jíst«, nýbrž chceme se přitom také řídit mravy a zvyky, jež platí v určitých dobách a na určitých místech.“ (E. Zahn, *Soziologie der Prosperität*, München 1964, s. 53).

¹⁵ David Riesman, *Wohlstand wofür?* Suhrkamp Verlag 1966, s. 18n.

Potřeby:	Pohlaví	Věk	Místo bydliště	Profese	Vzdělání	Životní styl	Sousedská skupina	Sociální vrstva	Sociální třída	Participace na univerzálních společenských hodnotách	Sociální status	...
jídla ošacení bydlení zdravotní péče cestování vzdělání rekreace	a ₁ b ₁ c ₁ d ₁	a ₂ b ₂ c ₂	a ₃ b ₃	a ₄								

Toto schéma neznamena nic jiného, než že potřeby — ostatně jako většinu lidských aktivit — nelze vyvázat ze sociálního světa, v němž jejich nositel žije. To jsou známé skutečnosti, jež je třeba nejen konstatovat, nýbrž také pečlivě diferencovat podle relevantních charakteristik. Pak je také třeba brát v úvahu potřeby, jež z tohoto schématu — či reality, která by mu měla odpovídat — nevyplývají; nevyplývají proto, že jsou integrovány pouze v úzkých společenských skupinách či prostředích, nebo nejsou integrovány vůbec, jsou to potřeby společensky nepotřebné nebo společensky nežádoucí a škodlivé. Sociologická analýza, jejíž těžiště leží v analýze budování systému až na úroveň globální společnosti, by neměla opomíjet ani tyto specifické, „nesocializovatelné“ potřeby, byť tomu tak bylo jen pro zkoumání jejich negativitu.¹⁶

Všechny uvedené sociální dimenze potřeb nemají pochopitelně stejný význam — některé patrně vytvářejí „standardní balík“ bez znatelných variací, jiné jsou pro diferenciaci potřeb v určité společnosti rozhodující.¹⁷ Můžeme zde opět provádět nejrůznější analýzy v časových, resp. historických, kulturních a sociálních kontextech, v jejichž rámci bude patrně možno vytvářet jakési stupnice významnosti jednotlivých dimenzí a určovat jejich dynamiku (např. lze předvídat určité snížení sociálního významu profesionální sféry a tedy i vlivu pracovních skupin

na vytváření potřeb, to vše ve prospěch sféry volného času a tedy i významu sousedství a jiných mimopracovních kontaktů). Lze tedy hovořit o jakýchsi „preferencích“ jednotlivých sociálních dimenzí a změnách v jejich systému. Kategorie preference je rovněž nezbytná pro studium vytváření hierarchií, škál naléhavosti jednotlivých složek věcné struktury potřeb v jednotlivých sociálních dimenzích, kdy se v omezených podmínkách kupní schopnosti realizují potřeby, jež stojí nejvýše v nejvýznamnější dimenzi. Protože však taková volba není zpravidla jednoduchá a jednoznačná, dochází patrně i ke střetávání potřeb, k jejich konfliktům, a to jak ve velkých oblastech (např. potřeby průmyslového zboží pro domácnost verzus potřeby volného času), tak i u konkrétních výrobků („praktičnost“ verzus „módnost“ apod.).

Velká část sociálních charakteristik se pak v životě jednotlivce mění, a to nejen v souvislosti s životním cyklem, nýbrž i v souvislosti s jeho migrací, profesionální aktivitou, vzděláním i změnami v životním stylu. Tato individuální „dynamika potřeb“ se prolíná s jejich dynamikou uvnitř jednotlivých sociálních skupin ve spojení se změnou jejich místa ve společnosti i vzestupem společenských zdrojů uvnitř celé společnosti v souvislosti s jejím pohybem ekonomickým, sociálním a kulturním.

¹⁶ Domnívám se, že v mnoha sociologických analýzách a konceptech, jež jsou jejich základem, chybí druhý z dvojice pojmů, jež bez vážných následků nelze dobře rozlučovat. Tak proces společenské diferenciace nutně předpokládá společenskou integraci, komplementem distribuce společenských pozitiv je i distribuce negativ a komplementem sociální funkce je jakási „antifunkce“ (resp. funkce jiného systému), zdroj společenského kon-

fliktu. Výrazné akcentování některého z komplementárních pojmů má však alespoň tu výhodu, že historikům umožňuje poměrně snadnou klasifikaci sociologických koncepcí.

¹⁷ Tak D. Riesman, když se v citované práci zabývá vytvářením „uniformního životního stylu“, hovoří také o „existující likvidační bariéře mezi věkovými skupinami, mezi pohlavími, mezi jednotlivými oblastmi země a sociálními třídami“ (o c., s. 19).

Univerzum potřeb tedy vytváří na jednotlivých úrovních globální společnosti určité struktury jejich kvantitativního a kvalitativního vymezení, které jsou směrem k individuu specifikovány nejprve pro určité sociální skupiny a pak pro jednotlivce samotné jakožto příslušníky, popř. „průsečíky“ těchto skupin. Potřeby jsou v tomto „společenském prostoru“ rozsáhle diferencovány, přičemž jejich „neustálý růst“ znamená především tuto diferenciaci i obohacování, vytváření nových a reformování existujících potřeb. Vymezení potřeb na úrovni globální společnosti je však jen prvním krokem, za kterým musí následovat kroky další, z hlediska sociální reality specifikovanější a tedy i konkrétnější.

Jak ale vést hranici mezi tím, co se obvykle nazývá potřebou, či spíše „běžnou potřebou“, potřebou „průměrného občana“, a tím, co je nad nebo pod, tedy chudobou a luxusem? Domnívám se, že obě kategorie lze těžko — mimo absolutní vymezení — definovat věčně, lze je však definovat v sociálním vztážení, přičemž záleží na tom, zda referenci představuje globální společnost nebo společenská třída či vrstva, popř. malá sociální skupina. Tak přepychem je patrně to, co náleží společenské skupině, jež ve zvolené referenci stojí výše, přičemž tento posun po hierarchické škále pro zkoumanou společnost patrně končí u potřeb prezentování vysokého společenského postavení, jež jsou vlastní relativně neužití společenské skupině a jež se tedy také nejvíce vzdalují původnímu materiálnímu základu,¹⁸ či — ve slovníku Le Playově — výhradně „morálně“.

Jak je tato hierarchie rozpjatá, to závisí na možnostech společnosti a na společenském uznání hodnot, jež jsou základem těchto stále více „nepotřebných“ potřeb. Jejich rozporné hodnocení týkající se společenských špiček je pak nepochybně obrazem konfliktního charakteru společenské integrace či jejich nedostatků.

Stejně relativně jako přepych je třeba posuzovat i chudobu. Prvním stupněm jsou mezinárodní komparace, jež vedou k formulacím tzv. dominantní menšinové chu-

doby.¹⁹ Vycházíme-li pak z existence menšinové chudoby, jež existuje prakticky ve všech průmyslových státech, je třeba určit rozhodující reference pro její výskyt — reference oblastní, etnické, věkové, vzdělanostní atd. Základní referenci zde bude opět relace ke skupinám stojícím výše, zejména pak ke skupině reprezentující společenský průměr, „životní styl majoritních středních tříd“ (D. Riesman) nebo průměrné charakteristiky relevantní pro globální společnosti.

III.

Produktivní sféra na sebe naštěstí nebrala mandát vůči spotřebě jen jako „destrukci užitných hodnot“ (A. Marshall), nýbrž snažila se ji chápat — v dobových omezenostech — alespoň zčásti jako svoji finalitu, tedy finalitu nikoli veskrze negativní, nýbrž především pozitivní, jakožto předpoklad uspokojování potřeb. Výroba vytváří předmět spotřeby, který má ukojit nějakou potřebu. Jde zde o dvojí vztah, vztah mezi výrobou a spotřebou, spotřebou a potřebami; onen třetí vztah — vztah mezi výrobou a potřebami — je na jedné straně (z hlediska spotřebitelů) zprostředkovaný a na straně druhé (z hlediska reklamy, Packardových „tajných přesvědčovatelů“) přímý, je to vztah mezi výrobcí a univerzem společenských potřeb, na které se výrobci snaží působit, využívajíce k tomu *existujících* psychologických a sociálních mechanismů. Jakkoli je toto „umělé působení“ velmi nápadné, přece nevyvolává potřeby, jež by se podstatně lišily od potřeb vytvářených jinými, méně nápadnými způsoby. I tyto potřeby — jsou-li společností akceptovány — mají své stupně naléhavosti, jež jsou obdobou diferenciací u jiných potřeb, a zařazují se do univerza potřeb bez ohledu na svou „násilnou“ genezi.

Jakkoli kritizovatelná je stále větší kadence obměňování užitných hodnot a její větší kvalitativní diferenciací (která je ovšem často jen diferenciací značek), tato kritika neobjevila předmět, který by byl nový. Módu v oblasti aut lze kritizovat o to rozhořčeněji, oč více společnost

¹⁸ Ctenář si jistě připomene Veblenovo sarkastické vyhlášení „zahálčivé třídy“, u níž „užitečnost spotřeby tkví v evidenci bohatství“ a kde materiálním cílem je sice komfort spotřebitele, avšak pravým smyslem je její statusová atributivnost: „Nápadná spotřeba hodnotných předmětů je prostřed-

kem reputace pro zahálčivého muže“ (*The Theory of the Leisure Class*, Mentor Books, New York 1953, s. 61, 64).

¹⁹ Toto rozlišení zavádí S. M. Miller (*Transactions of the Sixth Congress of Sociology*, ISA 1967, s. 180).

stojí nový vůz než nový oděv, není to však něco podstatně jiného nebo zcela nového.²⁰ Myslím tedy, že ani přechod společností ze „stadia nedostatku“ či vzácnosti do „stadia blahobytu“ neopravňuje závěry o neracionalitě výroby, o „mýtičnosti“ její finality, resp. o vzniku této neracionality v soudobých „blahobytných společnostech“, jak to činí Galbraith.²¹

Vidíme tedy, že přímý vztah výrobní sféry a univerza potřeb je přece jenom zkratem, neboť tento vztah se ve skutečnosti opírá o již konstituovanou oblast spotřeby a její sociální charakteristiky.²² Věc má ovšem ještě jiný aspekt, o který Galbraithovi především jde, totiž aspekt společenských potřeb z poněkud širšího hlediska, z hlediska přežití celé společnosti s jejími pozitivními kvalitami. I to je ovšem záležitost velmi sporná, vyslechneme-li poněkud odlišný názor D. Gabora, který se táže, zda „... nadměrná spotřeba a plýtvání, které je s ní spojeno, Parkinsonův zákon a obnovení natality v bohatých zemích nekonstituují obranné mechanismy, které si vytváří sociální útvar pro uchránění se před nebezpečím, jež přináší příchod volného času ve velkém rozsahu...“²³ Realizace Galbraithova návrhu „cyklicky odstupňované podpory“ v nezaměstnanosti by ovšem tento volný čas dále zvětšila.

Všimněme si však vztahu potřeb a spotřeby či „univerza spotřebních hodnot“. Zde nás především zajímá jeho diferenciací. Diferenciací spotřebních předmětů by měla odpovídat diferenciací potřeb ve společnosti, aby se určitým způsobem strukturované univerzum potřeb mohlo

realizovat, jakkoli je existence obou oblastí jen relativně autonomní. Tato autonomie je tvořena existencí a dynamikou spotřební hierarchie a diferenciací uvnitř společnosti, možností mezinárodního porovnání i zpětnými pohyby v ekonomické historii a tedy i v uspokojování potřeb a je vcelku pochopitelné, že je přes svou relativnost velmi významná. Stejně tak jako o uspokojování potřeb můžeme tedy hovořit o jejich neuspokojování, o potřebách nerealizovaných, potřebách latentních, jejichž uspokojení je odloženo, potlačeno nebo deformováno.²⁴

Vztah mezi potřebami a spotřebou je ovšem zprostředkovaný jednou velmi důležitou oblastí, totiž oblastí kupní schopnosti „nositelů potřeb“. Zavedení této proměnné pochopitelně celý problém dále komplikuje, a to tím více, oč je společenský odměnový systém inkonzistentnější vůči relevantním sociálním charakteristikám. Nedostatečnost participace na společenských materiálních odměnách (tedy nedostatečnost měřená participací v produktivním, sociálním či kulturním systému společnosti) vytváří pro realizaci potřeb podobné překážky jako omezenost trhu spotřebních předmětů, přičemž to jsou překážky o to větší, oč naléhavěji se nositeli potřeb vtírají.

Realizace potřeby je tedy odložena, jestliže předmět ji uspokojující není dosažitelný — buď proto, že chybí na trhu spotřebních předmětů, nebo proto, že individuální „mikrouniverzum potřeb“ neodpovídá místu zaujímanému v systému distribuce materiálních odměn, nebo mezi univerzem potřeb a systémem odměn existuje posun v neprospektech odměn.

²⁰ Jak říká R. König, tempo a modus obměn byly rozdílné, avšak móda zde byla vždy — móda je „podstatným regulačním a výrazovým prostředkem společensky žijícího člověka“ (*Kleider und Leute — Zur Soziologie der Mode*, Frankfurt a. M. 1967, s. 12).

²¹ Z podobného stanoviska kritizuje Galbraithovy názory George Katona, který zdůrazňuje, že veškeré ekonomické chování je chováním naučeným, a že nemá smysl rozlišovat potřeby a přání či chování spontánní a nikoli spontánní — „psychologické potřeby mohou být stejně naléhavé jako potřeby fyzické“ (*The Mass Consumption Society*, McGraw Hill 1964, s. 56). O reklamě se Katona domnívá, že pouze „přispívá k aktualizaci určitých potřeb, není však tvůrcem rozličných potřeb, jež stimulují naši masovou společnost“... „nikdo nepřikládá větší moc Madison Avenue než její kritikové“ (o. c., s. 58, 61). Jestliže zde nepřijímám názor, že by „umělé vytváření potřeb“ představovalo novou pro společnost masové spotřeby, pak tím ovšem nechci nikterak podceňovat změny v ekonomickém a sociálním vývoji Spojených států, jež vůbec vedly k otevření takové diskuse. Sama tato diskuse je svě-

dectvím obrovské rozpornosti „společností blahobytu“.

²² Tak jistě nelze souhlasit se závěrem, že to byla ekonomická teorie, která „zavinila přenesení počtu naléhavosti v uspokojování konzumentských potřeb, jenž odpovídá světu, kde větší výroba znamená více potravin pro hladové, více oděvů pro třesoucí se zimou a více domů pro lidi bez přístřeší, do světa, kde zvýšená výroba uspokojuje touhu po elegantnějších automobilech, exotičtějších stravě, crotičtějším oblečení a náročnější zábavě — tedy po celé škále moderních smyslových a duchovních přání smrtelníků“ (Galbraith, *Společnost hojnosti*, Svoboda 1967, s. 142). Proto ani „neomylnost postavení ekonomické teorie“, jež tyto požadavky hájí, v „konvenčním způsobu myšlení“ nelze, myslím, považovat za zcela „nelogickou“.

²³ Takto Gaborovu myšlenku rezumuje B. Cazes, *La vie économique*, Paris, A. Colin 1965, s. 127).

²⁴ Psychologické a tedy i sociální důsledky takového neuspokojení jsou vcelku známe. „Potřeba spočívá v touze po předmětu považovaném za nezbytný pro individuum či rodinu. Jestliže předmětu není dosaženo, jestliže napětí trvá dál, vzniká přivace či frustrace“ (Tremblay, Fortin, o. c., s. 10).

„Předstih potřeb“ před odměnami představuje vcelku normální situaci pro naši společnost a vůbec pro většinu společností. Opačný posun proklamují pro americkou společnost četní hlasatelé jejího blahobytu, kteří ovšem do systému odměn zahrnují i možnosti využití spotřebního úvěru a veškerých společenských kreditů, kterých může spotřebitel využít pro zvýšení svých nákupů. Tato proklamace ovšem není zdaleka jednomyslná. Právě tak, jako proti hlasatelům beztržní a rovnostářské americké společnosti vystupují analytikové její hluboké nerovnosti,²⁵ polemizují s teoretiky amerického blahobytu teoretikové její chudoby.²⁶

Potlačení potřeby může vyplynout z jejího opakovaného odkládání či z opuštění naděje, že odpovídající užitná hodnota bude někdy dosažitelná nebo že příjem někdy tuto realizaci dovolí (tedy z kalkulace „permanent income“ v pojetí M. Friedmanna). Deformací procesu realizace potřeby pak rozumím posun v kvalitě jejího uspokojení, kdy spotřební předmět neodpovídá svými charakteristikami specifikaci potřeby. To je rovněž normální situací ve společnosti, v níž proti nositelům diferencovaných potřeb stojí unifikovaná nabídka odpovídajících spotřebních předmětů.

Potřebám nemusí odpovídat spotřeba, to je vcelku samozřejmá skutečnost, přičemž v této ne-spotřebě se realizuje relativní inferiorita postavení určité potřeby v nejdůležitějších stupních naléhavosti. Ovšem právě tak může dojít i k opačnému vztahu, kdy totiž spotřební předměty nenaleznou svého kupce proto, že jim neodpovídá žádná potřeba. Mohou to být nejen předměty „sociálně“ vyřazené, „deklasované“ či „demodované“, nýbrž i předměty nové, jaksi „progresivní“. W. Zahn hovoří o dvou druzích chudoby — o „nedostatku zboží pro vyšší záliby“ a „nedostatku přání pro zboží vyšší úrovně“.²⁷ Prosazování takových nových vý-

robků na sebe berou „innovations leaders“ (Lazarsfeld), kteří je sociálně zavádějí a sami se tím pak manifestují jako „progresivní spotřebitelé“ nebo jako ti, kdo novým způsobem definují nejvyšší úroveň sociálního statusu v oblasti spotřeby. Šíření takových nových „konzumních vzorů“ a jejich obměnu lze potom analyzovat pomocí principů sociální nápodoby a jejího odmítnutí — tedy tzv. „bandwagon-efektu“ a „snob-efektu“, jež zaručují neustálé šíření konzumních inovací směrem dolů po sociální škále.

Vzájemná nekorespondence potřeb a spotřeby pak může definovat dvě fáze ekonomického vývoje — alespoň tak tomu je v interpretaci J. K. Galbraitha: na jedné straně je to „ekonomie vzácnosti“, v níž jsou potřeby omezeny spotřebou, a na straně druhé „ekonomie blahobytu“, jež se může realizovat jen pomocí masové publicity, umělé kreace stále nových a nových potřeb. Přinejmenším z tohoto hlediska mají ony proklamované koncepce — bez ohledu na realitu — jeden význam, že totiž velmi zřetelně poukazují na nutnost oddělení konceptu potřeb a konceptu spotřeby, i na teoretickou plodnost takové separace.

Jestliže posun mezi potřebami a nabídkou spotřeby začíná vyznívat v primát univerza spotřebních předmětů, pak je teprve možno hovořit o nastolení konzumentské moci, jež se realizuje v ochraně spotřebitelů, v ochraně před nekvalitou, pseudonovostí a kreací potřeb, jež nepředstavují obohacení lidské osobnosti.²⁸ Toto je pak významná protiváha proti permanentní převaze produkční sféry na trhu, jak o ní hovoří C. Napoleoni.²⁹

V opačném případě, při „předstihu“ potřeb před spotřebou, se ovšem těžko vytváří „spotřebitelská suverenity“ (tedy suverenity spotřebitele na trhu, nikoli v ekonomice³⁰), jejímž základním předpokladem je volnost výběru, konzumentské „právo veta“ (E. Fosatti); je pak také

²⁵ Čtenář sociologické čítanky Bendixe-Lipseta (*Class, Status and Power*, New York 1966) si možná vzpomene na kontrast mezi statem K. Mayera, hovořícího o egalizaci americké společnosti, a statem G. Kolka a H. P. Millera, kteří patří k předním kritikům americké nerovnosti a chudoby.

²⁶ Mám zde na mysli především výše uvedené práce G. Kolka a H. P. Millera.

²⁷ W. Zahn, *o. c.*, s. 116.

²⁸ Konzumentská ochrana — jde zatím především o ochranu před nekvalitou — a angažování konzumentů za tímto účelem je již dlouhodobou skutečností v mnoha vyspělých zemích. Přehlednou in-

formaci o organizacích, časopisech atd. poskytuje práce Eirlys Robertse *Consumers*, London 1968. Jakousi příručkou spotřebitele je v tomto směru knížka Elizabeth Gundryové *Your Money's Worth. A Handbook for Consumers*, Penguin 1964.

²⁹ „A spotřeba, která dnes existuje ve velmí vyvinutých společnostech, přestože už není pouhou subsistencí a reprodukční spotřebou pracovní síly, zůstává nadále podřízena výrobě v tom smyslu, že není určována autonomní iniciativou spotřebitelů, nýbrž se utváří pod vlivem světa výroby, často násilně“ (Claudio Napoleoni, *Ekonomické myšlení dvacátého století*, Praha 1968, s. 160).

omezeno poznání společenských potřeb³¹, což pochopitelně význam důsledného rozloučení konceptu potřeb od konceptu spotřeby relativizuje, ovšem neruší.

IV.

Existuje však ještě další možnost interpretace pojmu potřeby — částečně jsem se o ní již zmínil — totiž *pojetí univerza potřeb v jeho historické omezenosti a přechodnosti*. Zatímco u předcházející varianty šlo o téměř maximální rozvinutí konceptu potřeb vůči jeho původnímu, přísně nutnostnímu pojetí, zde se koncept opět omezuje, aby definoval historicky nižší stadium artikulace lidských požadavků. Řada ekonomů poukazuje na aktuální přechod z epochy nedostatku, charakterizované ekonomikou vzácnosti, do epochy nadbytku, teoreticky formulované v ekonomii blahobytu. Ernest Dichter, proslulý teoretik a praktik „motivačních studií“, se nezabývá kreací a realizací potřeb, nýbrž hovoří výslovně o přáních³²; Chombart de Lauwe nahradil původní halbwachsovský pojem potřeb pojmem aspirace, resp. rozlišuje potřeby obligatorní a potřeby aspirativní; rozlišuje je ovšem věcně a poněkud jinak, než by to odpovídalo koherentnímu pojetí historie lidských potřeb.³³

Explicite takový přechod formulovali S. Moscovici a F. Columbeli, kteří zavedli rozlišení mezi „univerzem potřeb“ a „univerzem motivací“: „Zdá se, že přechodem určitého prahu, který nazýváme »prahem anticipace«, individuum přechází z univerza potřeb — charakterizovaného přísnou determinací chování — do univerza motivací, kde sféra možností rozšiřuje úzký horizont toho, co je nezbytné“.³⁴ Takový zlom je pak u jiných autorů úzce vztažen k normativnímu přerývu, k němuž dochází stále širší dispozicí

diskrečním příjmem, Katonovou „příjmovou revolucí“ — tento „volný“ příjem, osvobozený z vazeb nutnosti, zakládá přechod od tradičních spotřebních norem k normám definovaným moderně, jež představují kvalitativně i kvantitativně odlišné univerzum potřeb. V určitém navázání na koncept Moscoviciho a Columbeliho i v navázání na pojetí „diskrečního příjmu“ definují autoři québeckého výzkumu dualismus „norem tradičních“ a „norem masové publicity“: „Tyto nové normy akcentují potřeby nábytku a auta, pojištěním v nejrůznějších formách nahrazují spoření a dávají přednost splátkovému nákupu jako prostředku k opatření si žádaného zboží. Tyto normy kladou důraz na potřebu volného času a nezbytnost dovolené... Tradiční normy naopak privilegují statut vlastníka a nezbytnost spoření na ochranu před něčím nepředvídaným“, přičemž jedinou nezávislou proměnnou je zde výše příjmu: „... jestliže příjem nedovoluje jednotlivci chovat se podle nových spotřebních norem, zůstane věrný normám tradičním“.³⁵ Hazel Kyrková již před téměř padesáti lety formulovala teorii přechodu od pasivního k aktivnímu konzumentovi, ke konzumentovi nikoli již jako požívajícímu a spotřebovávajícímu, nýbrž jako volícímu a hodnotícímu partneru výrobce v ekonomické sféře.³⁶ Tato interpretační varianta tedy dovoluje konceptualizaci zrodu „suverénního“ či „mocného“ spotřebitele.

Uvedené příklady aplikace pojmu potřeby jako charakteristiky nižší fáze ekonomického a sociálního vývoje jistě dávají hojnost podnětů k dynamizaci či historizaci této oblasti zkoumání. Nesmírně se tím ovšem komplikuje analýza vztahů k fenoménům, jež v této souvislosti prostě nelze opominout, totiž k výrobě a spotřebě. Zatímco při předchozí inter-

³⁰ Problematika spotřebitelské suverenity, „trhu kupujícího“, je námětem řady marxistických ekonomických prací — viz např. W. Wylczyński, *Rachunek ekonomiczny a mechanizm rynkowy*, Warszawa 1965.

³¹ „Poznání o společenských potřebách, založené na zkušenostech, můžeme získat jenom tehdy, když spotřebitel má volnost projevu svých potřeb. Proto vlastně racionální plánování předpokládá volnost ve spotřebě... spotřebitel přináší provádět ekonomický výběr mezi různými spotřebními statky“ (Ch. Bettelheim, cit. podle Vědeckých informací, cit. č., s. 312).

³² Dichter ovšem není v tomto směru novátorem — „individuální člověk je člověkem přání“, říká Durkheim a posunuje tím onen přelom hluboko do historie: „Jak fixovat množství blahobytu, komfortu a luxusu, jež může legitimně vyhledávat lid-

ská bytost? Ani v organickém, ani v psychologickém založení člověka neexistuje nic, co by předstávalo omezení takových sklonů.“ (*De la division du travail sociale*, cit. podle R. Aron, *Les étapes de la pensée sociologique*, Paris, Gallimard 1967, s. 342).

³³ P. H. Chombart de Lauwe, *Genese a role aspirací v sociálních změnách*. Sociologický časopis 4/1968. V dřívějších — již citovaných — pracích pak tento autor rozlišoval chování určené starostí („comportement de préoccupation“) a chování volné („comportement de l'intérêt libre“).

³⁴ *Contribution à l'étude des aspirations économiques des travailleurs*, Bulletin d'étude et de recherche psychotechnique, 4/1958.

³⁵ Tremblay, Fortin, o. c., s. 124, 87.

³⁶ *A Theory of Consumption*, The Riverside Press 1923.

pretaci si potřeby a spotřeba odpovídaly (s příslušným posunem potřeb vně spotřeby, popř. naopak), zde by již tedy spotřební hodnoty měly na jedné straně uspokojovat potřeby „zbylé“ ze starých normativních okruhů a na straně druhé korespondovat s modernějšími a tedy i dynamičtějšími motivacemi — otázku výrobní finality by pak bylo třeba klást znovu, v nových pojmech a dimenzích.

Rostoucí komplikovanost problému, kterou by nevyhnutelně vyvolalo plné zavedení některého z uvedených rozlišení, je možno zamezit kompromisem, který by podržel teoretický přínos podobného rozlišení a zároveň neznemožnil koherentní analýzu oblastí, o níž nám jde. Mám zde na mysli důsledné rozlišování v rámci univerza potřeb — pojem potřeby by si zachoval obecnou platnost pro celou sféru a prostředkoval by zkoumání vztahů jak vně (ke spotřebě a výrobě), tak i uvnitř (v nesčetných sociálních dimenzích). Pouze k periodizaci úrovně jejich uspokojování by pak mohly být zavedeny pojmy charakterizující jednotlivé úrovně — jejich užití by pak bylo přísně jednodimenzionální, ve všech dalších aspektech podřízené obecnému pojmu potřeby. Citace některých starších prací již ostatně dostatečně poukázala na to, že únik z obligatority potřeb není aktuální teprve v současné době, jakkoli se významně změnil jeho sociální rozsah a tedy i význam — nelze se zde tedy patrně omezovat na dualitu „noremem vzácnosti“ a „noremem hojnosti“, nýbrž je třeba definovat více stupňů. Tím nesmyslnější by pak bylo formulovat stále nově únik z univerza potřeb, neboť tím jasněji by vynikla relativnost takových definicí. Nemůžeme jednoduše říci, co ještě jsou a co již nejsou potřeby — můžeme však definovat elementární, základní potřeby dělníka v rané industriální společnosti (viz známé Marxovo vymezení hodnoty pracovní síly), potřeby příslušníka středních tříd v americké „konzumní společnosti“, můžeme univerzum potřeb hierarchizovat podle historických, sociálních a kulturních referencí zkoumané společnosti a dále je diferencovat uvnitř společnosti. Domnívám se, že řešení problému nespočívá v omezení pojmu, ale v jeho pečlivé diferenciaci.

✱

Ze tří uvedených interpretačních variant pojmu potřeby se tedy ukazují jako sociologicky aplikovatelné dvě. Jejich spojení nám umožňuje ukázat, jak se do struktury univerza potřeb zařazují stále nové sociální dimenze, jež je prohlubují a diferencují, a zároveň jak se mezi společnostmi, které si nejsou kulturně cizí, a uvnitř těchto společností vytvářejí stále nová napětí volající po vyrovnání. Další rozbor analytických kategorií, kterých jsem zde použil, by mohl být prakticky nekonečný a brzy by si patrně vysloužil nálepku „akademičnosti“, kdyby neměl — byl v této rané fázi zkoumání — vést ke konkrétním analýzám. Není ovšem hned na počátku možné zabrat veškeré dimenze problému: i v tomto textu musela být jednotlivá témata takřka násilně přervána, měl-li být celkový obraz rozlehlosti problému potřeb alespoň naznačen. Věc, o kterou nyní jde, je vůbec možnost studia diferenciacie potřeb ve společnosti, jež je ve většině sfér dosud ovládána „vzácností“. Ukazuje se, že to možné je. Materiály potřebné k realizaci této možnosti — pochopitelně v poměrně úzkém, přesto však nesmírně významném úseku — pak dávají statistiky rodinných účtů a struktury vlastnictví předmětů dlouhodobého užívání, jak byly zjištěny při rozsáhlém výzkumu sociální diferenciacie a mobility československé společnosti.³⁷ Tato realizace je tedy konkrétním programem, jehož obecné zaměření měl prozatím určit tento text, a jenž by měl opět vyústit v obecnější pohled, tentokrát již méně proklamativní a specifikovanější pro naši společnost.

Резюме

Иржи Вечерник: Проблема материальных потребностей в социологии

Понятие потребностей (в этом тексте речь идет исключительно о материальных потребностях) — это одно из множества понятий, которые можно интерпретировать и применять в общественных науках многими различными способами. Если элиминировать исключительное ограничение этого понятия на элементарные потребности, на основе которых практически строил свою теорию маргинализм, перед нами открываются потом наименее две дальнейшие для социологии очень плодотворные интерпретации. Первая из них представляет приблизительно максимальное расширение этого понятия на всю область человеческих пре-

³⁷ Jde o týmový výzkum, jehož vedoucím je P. Machonin.

тензий — само собой его аппликация должна исходить потом из последовательного анализа интеграции и дифференциации потребностей. Интеграцией потребностей понимаем их объединение в шкалу или иерархию, создание структурированных областей потребностей, где применяются одинаковые критерия. Дифференциацией потребностей является их повышение в реальной структуре и их присоединение к отдельным социальным размерам. Следовательно один размер дифференциации представляют реальные иерархии (или ряд предпочтений) потребностей, а второй включение их носителей как членов самых различных социальных групп. Одинаково как ряды предпочтений в реальной структуре существуют и ряды предпочтений в социальной структуре потребностей, когда согласно историческим, экономическим, социальным и культурным референциям является преферированной иерархизация потребностей в одном из социальных размеров (на пример в соседней группе) перед иной (на пример профессиональной группой).

Таким образом наброшенный «универс» потребностей необходимо тщательно отличить от потребности, хотя здесь остается тесная взаимная связность. Далее необходимо изучить взаимные перемещения упомянутых двух сфер. Кроме того необходимо изучать и отношение производства и создание потребностей — в этом направлении конечно современная дискуссия (Галбрайт-Катона) об «искусственно создаваемых потребностях» не является свидетельством появления собственного предмета ссоры, но свидетельством более широких связностей изменений в «потребительных обществах». В истории человечества потребности почти-что всегда создавались как то «искусственно».

Вторую интерпретацию представляет понятие всего «универса» потребностей как чего то исторически ограниченного и временного, причем как раз в современную эпоху входит исторический перелом, переход из мира ограниченности в достатка в мир изобилия. Так как введение дальнейших пониманий (желание, стремление, мотивировка и т. д.) в область которой частично впадает неотложность «старых» потребностей, безмерно усложнило бы отношение этой области по отношению к производству, потребительности и дальнейшим составным частям всего «универса» человеческих потребностей, можно по моему мнению принять в этом направлении понятие потребности как общий план, который бы эти отношения в отдельных структурах посредничал, а внутри этого плана одномерно различал исторические фазисы или культурные уровни их творчества и удовлетворения, а то не только в дуалистическом подобии.

Целью этого текста является потом дать основной теоретический аппарат для анализа материальных потребностей в чехословацком обществе, где потребности до сих пор не были отделены от группировки необходимости, причем материал для этого изучения — прежде всего это будет касаться изучения социальной дифференциации потребностей — предоставит статистики семейных счетов и результаты исследования социальной дифференциации и мобильности чехословацкого общества.

Summary

Jiří Večerník: The Problem of Material Needs in Sociology

The concept of needs (this paper refers solely to material needs) is one of a number of concepts which can be interpreted and used in the social sciences in many various ways. If we restrict the exclusive delimitation of this concept to elementary needs, on the basis of which marginalism built up its theory, at least two further interpretations, very fruitful for sociology, are revealed to us. The first represents an almost maximum extension of this concept to the whole area of human claims. Its application must then certainly be based on a consequential analysis of the integration and differentiation of needs. By the integration of needs I mean their arrangement into scales or hierarchies, the formation of structuralized areas of needs in which the same criteria can be applied. The differentiation of needs is then their graduation in the material structure and their classification into the separate social dimensions. One dimension of the differentiation is thus represented by material hierarchies of needs (or orders of preference), the other is represented by the position of their bearers as members of most various social groups. Similarly as orders of preference in the material structure, there exist also orders of preference in the social structure of needs, where, according to historical, economic, social and cultural references the hierarchization in some social dimension (e.g. in the neighbourhood group) is preferred to another (e.g. in the professional group).

The universe of needs thus conceived must be consistently differentiated from consumption, although a narrow mutual connection has been preserved. It is then necessary to study the mutual shifts of these two spheres, as well as the relation between the production and creation of needs — in this respect, the contemporary discussion (Galbraith—Katona) on “artificially created needs” does not demonstrate the emergence of the real object of dispute, but testifies to the broader contexts of the changes in “consumption societies” — in the course of the history of mankind needs were almost always created in a somewhat “artificial manner”.

The other interpretation is represented by the conception of the entire universe of needs as something historically limited and temporary; the historical break, the transition from the world of limitations and want into the world of abundance, is placed into the contemporary period. Since the introduction of further concepts (desires, aspirations, motivation, etc.) into the area which partly continues to be governed by the urgency of “old” needs would extremely complicate the relations of this area to production, consumption and further parts of the whole universe of human needs, the concept of needs might, in my opinion, be accepted as a general concept which would mediate

these relations in the separate structures and, within it, differentiate the historical phases or cultural levels of their creation and satisfying — and not only in a dualistic form.

The purpose of this paper is to present the basic conceptional apparatus for analysing the material needs in the Czechoslovak society, where the needs have not yet been

released from the ties of necessity; the material for this study — it will primarily concern the study of the social differentiation of needs — will be presented by the statistics of family accounts and results of the research into the social differentiation and mobility of the Czechoslovak society.

Mladá manželství v Československu ve světle výzkumu

HELENA ŠVARCOVÁ

Vysoká škola politická ÚV KSČ, Praha

JIŘÍ PROKOPEC

Ministerstvo práce a sociálních věcí, Praha

Rodina je sociálním útvarem, v němž se v nejširší míře uplatňují vlivy obecně působících faktorů, stopy konvergence i přechodná nebo trvalá specifika. V tomto smyslu zasáhly společenské změny v naší zemi rodinu jako instituci i jako skupinu. Rodiny starších generací byly výrazněji diferencovány. Třídní a národní specifické rysy se v nich projevovaly a dodnes projevují markantněji než v rodinách mladší generace.

Naopak na mladé rodině jako na generační vrstvě, která je produktem této historické epochy, se silně odráží vliv moderní civilizace. Proto byla právě na ni zaměřena pozornost longitudinálního sociologického výzkumu provedeného Státní populační komisí, který byl zahájen v roce 1963 ve městech a v roce 1964 na venkově.

O výsledky prvních etap tohoto výzkumu, rozšířené o závěry z dalších průzkumných prací, které na uvedený výzkum navazují, se opírá náš pohled na některé problémy mladých československých manželství.

Nový konflikt: Problémy fyzické a mentální zralosti snoubenců

Výrazný pokles průměrného věku snoubenců vstupujících poprvé do manželství, k němuž došlo po druhé světové válce, není jev výlučně a specificky československý. Byl zaznamenán i v jiných průmyslově vyspělých zemích. Zjištění příčin tohoto jevu a previze budoucího trendu vývoje je žádoucí jak z hlediska hlubšího poznání ontogeneze rodiny, tak z hlediska normativního a praxeologického. Soudobá sociologie rodiny se shoduje v konstatování některých obecně platných příčin. Spatřuje je v akceleraci fyzického zrání mládeže, které je opět objektivně podmíněno vyživovací a biologickou situací v těchto zemích. Rozhodování snoubenců o vstupu do manželství je všeobecně usnadňováno snížením ekonomické zá-

vislosti mládeže na rodičích (což nemusí platit o všech sociálních vrstvách stejně), snížením autority rodičů atd. K těmto souvislostem je možné dále připojit snížení hranice pro uzavření sňatku na 18 let, platné ve všech socialistických zemích (s výjimkou Polska — zde od r. 1966), a konečně v neposlední míře vzestup sociálního statusu mladého člověka.

Působí ovšem i růst sociální ambicióznosti, ústící často v nectpělivé, až neurotické snaze, aby mladí manželé dosáhli v maximálně nejkratší době optimálního sociálního a ekonomického postavení. Neschopnost dosáhnout tohoto cíle v krátké době po sňatku bývá pak u některých mladých dvojic jedním z pramenů konfliktových situací. Zhodnotit významnost koincidence různých vlivů a charakterizovat je v jejich komplexnosti není jednoduché. Je proto tím důležitější uvést „československá“ fakta, referující podrobněji o vnitřní skladbě jevů, které se skrývají za poklesem průměrného věku snoubenců.

Výzkum městských snoubenců svědčí o tom, že průměrný sňatkový věk snoubence je nyní 23 roků, snoubenky 20,4 roku. U více než poloviny snoubeneckých párů (54 %) byla kombinace věku ženicha a nevěsty taková, že ženichovi bylo maximálně 24 let, nevěstě 19–24 let. Průměrná čísla skrývají ovšem určité rozdíly, které nabývají na významu při kvalitativní analýze. Diference zjišťujeme, srovnáme-li v rámci celkového souboru skupiny snoubenců podle vzdělání, zaměstnání a podle sociální charakteristiky rodiny rodičů, která je rodinou orientační. Na sňatkový věk zde působí nejen sociální status, ale celkový životní styl orientační rodiny a subkultura, tradovaná v různých sociálních skupinách. Vliv orientační rodiny a jejího životního stylu je značný právě proto, že poskytnutí určitého vzdělání je daleko nejvýznamnější hodnotou, kterou mohou rodiče v ČSSR

svým dětem předat. V důsledku značné nivelizace v odměňování za práci neznamenalo až dosud vzdělání automaticky zařazení do vyšší příjmové skupiny. Tím byla i motivace mladých lidí k plánování osobní kariéry značně oslabena a rozhodnutí dosáhnout vyššího vzdělání bylo mimořádně ovlivněno mírou prestiže, jakou mělo v orientační rodině. Tak v případech, kdy oba snoubenci pocházeli z dělnických rodin, převažovalo i u nich základní vzdělání, zatímco snoubenci ze zaměstnaneckých rodin měli podstatně častěji vyšší odborné, resp. vysokoškolské vzdělání.

Výzkumem byla také potvrzena přímá závislost sňatkového věku na vzdělání. Čím vyšší je dosažené vzdělání, tím vyšší je také věk, v němž snoubenci uzavírají manželství. Chlapci a dívky z dělnických rodin se žení a vdávají vesměs v nižším věku než chlapci a dívky z rodin zaměstnaneckých.

Průměrná délka známosti, po níž dochází ke sňatku, odpovídá asi 18½ měsícům. Vážnou známost navazují dívky v 18 letech, chlapci v 21 letech. U dělnických dvojic je známost poněkud kratší než průměr (17 měsíců), u studentských dvojic naopak delší (24 měsíců). Celkový průměr délky známosti, po níž následuje sňatek, však zahrnuje značně rozptýlené hodnoty. Více než ⅓ snoubenců vstupuje do manželství po dvouleté známosti. Takovou délku známosti nelze všeobecně označit za krátkou. Je ovšem otázka, zda význam „délky známosti před sňatkem“ jako rozhodného faktoru pro odpovědnou a svobodnou volbu partnera není poněkud přeceňován. Pochybnosti v tomto směru jsou podporovány zjištěním, že velmi vysoké procento dívek (26,5 %) ze zkoumaného souboru bylo gravidních již při vstupu do manželství.

Za takovýchto okolností je zcela uvážena a opravdu svobodná volba partnera pro manželství problematická, protože výběr partnera k předmanželskému sexuálnímu styku nelze jistě bezvýhradně ztotožňovat s volbou partnera pro manželství, i když 55,3 % dotázaných žen (a 32,3 % mužů) při dílčím výzkumu sexuálních vztahů [3] uvádí předmanželský pohlavní styk pouze se svým budoucím manželským partnerem.

Mladé ženy mající vážnou známost se

v případech nechtěného těhotenství velmi často raději rozhodují pro urychlený sňatek než pro přerušení těhotenství, které se sice v ČSSR provádí legálně, ale je vázáno na souhlas interrupční komise. Ve stejné souvislosti je třeba také hodnotit fakt, že značné procento mladých mužů ve zkoumaném souboru se ženilo před nastoupením základní vojenské služby nebo v jejím průběhu.

Nižší věk vstupu mladých dělníků do manželství ve srovnání se zaměstnanci a studujícími souvisí s konkrétní situací na trhu pracovních sil. Mladý dělník dosahuje poměrně brzy vysokého výdělku, současně však nebyl až doposud účinněji povzbuzován ke zvyšování kvalifikace vyhlídkou na další významné zvýšení svého příjmu. Pocit, že brzy po vyučení dosáhl téměř konečné mety a poměrně slušného příjmu, nevyvolával nutnost odkladu sňatku, naopak ho zřejmě povzbuzoval k rozhodnutí založit rodinu co nejdříve.

Rozdily mezi skupinami podle profesí souvisí téměř nerozlučně s rozdíly mezi skupinami podle dosaženého vzdělání. Mladý člověk, který se orientuje k profesi vyžadující vyššího vzdělání, se ocitá po delší dobu ve faktické ekonomické závislosti na rodičích nebo je odkázán na státní, podnikové či jiné stipendium. V této době nemá tedy sociální a ekonomické předpoklady pro založení rodiny v tak nízkém věku jako dělník. Prodloužení doby určené pro přípravu k vlastnímu povolání vede mladé lidi v této skupině zcela nutně k tomu, že uzavírají sňatek později — přestože jiné faktory jsou zde dány ve stejné míře jako ve skupině dělnické. V poslední době ovšem pozorujeme určité celkové tendence k odkládání sňatku. Svědčí o tom mimo jiné i fakt, že ačkoliv do věku sňatečnosti dorůstají silné ročníky narozené těsně po válce, absolutní počet sňatků se zvyšuje jen nepatrně. Odkládání sňatku u skupiny s vyšším vzděláním nepůsobí obtíže v případě mužů, nesporně však vyvolává značné konflikty v případě vysokoškolsky vzdělaných žen. Při všeobecném poklesu věku vstupu do manželství vzniká pro 23–24leté absolventky vysokých škol problém s hledáním vhodného partnera. Ve skupině mužů vhodného věku se totiž střetávají s „konkurencí“ dívek mladších. Je možné konstatovat, že ve skupině vysokoškolsky

vzdělaných žen se projevuje určitá polarizace na skupinu, která si volí partnery podstatně starší než je průměr, a skupinu, která volí partnery ze stejných studijních ročníků (studentská manželství). Tato studentská manželství někdy ovšem vznikají z utilitárních důvodů (nechuf odejít z velkého města na venkov apod.).

V pozadí celkového snížení věku vstupu do manželství zjišťujeme paralelní novou skutečnost. Nelze ji zachytit statisticky tak přesně jako fakt manželství, zůstává mnohem více skryta, ale přesto je dostatečně zřetelná. Je to snížení věku, v němž mladí lidé začínají s více méně pravidelným pohlavním životem, a růst intenzity pohlavního života před manželstvím. Ve výzkumu sexuálního života mladých městských manželství [3] bylo zjištěno, že pouze 4,1 % žen a 3,8 % mužů nemělo žádný pohlavní styk před manželstvím. Můžeme dále konstatovat, že pohlavní aktivita před sňatkem, pokud jde o četnost styků a počet partnerů, je u mladých mužů větší než u žen. Četnost předmanželských pohlavních styků je vyšší u mužů se základním školním vzděláním než u mužů s vysokoškolským vzděláním. (Viz tab. 1.)

Tabulka 1.: Pohlavní aktivita před sňatkem — muži se základním a vysokoškolským vzděláním (v %)

Vzdělání	Žádný styk	Styk jen s manželkou	Několik známostí	Promiskuita	Ojedinelé styky	Celkem
Základní	4,4	28,1	42,1	10,5	14,9	100
Vysokoškolské	8,0	48,0	28,0	6,0	12,0	100

Akcelerace fyzického zrání je zřejmě sama jedním z faktorů změny morálních postojů, která je přirozeně produktem širšího komplexu činitelů. Oslabení vlivu tradičních autorit má zde nemalý význam.

Poměrně časný rozvíjení pravidelného sexuálního života však není zdaleka odpovídajícím způsobem provázeno růstem informovanosti o sexuálních otázkách, včetně technik kontracepce. Vzájemná závislost věku a vzdělání na jedné straně a informovanosti o sexuálních otázkách na straně druhé je naprosto zřejmá [3]. Zejména nedostatečné je poučení mladých lidí se základním vzděláním, a to už ve věku dosažené zletilosti.

Tabulka 2.: Podíl mužů a žen, kteří uvedli, že jejich poučení o sexuálních otázkách (před manželstvím) bylo dobré (v %)

Vzdělání	Muži	Ženy
Základní	47,4	36,8
Vysokoškolské	62	52

Při posuzování odpovědi manželských dvojic bylo ověřeno, že jen ve 30 % případech pokládali oba manželé poučení, jehož se jim dostalo, za dobré, naopak každá pátá dvojice uzavírala sňatek zcela nepoučená.

Nelze ovšem globálně tvrdit, že stupeň informovanosti a úroveň znalosti o sexuálních otázkách a antikoncepci jsou zcela nedostačující ve všech vrstvách dospívající mládeže. Takový poznatek platí převážně pro mladé lidi, kteří nedosáhli vyššího vzdělání, neabsolvovali vyšší stupně školského systému. U této skupiny je také nejpochybnější zdroj sexuálního poučení, který se mění podle toho, z jakého intelektuálního prostředí mladý člověk pochází. V případě, že dotazovaní absolvovali pouze základní školu, uváděli na

prvém místě poučení od spolužáků. Naopak — kniha jako zdroj poučení se nejčastěji uplatňuje u mladých osob s vysokoškolským vzděláním, tedy u lidí s návyky samostatného studia. Školu jako zdroj poučení uváděly ve větší míře dívky (10,3 %) než muži (6,5 %). Každá čtvrtá žena uvedla, že před manželstvím neznala žádnou kontracepční metodu. Jestliže většina žen před manželstvím již vedla sexuální život, svědčí tato neznalost antikoncepce o naprostém spoléhání se mladé ženy na mužského partnera, na jeho znalosti, na jeho pocit odpovědnosti. I zde ovšem zjišťujeme rozdíly v závislosti na úrovni vzdělání.

Jestliže vývoj v ekonomické oblasti probíhá všeobecně v takovém směru, že rozšiřuje svobodu rozhodování ve volbě partnera pro manželství (i když omezenou bariérami rozlišné intelektuální úrovně) a poskytuje všem značně shodné podmínky pro zakládání rodiny, pak nedostatečná rozumová vyspělost a citová zralost mladých snoubenců činí mnohé z této svobody iluzorním. Mladá rodina nemůže nést stopy konfliktu mezi snížením věku snoubenců a konstantami jejich duševního zrání procesu sociální adaptace.

Materiální podmínky mladých rodin

Při volbě partnera, stejně jako při rozhodování snoubenců uzavřít první manželství se materiálně ekonomické hledisko téměř neuplatňuje. Mladí lidé v době své známosti odhlíží od možných materiálních starostí a komplikací v budoucnosti a mají sklon diskusi na toto téma chápat spíše jako znesvěcování jejich citových vztahů. O sňatku uvažují převážně v citové a smyslové rovině a od manželství očekávají především saturaci svých citových a smyslových potřeb. To neznamená, že jsou lhostejní k materiálním hodnotám. Je tím spíše vyjádřena skutečnost, že určitý materiální komfort, na který si zvykli v rodině svých rodičů, považují za samozřejmý a neberou v úvahu změnu, jakou pro ně v materiálním ohledu založení vlastní rodiny znamená.

Mladí lidé v současnosti si zpravidla před manželstvím zvykají disponovat úplně nebo z valné části svým příjmem a používat jej ke krytí svých osobních potřeb. Tak u nich vzniká fikce vysokého životního standardu. Všimněme si údajů o příjmech, kterými disponují snoubenci (ve městě i na venkově) v době uzavření sňatku [1], [2]. Průměrný měsíční příjem na osobu byl v rodinách městských novomanželů 1 025 Kčs, z toho v dělnických rodinách 1 091 Kčs a v zaměstnaneckých rodinách 1 053 Kčs. Průměrný měsíční příjem venkovských novomanželů činil v době sňatku 1 097 Kčs na osobu. Při srovnání mezi českými a slovenskými kraji byl příjem u sledovaných venkovských snoubenců nepatrně vyšší na Slovensku (1 108 Kčs) než v českých zemích (1 085 Kčs). Porovnáme-li tyto příjmy s průměrnými příjmy celé populace, můžeme říci, že průměrný příjem snoubenců

přesahuje průměr příjmů na hlavu dosažovaný v celé populaci.

Příjmová úroveň mladých snoubenců v době uzavírání sňatku nepodává ovšem dostatečnou informaci o materiální situaci budoucí rodiny, ani o vybavení její domácnosti. Mladí lidé vstupují do manželství s minimálními finančními úsporami a s minimálním materiálním vybavením. Ze souboru městských snoubenců nemělo 65 % dvojic v době sňatku žádné úspory. Ve slovenských městech bylo bez jakýchkoliv úspor 75 % snoubeneckých dvojic, v českých městech 64 %. Také ve venkovských okresech, kde se dříve tradičně udržovala perspektivní spořivost a instituce věna, 53,4 % snoubeneckých dvojic nemělo vůbec žádné úspory. Ani ty dvojice ve městě, jejichž měsíční příjem na hlavu byl značně vysoký (více než 1 500 Kčs), neměly ve více než polovině případů žádné úspory.

Pokud jde o materiální vybavení snoubenců, tj. vybavení některými základními předměty pro novou domácnost, je stav o něco lepší. Přesto zjišťujeme, že 43,4 % městských snoubenců a 36 % venkovských snoubenců nemá do nové domácnosti nic. Kolem 1/3 snoubenců má nábytek do jednoho pokoje. Z celkového počtu zkoumaných snoubenců ve městech 25,8 % vlastní motocykl; z venkovských snoubenců 39,5 %. Osobní automobil má 1,8 % městských a 1,6 % venkovských snoubenců. Byt ve vlastnictví (družstevní byt, rodinný domek) má pouze 5,9 % městských snoubenců a 7,1 % venkovských snoubenců.

Je ovšem velmi závažné, že bytová situace snoubenců není příznivá. Městští novomanželé (59 %), právě tak jako značná část novomanželů z venkova, budou bydlet po sňatku u rodičů snoubence nebo snoubenky. Ve městech dokonce více než 1/4 snoubenců počítá s tím, že budou bydlet prozatím odděleně. Nejhorší bytová situace je u nejmladších snoubenců a ve studentských manželstvích.

Cím je dvojice starší, tím více přibývá případů, kdy se mladí lidé stěhují po sňatku do vlastního bytu. Ale i ve věkové skupině, kdy ženich je ve stáří mezi 25. až 30. rokem, uvedlo pouze necelých 20 % dotazovaných, že ihned po sňatku budou mít samostatný vlastní byt.

Rodiče ovšem mohou dětem darovat

nebo dědictvím předat určité předměty osobní potřeby (byt, rodinný domek, osobní vůz, weekend, úspory, zařízení do domácnosti). Rodiče jsou však v době sňatku svých dětí většinou poměrně mladí (mezi 40–50 lety) a tyto předměty sami užívají. Navíc, většina těchto předmětů se rychle opotřebuje, ať již fyzicky nebo morálně, takže obvykle slouží jen jedné generaci. Atmosféru, která je ve značné míře produktem skutečného fungování sociálně ekonomického mechanismu, charakterizuje skutečnost, že rodina má často osobní vůz, nespoří však na vybavení budoucí domácnosti syna nebo dcery. Sociální jistota a zároveň značná ekonomická nivelizace podtrhly tendenci k plnému spotřebování běžných příjmů a ke spoření pouze pro krátkodobé účely.

V postoji mladých lidí k materiálním stránkám zakládání rodiny se odráží přesvědčení, že předpoklady pro úspěšný samostatný start jim naše společnost zaručuje. Tento fakt má jak pozitivní, tak negativní rysy. Naznačuje např. představu, že stát má větší povinnost k jednotlivci než jednatel ke státu. Spoléhání se na někoho jiného (ať již na stát nebo na rodiče) je samozřejmostí, zatímco vlastní plánování a vůle k samostatnosti je spíše výjimkou. Tento rys je v určité míře produktem sociálních poměrů, v nichž mladí lidé vyrůstali, a v nemalé míře i důsledkem nesprávné orientace výchovy v tomto směru ve škole i v rodině. Mladí lidé, na rozdíl od minulých generací, neprožívají konflikty spojené se společenským a ekonomickým uplatněním. Prožívají ovšem konflikty v jiných dimenzích. Těžiště vývojové dynamiky a její formy doznaly velkých změn. Mladí lidé dneška vyžívají k pochopení svých vlastních a celospolečenských zájmů především v didaktickém procesu. Skutečné poznání mechanismu společnosti a vlastního místa v ní fakticky odkládají do období vlastní ekonomické nezávislosti, do období, kdy realizují svou vlastní odpovědnost. Toto období se prodlužuje až do okamžiku, kdy mladý člověk opouští orientační rodinu, nebo se od ní ekonomicky odděluje v době, kdy zakládá rodinu vlastní. Ve skupině svobodných 19–24letých bydlí s rodiči asi $\frac{3}{4}$ mladých lidí. Mladý člověk tedy přejímá plnou odpovědnost za sebe i za nově vzniklou rodinu téměř naráz. Tato skuteč-

nost velmi ostře kontrastuje s bezstarostností, s jakou mladí lidé pohlížejí do budoucnosti. Až do sňatku si většina z nich nepřipouští žádné starosti, ani možné komplikace v manželství. Kolem 60 % zkoumaných snoubenců [1] se vyjádřilo v tom smyslu, že se v manželství ničeho neobává. Příznačné je, že největší míru optimismu projeví nejmladší snoubenci. Absence jakýchkoliv obav odpovídá nedostatku zkušeností a předvídatosti. Manželství, jehož charakteristickým rysem je právě mládí manželů, se objektivně stalo první vážnou zkouškou v životě mladého člověka a navíc zkouškou, která ovlivňuje podstatně celý další životní běh obou partnerů.

V mladém manželství se takřka naráz kumulují problémy, které snoubenci předtím odsunovali. Hmotné starosti jsou často podtextem konfliktů, které navenek vystupují v nejrůznější formě a působí ničivě na původní citové vztahy. Je to konflikt mezi potřebami bezprostředního provozu nové domácnosti, komplikovaný nedostupností služeb a požadavky zvýšení příjmu, bez něhož — při neexistenci úspor — nelze urychleně vybavit domácnost a zajistit alespoň zčásti komfort, který partneri považovali za standard v předmanželském období. Vyšší příjem je nyní (a v rostoucí míře ještě bude) spojován se zvyšováním kvalifikace a tedy dalším zatížením mimo pracovní dobu. Protože v takové situaci nejsou obvykle vyhlídky na rychlé řešení (srovnejme jen omezenou částku, kterou lze uspořit za jeden rok, s vysokými náklady na družstevní byt a bytové zařízení), roste nebezpečí, že jeden z partnerů nebo oba budou rezignovat. Je zřejmé, že materiální zabezpečení mladé rodiny je mimořádně důležitým momentem její celkové stability. Již okolnost, že vedle objektivních stránek se zde také uplatňuje subjektivní postoj snoubenců k těmto otázkám, nasvědčuje, že problém stability rodiny je podstatně širší.

Stabilita mladé rodiny

Rodiny, které sledujeme, byly založeny v letech 1963 a 1964. Doba 4–5 let není dostatečně dlouhá ke spolehlivému posouzení stability současné mladé rodiny a jejích perspektiv. Zatím máme k dispozici výsledky specializovaného hloubkového

výzkumu [3], který u 293 dvojic sledoval jejich interpersonální vztahy a jejich intimní život.¹ Výzkum nám umožnil sledovat, jak se liší, resp. mění představy mladých manželů o soužití v manželství ve srovnání s původním očekáváním. Dosavadní průběh manželství hodnotí zkoumané rodiny tak, jak je uvedeno v tabulce 3.

Tabulka 3

	Manželství hodnoceno jako			Celkem
	šťastné	trpící občasnými neshodami	neuspokojivé	
Muži	72,0 %	26,3 %	1,7 %	100%
Ženy	65,9 %	32,8 %	1,3 %	100%

Zjištěné hodnocení svědčí o tom, že manželé jsou v převažující míře s manželstvím spokojeni. Reprezentativnost použitého vzorku je ovšem zkreslena tím, že manželé žijící ve zjevné disharmonii se k šetření s největší pravděpodobností nedostavili. Jejich postoj k manželství může být v určitém rozsahu a v určitém časovém rozmezí vyjádřen v údajích o rozvedech. Jak dále vidět, ženy jsou při hodnocení manželství vcelku kritičtější než muži. Muži označovali svá manželství za šťastná častěji než jejich partnerky. Větší počet neshod udávaly dělnické rodiny. Z dotázaných žen 36,9 % uvedlo občasně neshody, kdežto ženy-zaměstnankyně je uvedly v 29,3 % případů. Zjištěný rozdíl v hodnocení může být vysvětlen také tím, že ženy s vyšším vzděláním (tj. převážně ženy-zaměstnankyně) uplatnily při hodnocení globálnější pohled a hodnotily manželství jako šťastné i tehdy, když docházelo k rozmiškám a vzrušeným výměnám názorů.

Pouhý fakt, že dochází k neshodám, může být ve vztahu ke stabilitě rodiny irelevantní. Rozhodující je, zda neshody zanechávají trhliny ve vztazích mezi manžely, zda vedou k jejich vzájemnému odcizení. Záleží tedy na schopnosti mladých manželů vyrovnat se s názorovými konflikty, s rozdíly v citových reakcích apod. I tato schopnost, jak naznačují výsledky výzkumů, souvisí s mírou životních zku-

šeností, s mentální zralostí manželů, s jejich schopností sociální adaptace.

Sexuální soulad v manželství je možno pokládat za stabilizační činitel. Přes podstatně větší rozsah předmanželských sexuálních zkušeností ve srovnání s předchozími generacemi, a přestože k vzájemné volbě dochází velmi výrazně s ohledem na sexuální soulad, nejsou mladá manželství zdaleka zbavena problémů a nebezpečí nesouladu i v této oblasti. Jestliže muži mají větší nároky na frekvenci sexuálních styků než ženy, je to jisté dáno již odlišnou mírou sexuality pohlaví vůbec. Je zde však patrně také jistá souvislost s faktem, že pro ženu je obtížnější v manželství než před ním nalézt potřebnou atmosféru ke styku vzhledem k tomu, že se výrazněji ocitá v konfliktu svých dvou rolí — v zaměstnání a domácnosti. Četnost styku 2—4krát týdně udává asi 80 % manželských párů. Plné uspokojení v sexuálním styku údajně nachází 86,8 % manželů se základním vzděláním a 92,9 % manželů se vzděláním vysokoškolským. Zjištěné rozdělení úloh při sblíživacích pochodech popírá tradiční představy o převažující mužské aktivitě. Téměř v polovině manželství byla iniciativa ke styku rozdělena rovnoměrně mezi muže a ženu.

Postupné oslabování tlaku vnějších stabilizačních faktorů při upevňování rodiny a postoj mladé generace k sexuálnímu životu před manželstvím ovlivňuje také postoj k manželské nevěře. Poměrně liberální postoj k možné nevěře v manželství je zřetelným novým prvkem. Postoje zjišťované u 293 dvojic pomocí neosobních otázek jsou charakterizovány tím, že každý třetí muž připouští možnost výjimečného sexuálního styku mimo manželství a stejného názoru je každá čtvrtá žena. Vyloženě odmítavé stanovisko zaujaly častěji ženy (v 61,5 % případů) než muži (54,9 %). Zhruba 10 % dotázaných (a zde ženy převažují) připouští možnost mimomanželských styků bez jakéhokoliv omezení. Muži s vyšším vzděláním jsou liberálnější v posuzování manželské nevěry, a naopak muži s nižším vzděláním, u nichž sexuální život za svobodna byl volnější, mají přísnější monogamní postoje. Ve skupině žen nebyla prokázána závislost postoje na vzdělání.

¹ Slo o dílčí část longitudinálního výzkumu, který v plném rozsahu pokračoval v r. 1966/67.

V názorech na nevěru se promítá jeden z podstatných znaků mladé generace — větší míra otevřenosti a nonkonformismu v manifestování postojů i k nejintimnějším sférám osobního života. Současně se však tato zjištění dotýkají i podstatnějších stránek rodinné problematiky. Lze v nich vystopovat rozpor mezi dynamikou vývoje manželství a rodiny a značně rozkolísané posuzování proměn rodiny a manželství současnou společností. Tolerantnost k možné nevěře v manželství může být jak příznakem nepevnosti, nedefinitivnosti mladých manželství, tak také náznakem větší velkorysosti i při řešení jiných vážných krizí manželského života.

Pro určitější odpověď na otázku, která z obou tendencí převažuje, nemáme zatím dostatečné podklady. Částečným zdrojem informací v tomto směru je četnost rozvodů nejmladších manželství a analýza jejich příčin. V ČSSR se rozvádí ročně více než 5 promile manželství. Při průměrném trvání manželství 40 let představuje takový stav perspektivu rozvodů u 20 % manželů (v českých krajích 25 %, na Slovensku 10 %). V posledních letech roste zvláště rozvodovost nejmladších manželů. V Praze představují rozvody mladých manželství (tj. do 5 let od uzavření sňatku) jednu třetinu všech rozvodů. Uvedená čísla vyvolávají otázku, proč tak rychle ztroskotávají manželství, která vznikla převážně z citové náklonnosti, s minimálním zásahem vnějších vlivů. Uvedli jsme již některé problémy, s nimiž se mladá manželství střetávají a které podrobují i velmi silnou citovou náklonnost těžkým zkouškám. Kromě vlivů, na které jsme upozornili, zjišťujeme ještě další. Před mladými manžely vyvstává — silněji než u předchozích generací — nutnost přizpůsobit se nárokům všechních dnů. Kontrast mezi životem před manželstvím a v něm vyvstává všeobecně ostřeji. Parciální vzájemné nároky snoubenců jsou po sňatku vystřídaný komplexními nároky na celou osobnost partnera. Avšak nejenom to. V mladé rodině, která je rozhodně daleko více svazkem partnerským než patriarchálním (tyto typy rodin se u mladých dvojic vyskytují čím dál sporadičtěji), vystupuje do popředí snaha obou manželů — tedy nejen muže, ale i ženy — o rozvoj a uplatňování vlastní osobnosti.

V konfrontaci s novými požadavky a

povinnostmi se rychle vyjevují charakterové rysy, které mohly zůstat dlouho skryty, když nebyly podrobovány zkoušce. Zvláště u nejmladších manželů se projevuje velmi silně určitá strnulost v zájmové orientaci, nepřizpůsobivost, netolerantnost, netrpělivost a egocentrismus. Je zřejmé, že významný vliv má dosud nedokončený vývoj osobnosti mladých lidí. Situace je zpravidla tím horší, čím rozdílnější je systém hodnot manželského páru, čím užší jsou jeho zájmy.

Nejkritičtějším obdobím mladého manželství je zpravidla druhý a třetí rok po uzavření sňatku. Je to obvykle období narození prvního dítěte. Dochází k významné prověrce dosaženého stupně adaptace již nejen manželství, ale i rodičovským rolím. Zjišťujeme-li nejvyšší počet rozvodů ve 3.—4. roce po sňatku v manželstvích s jedním dítětem, můžeme konstatovat, že u značného počtu mladých dvojic tato adaptace neproběhla uspokojivě. Mezi jiným i z toho důvodu, že při nedorozumění a vzájemném nepochopení je zde sklon řešit stresové situace radikálním způsobem: rozvodem. Zároveň je charakteristické, že většinu návrhů na zahájení rozvodového řízení podávají ženy.

Zjišťování příčin rozchodu mladých manželství je velmi problematické z hlediska k tomu, že skutečné příčiny jsou často skryvány, nebo dokonce zůstávají skryty i těm, kteří je rozvádějí. Přesto zjištěné údaje nejsou bez významu. Při zjišťování příčin rozvodů mladých manželství v Praze [5] vystoupila na první místo neshoda povah a zájmů, a to v 386 případech z 874 sledovaných případů. Ve skutečnosti jde spíše o neshodu povah a o vzájemnou nepřizpůsobivost. Při hlubší analýze bylo zjištěno, že rozcházející se dvojice zpravidla před manželstvím společné zájmy neměly, nebo to byly zájmy povrchní, jako tanec, tramping, pop-music atd. V menším počtu případů zde přechodí společné vyhraněné zájmy byly, ale v důsledku objektivních okolností, tlaku nových starostí nebo vzájemného nerepektování se nemohly dále rozvíjet.

Na druhém místě z hlediska významnosti je uváděna nevěra muže (224 případy) a ženy (181 případ), dále špatný názor na manželství (163), opuštění společné domácnosti pro vzájemné odcizení (159). Finanční neshody jsou označovány

za příčinu rozvratu v 59 případech. Tato příčina se prosazuje postupně na vyšší místo v celkovém pořadí a její význam roste také s délkou manželství. (Např. ve druhém roce manželství je na 14. místě ze šestnácti sledovaných kategorizovaných příčin, v pátém roce na 8. místě.)

Je zjevné, že předčasný vstup do manželství je ve velmi významném vztahu k nestabilitě mladých manželství. Mladí lidé končí svůj manželský svazek rychle a ukvapeně. Na jejich rozhodování má bezesporu vliv také okolnost, že zpravidla mají dítě nebo děti ve věku, kdy nejsou dostatečně zralí, aby procitili uspokojení, které jim výchova dítěte může přinášet. Nejsou také připraveni racionálně zhodnotit odpovědnost za vlastní rozhodnutí a za další osud dítěte.

Zatím také neexistuje vyhraněný, zřetelně odmítavý postoj veřejnosti k rozvodům, které by bylo možno označit za zbytečné, lehkomyšlné. Dřívější zábrany, jako postoj církve nebo zábrany majetkoprávní atd., se u nás prakticky neuplatňují. Tyto okolnosti se také promítají do postojů k rozvodům, jak byly konkrétně zjišťovány výzkumem *Žena současnosti* [4]. Dvě třetiny jedenadvacetiletých žen z 1 000 dotázaných uvedlo, že kdyby se jejich manželství nevydařilo, budou situaci řešit rozvodem — za předpokladu, že si budou moci ponechat dítě. Jen 7,8 % žen bylo zásadně proti rozvodům. Rodinu je třeba podle jejich názoru udržet za každou cenu. V odpovědích na tyto otázky se neprokázal vliv vzdělání.

Problém stability rodiny je podstatně podmíněn schopností mladých manželů adaptovat se sociálními rolím v rodině.

Sociální adaptace mladých manželů rolím v rodině

Mladí lidé si osvojují nové sociální role s nestejným úspěchem. Jejich vývoj v tomto smyslu odvisí od mnoha činitelů. Ohlídneme-li od individuálních dispozic jednotlivců, uplatňuje se zde jak vliv výchovy, tak vliv sociálního prostředí, v němž vyrůstají. Jejich sociální zkušenost se nemůže rozvíjet mimo toto prostředí.

Sociálními rolím se člověk učí především pod vlivem přímých vzorů chování. V tomto smyslu nejučinněji působí vliv vzorů v orientační rodině nebo v nejbližším okolí. Je prokázáno, že kladný životní

vzor pro rodičovské role nachází zvláště obtížné jedince, který z nějakých důvodů nemohl sám pro sebe ocenit význam bezpečí, jistoty a důvěrnosti domova. Pro dnešního mladého člověka je otázka adaptace o to složitější, že vyrůstá do prostředí, do sociální a politické struktury, jejichž transformace nebyla ještě zdaleka zakončena. Vzory a zkušenosti orientační rodiny se často plně neshodují s proměnami podmínek, v nichž současná mladá rodina většinou vzniká a rozvíjí se.

Starší generace, i když již i ona zaznamenala určité změny, přece jen přejala a udržovala tradiční vzory chování a mocenskou strukturu rodiny s dominancí otcovské autority. Manželka, která byla na muži závislá materiálně, respektovala své závislé postavení i v ostatních vztazích (společenská nesamostatnost, názorová závislost atd.). Celospolečenské změny významně neovlivnily vnitrorodinné vztahy této generace. Nyní zaujímá pozici nejstarší generace a nezůstala přirozeně bez vlivu na generaci nejmladší.

K podstatnějším změnám došlo v generaci, která zakládala rodinu na přelomu třicátých let. Především vlivem rostoucí zaměstnanosti žen za války a po ní se v těchto rodinách pozvolna prosazovala demokratizace, rovnoprávnost a určitý odklon od tradičně pojatých rolí muže a ženy v rodině. Ve většině případů neměly ženy této generace vyšší kvalifikaci. Jejich vstup do zaměstnání vnesl do rodiny podstatně nový řád. Pro tyto ženy však stále ještě nebyly typicky vyhraněné profesionální ambice. Smířovaly se proto s tím, že manželova práce má vyšší společenský prestiž a větší význam pro rodinu. Mužova práce byla i v rodině posuzována jako významnější. To znamená, že určitá změna dělby práce v rodině byla — zvláště v počátcích — spíše produktem nezbytnosti než principiálním požadavkem ženy. Uvedená charakteristika je pouze globální. I v těchto rodinách existovala značná diferenciace v souvislosti se sociální příslušností a vzděláním manželů. Prokazatelně nejdéle doznívala patriarchální organizace v rodinách zemědělských a v rodinách, kde ženy byly trvale v domácnosti. Rovnostářská organizace se naopak prosazuje především v rodinách dělnických a zaměstnaneckých.

Dnešní sňatková generace žen uplatňu-

je vyšší a vyhraněnější nároky na vztahy ve vlastní rodině. Současné mladé dívky mají vyšší vzdělání (pokud jde o délku školní docházky) nejen než jejich matky, ale dokonce i než jejich otcové [4]. Mají své povolání, jistou zaměstnaneckou pozici a značně vysoké ambice. Zaměstnání se jim stalo takovou samozřejmostí, že téměř vůbec nepomýšlejí na to zůstat trvale v domácnosti. Muži sice rovnoprávnost v rodinných vztazích a tedy i ambice svých žen zásadně uznávají, ale novému pojetí role manžela a otce v rodině se adaptují nepoměrně pomaleji. Z celkového počtu dotázaných 63,4 % manželů souhlasilo s tím, že jejich manželka je zaměstnána, 4 % bylo zásadně proti. Čím měli manželé a jejich ženy vyšší vzdělání, tím bylo zaměstnání ženy větší samozřejmostí [4].

Dnešní mladé dívky byly příliš jednostranně vychovávány a připravovány především k výkonu určitého povolání, méně již k vedení domácnosti. Na základě výsledků sociologických výzkumů můžeme konstatovat, že se u nich vypěstoval odpor k tradiční roli ženy v domácnosti, že došlo k určité deformaci životních cílů mladých žen. V současných podmínkách je tento odmítavý postoj k domácím pracím zdrojem napětí. Je tomu tak proto, že společenské, ekonomické a technické předpoklady podstatně lepšího sladění nových ambicí vdané ženy s rolí hospodyně nejsou v dostatečné míře rozvinuty. Požadavek rovnoprávnosti má konkrétní obsah, který je závislý na společenských možnostech, resp. omezeních. Mladá žena, nemůže-li realizovat svou rovnoprávnost s pomocí celospolečenských zdrojů, striktně trvá na novém rozdělení rolí v rodině, vyžaduje dělbu domácích prací, vyžaduje partnerství i v péči o děti. Tyto nároky rostou úměrně s pozicí, kterou žena zaujímá v zaměstnání.

Z výzkumu *Žena současnosti* [4] vyplývá, že z 570 svobodných žen je 85,3 % přesvědčeno, že domácí práce v budoucí společné domácnosti bude vykonávat společně s manželem. Ženy s vyšším vzděláním se v tomto smyslu vyslovují ještě častěji. Ženy mají v úmyslu trvat na manželově pomoci v domácnosti za každých okolností, zásadně i tehdy, kdyby manžel označoval svou vlastní práci za neodkladnou. Takto se vyjádřilo 13 % žen

se základním vzděláním a 12,5 % žen s vyšším vzděláním.

Byla zkoumána také míra samostatnosti žen v jednání. Otázka, zda by žena jela na delší služební cestu i v případě odmítavého stanoviska manžela, byla zodpovězena takto:

20,3 % žen by respektovalo manželův negativní postoj a na služební cestu by nejelo,
58,2 % by usilovalo o dohodu s manželem,
17,2 % by jednalo bez ohledu na manželovo stanovisko,
4,3 % žen se nevyjádřilo.

Mladé ženy se rychle adaptovaly vzoru samostatné, rovnoprávné osobnosti v manželství a v rodině, který se jim jeví jako nesporný vzestup statusu ženy v rodině a společnosti. Mezi tímto vzorem a s ním spojenými požadavky na jedné straně a reálnými možnostmi je splnit na druhé straně existuje dosud rozpor. Tento rozpor vystupuje navenek jako konflikt rolí ženy nebo také jako rozpor mezi pojetím role muže a ženy v rodině. Obsah rozporu je různý, někdy je zcela otevřený, jindy zastřený, skrývající své zdroje hluboko v podvědomí. Často má podobu rozporu mezi koncepcí muže jako hlavy rodiny, živěné mnohdy zkušenostmi orientační rodiny, a reálnou situací v domácnosti, která nekompromisně naléhá na dělbu práce. V tomto rozporu se ovšem také často střetává pracovní tížďadost muže, který prodlužuje své pracovní, odborné zájmy i do oné části dne, v níž probíhá rodinný život, s malým pochopením a netolerantností ženy. Neochota ženy slevovat z výchozích představ o způsobu života v rodině je podporována existujícími reálnými možnostmi, které má pokud jde o zaměstnání, vzdělávání a event. vedení samostatného života.

Zdá se, že extrémnější stanoviska při řešení konfliktů se projevují častěji u manželů, kteří uzavřeli manželství v nižším věku (rané dospělosti) a u manželů s nižším vzděláním. Mladí zřejmě není nutně spojeno s větší schopností adaptace, jestliže sama adaptace vyžaduje nečekané oběti, jestliže ji nelze zvládnout jen na základě nezralého citu, jestliže vyžaduje racionální rozhodnutí, pevnost vůle. Čím menší je schopnost adaptace novým rolím, tím větší je pravděpodobnost, že běžné manželské neshody budou směro-

vat k postupnému odcizení, konfliktu a rozchodu manželů. Větší rozsah konkrétních zkušeností, větší schopnost racionálního uvažování, větší schopnost pochopení partnera a schopnost rozvíjení paralelních kladných zájmů — to vše lze stěží předpokládat pod určitou věkovou hranicí. Přitom právě tyto činitele vytvářejí závažné předpoklady pro lepší adaptabilitu mladých lidí novým sociálním rolím v rodině.

Bylo by nereálné počítat s tím, že akcelerace fyzického dozrávání se neprojeví snížením hranice pro začátek pohlavního života. Je s tím však osudově spjato i snížení věku pro uzavření sňatku? Domníváme se, že nikoliv, i když jsme si vědomi rozporů, které tím vznikají. Do určité míry se jim však dá předejít.

Zdá se, a zkušenosti to potvrzují, že v nových sociálních podmínkách se objevují velmi silné faktory, které hovoří spíše pro to, aby sňatek nebyl uzavírán ve věku rané dospělosti (zejména, pokud jde o muže, ve věku pod 21 let) a aby byl odsunut nad tuto věkovou hranici. Takový postup se zdá rozumný jak z hlediska zájmů snoubenců, tak i z hlediska zájmů společnosti.

V tomto smyslu je s úvahami o problémě stability mladé rodiny spjata i úvaha o konkrétních prostředcích, které by mohly vést k záměrnému posunu sňatků do vyšších věkových ročníků, ať už jde o nutnost cílevědomější výchovy, již je možno alespoň poněkud kompenzovat nedostatek životních zkušeností, nebo o nutnou změnu klimatu ve směru zdůraznění větší odpovědnosti jednotlivce vůči sobě i společnosti, či konečně o potřebnou větší materiální pomoc společnosti mladým rodinám.

To vše je součástí celkového úsilí o úspěšnou socializaci člena společnosti.

*

Použité výzkumy:

- [1] J. Prokopec, *Mladí lidé ve městě před uzavřením sňatku. I. etapa dlouhodobého výzkumu o rodině*, 1963.
- [2] J. Prokopec, *Venkovští snoubenci. II. etapa dlouhodobého výzkumu o rodině*, 1963.
Pramen: Zprávy Státní populační komise 6/1965 a 2/1966.

- [3] J. Prokopec, *Sexuální život mladých městských manželství. Dílčí výzkum manželských párů z r. 1965/66*.
Pramen: Zprávy Státní populační komise 4/1967.
- [4] Vladimír Wynnyczuk, *Žena současnosti. I. etapa dlouhodobého výzkumu o ženách narozených v r. 1945 a bydlících ve městech*.
Pramen: Zprávy Státní populační komise 2/1967.
- [5] F. Pávek, *Rozvody mladých manželství v Praze 1965*.
Pramen: Zprávy Státní populační komise 1/1967.

(Stat byla napsána počátkem roku 1968.)

Резюме

Гелена Шварцова, Иржи Прокопец:
Молодые супружества в Чехословакии с точки зрения исследования

Общественные изменения постигли семью как институцию и как группу.

Наш взгляд на молодую семью в Чехословакии опирается о лонгитудинальное социологическое исследование, которое начало осуществляться уже в 1963 году в городах, а в 1964 году на деревне. В статье говорится о результатах из первой части исследования.

Новый конфликт. Проблемы физической и духовной зрелости обрученных. Выразительное понижение среднего века обрученных, вступающих впервые в супружество и происшедшее в Чехословацкой социалистической республике после второй мировой войны, не является исключительно и специфически явлением чехословацким. Установление причин этого явления и предугадывание будущего общего направления развития желательного как с точки зрения более глубокого познания онтогенеза семьи, так и с нормативной и практической точки зрения.

Исследование городских обрученных (первый брак) свидетельствует о том, что средний обручательный возраст обрученного представляет сейчас 23 года, а обрученной 20,4 года. Средние числа скрывают определенные различия, которые приобретают значение только при качественном анализе. На бракосочетательный возраст действует не только социальное положение, но также общий жизненный стиль ориентировочной семьи и субкультура удерживающаяся по традиции в различных социальных группах.

Исследованием подтверждена прямая зависимость бракосочетательного возраста на образовании. Чем больше достигнуто образование, тем больше также возраст, в котором обрученные заключают супружество.

Разница между группами согласно профессии находится в связи почти что неразлучно с разницей между группами согласно достигнутому образованию. Молодой человек, ориентированный на профессию, требующую высшего образования, находится дольше время в фактической экономической зависимости на родителях или же стипендии (государственной, заводской и т. д.).

На заднем фоне снижения возраста заключения супружества устанавливаем параллельную новую реальность. Это снижение возраста, в котором молодые люди приступают к более или менее регулярной половой жизни.

Материальные условия молодых семей. При подборе партнера, одинаково как при решении обрученных заключить супружество, материально-экономическая точка зрения почти что не находит применения.

О супружестве думают молодые люди по большей части с эмоциональной и смысловой точки зрения. От супружества они ожидают насыщения своих эмоциональных и смысловых потребностей. Одновременно они неравнодушны к материальным ценностям. Уровень дохода молодых обрученных во время заключения брака не предоставляет достаточную информацию о материальной обстановке будущей семьи и оборудовании ее домашнего хозяйства. Молодые люди заключают супружество с минимальной финансовой экономией и с минимальным материальным оборудованием.

В точке зрения молодых людей к материальным сторонам основания семьи отражаются убеждения, что предпосылки для успешного самостоятельного старта гарантирует им наше общество. Этот факт имеет как положительные, так и отрицательные черты. Эта черта до определенной степени является продуктом социальных отношений, в которых молодые люди выросли и последствием неправильной ориентировки воспитания в этом направлении как в школе, так и в семье.

В молодом супружестве так сказать сразу накапливаются проблемы, которые обрученные до этого отсвывали. Материальная забота потом является часто основой конфликтов, которые выступают снаружи в самой различной форме.

Материальное обеспечение молодой семьи является чрезвычайно важным моментом ее общей стабильности.

Стабильность молодой семьи. Семьи, за которыми ведем наблюдение, были созданы в 1963—1964 годах. Времени 4—5 лет недостаточно долгое для надежной оценки стабильности современной молодой семьи и их перспектив.

Самым критичным периодом является второй и третий год после заключения брака. Как правило, это период рождения первого ребенка. Тут происходит значительная проверка достигнутой степени приспособления уже не только к супружеству, но и к родительским ролям.

Социальное приспособление молодых супругов к ролям в семье. Молодые люди осваивают себе новые социальные роли с неодинаковым успехом. Если не брать во внимание индивидуальные диспозиции отдельных лиц, то здесь потом находит себе применение как влияние воспитания, так и социальной среды, в которой вырастает и целый ряд других деятелей.

Молодые женщины бракосочетательной генерации очень скоро приспособились к образцу

самостоятельной равноправной личности в супружестве и семье, который им кажется как беспорное повышение положения женщины в семье и обществе. Между этим спором и с ним связанными требованиями на одной стороне и реальными возможностями исполнить их на другой стороне существует противоречие. Упомянутое противоречие выступает снаружи как конфликт роли женщины или также как противоречие между пониманием роли мужа и жены в семье.

Крайние точки зрения при решении этих конфликтов проявляются чаще всего у мужей, которые заключили супружество в младшем возрасте (ранней зрелости) и у тех, которые имеют только основное образование. Следовательно молодость не связана с большей способностью приспособления.

Рассуждать о проблемах стабильности молодой семьи, это значит рассуждать конкретно о средствах, которые могли бы поддерживать повторное переживание браков в высшие возрасты, компенсировать более сознательным воспитанием недостаток жизненного опыта, именит климат в направлении подчеркивания ответственности отдельных лиц, а помощь общества сделать более эффективной. Это составная часть общего усилия, чтобы с успехом социализировать члена общества.

Summary

Helena Švarcová—Jiří Prokepec: Young Czechoslovak Married Couples in the Light of Research

Social changes have influenced the family both as an institution and as a group.

Our view of the young Czechoslovak family is based on a longitudinal research started in 1963 in the towns and in 1964 in the rural areas. The present paper reports on the results achieved in the first phases of the research.

A New Conflict. Problems of Physical and Mental Maturity of the Betrothed

A marked decrease in the average age of the betrothed marrying in Czechoslovakia for the first time after World War II is not an exclusively and specifically Czechoslovak phenomenon. The ascertainment of the reasons for this phenomenon and prevision of the future trend of development is desirable both for acquiring deeper knowledge of the family ontogenesis and for the normative and praxeological aspects.

The research concerning engaged couples in the towns (first marriages) confirms the fact that at present the average marriage age of the engaged man is 23 years, that of the engaged girl 20.4 years. The average numbers conceal certain differences which gain weight in a qualitative analysis. The marriage age is influenced not only by the social status, but also by the total living style of the orientation family and by the subculture cultivated in various social groups.

The research has confirmed a direct dependence of the marriage age on education. The higher the achieved education, the higher the age in which the betrothed marry.

The differences among professional groups are almost inseparably connected with the differences among the groups formed by various degrees of acquired education. A young man tending to a profession requiring higher education remains in fact for a longer period economically dependent on his parents or depends on a (state, enterprise, etc.) scholarship.

In the background of the decrease in the average marriage age a parallel new fact can be traced, i.e. the decrease in the age in which young people begin to live a more or less regular sexual life.

Material Conditions of Younger Families

In the choice of the partner as well as in the decision of the betrothed to marry the materially economic point of view plays no important role.

Young people mostly think of marriage on the emotional and sensual levels and expect the marriage to saturate their emotional and sensual needs. At the same time they are not indifferent to material values.

The income level of the betrothed at the time of contracting marriage does not offer sufficient information on the material situation of the future family and the equipment of its household. Young people marry with minimum financial savings and minimum material equipment.

The attitude of young people to material aspects concerning the founding of a family is reflected in the conviction that pre-conditions for a successful independent start are guaranteed by our society. This fact shows both positive and negative features. To a certain extent, it is a product of social conditions in which the young people grew up, to a considerable extent, however, it is also a consequence of an inadequate educational orientation both at school and in the family.

In a young family the problems the solution of which has been postponed by the betrothed get, so to speak, accumulated all of a sudden. Material worries often form the subtext of conflicts which assume most various forms.

The material basis of a young family is an essentially important momentum of its total stability.

Stability of the Young Family

The families we are investigating were founded in 1963 and 1964. A period of 4—5 years is not sufficiently long for reliably evaluating the stability of the contemporary young family and its perspectives.

The most critical period is the second and the third year following the marriage when the first child is born and thus a significant check-up of the reached degree of adaptation not only to marriage, but also to parental roles takes place.

Social Adaptation of a Young Married Couple to the Family Roles

Young people assume new social roles with unequal success. Besides their individual dispositions the influence of both education and the social environment wherein they grew up, as well as a number of further factors make themselves felt.

Young women of the marriage age quickly adapt themselves to the pattern of an independent personality enjoying equal rights in marriage and in the family; this pattern appears to them as an unquestionable rise of the wife's status in the family and in society. Between this pattern and the requirements connected with it on the one hand and the real possibilities of meeting them on the other hand there exists some discrepancy which takes the form either of a conflict of the wife's roles or of a discord between the roles played by the husband and the wife in the family.

Most often, extreme points of view in solving these conflicts appear with married people who contracted marriage at a lower age (early maturity) and with those who received only basic education. Young age, therefore, is not connected with greater adaptability.

To consider the problems of stability in a young family concretely means to consider the measures which might favour the postponing of marriages to a higher age, to compensate the lack of life experience with a purposeful education, to change the climate by emphasizing the responsibility of the individual and to make the assistance of society more effective. This is a part of the total effort made for successfully socializing the members of society.

Poznámky k mezinárodnímu, zvláště americkému studentskému hnutí

MILUŠE KUBÍČKOVÁ

Ústav sociálního výzkumu mládeže
a výchovného poradenství,
Pedagogická fakulta UK, Praha

K hlubšímu porozumění vzedmuté vlny vysokoškolské aktivity pomohou nejen poznatky o podobných jevech v zahraničí, ale také určitá orientace v jejich univerzálních zdrojích, vnějších projevech i mezinárodních proporcích.

Základní znalost mezinárodních aspektů činnosti nejmladší složky inteligence moderního světa se jeví jako užitečná ještě z jiného důvodu. Zkušenosti poslední doby nasvědčují, že příslušníci inteligence jsou stále více orientováni internacionálně, než je tomu u ostatních složek sociální struktury. Tíhnutí inteligence k mezinárodní pospolitosti má řadu příčin a jevových stránek. Zvláště v současné společnosti industriálního a v některých aspektech již i postindustriálního typu narůstají možnosti profesionálních styků a vzájemného informování. Je to usnadněno nebývalým komunikačním propojením světa, znalostí jazyků, difúzí kultury a dalšími faktory. Významným pojítkem jsou také společné humanistické ideje i řada mezinárodních organizací, založených právě k šíření a obhajobě těchto idejí. Nemalou úlohu hraje objektivní potřeba práce a poznatků druhého neanonymního partnera pro vlastní systematickou a tvůrčí duševní práci. Ovšem jen mezinárodní srovnávací výzkumy by mohly odpovědět na otázku, v jaké míře a za jakých okolností se příslušníci inteligence přibližují spíše typu „kosmopolitnímu“ a kdy spíše typu „lokálnímu“.¹

Zdá se, že napětí, která působilo v Československu zvláště před lednem 1968 mezi kritickou částí inteligence a řídicími složkami byrokratického systému, nebylo pouze důsledkem dlouho přetrvávajících deformací socialismu. Vážnou roli zřejmě sehrálo — a v dalším vývoji sehrává — přirozené reagování na mezinárodní souvislosti společenského postavení inteligence v etapě zvýšeně rozporného průběhu

průmyslových a vědeckotechnických civilizačních přeměn. Růst společenského významu inteligence i zintenzivňující se proces sebeuvědomování jejich příslušníků z hlediska nových společenských funkcí odpovídají strukturálním změnám v moderní společnosti socialistického i kapitalistického typu. Jejich intenzita je úměrná zvláště rostoucímu významu vědy jako dynamického jádra moderních výrobních sil. Proces uplatňování společenské funkce inteligence i jejího sebeuvědomování probíhá obvykle podle stupně institucionální svázanosti s daným systémem. Jinak zřejmě probíhá u tzv. specialistů-expertů plně svázaných s mocenskými a řídicími složkami, jinak u příslušníků inteligence v méně institucionálně vázané pozici. Rozpory uvnitř inteligence odrážejí antagonistické vztahy mezi nároky společenských aparatur obou typů industriální společnosti zajistit za každou cenu podmínky k svému fungování, a mezi aspiracemi kritických jedinců a skupin uplatnit se jako tvořivé, společensky uznané, svězákonné subjekty. Konečně historie prokázala, že nikdy neexistovala konstituovaná moc, která by se neopírala o tak či onak organizované skupiny inteligence.

Také současný neklid na vysokých školách celého světa je do značné míry zapříčiněn srážkou neúprosných nároků monstra ekonomické a politické aparatury moderní společnosti a aspiracemi institucionálně nezačleněných vysokoškoláků, z nichž mnozí se připravují nejen na roli specializovaného odborníka, ale navíc na roli kritického intelektuála.

*

Mnoho nedorozumění a složitosti bývá způsobeno nepřesným užíváním pojmů „inteligence“ a „intelektuálové“. Obsah těchto pojmů není jednoznačný, sama sociologie předkládá na šedesát pojetí a různých definic.² *Nejobecnější pojetí in-*

¹ S. M. Lipset, *A Comparative Perspective, Students and Politics*, Comparative Education Review, Nr. 2., 1966, s. 2.

² J. Szczepeński, *Funkcje inteligencji w współczesnych społeczeństwach*, v.: *Kultura i społeczeństwo*, č. 3, 1966.

teligence odpovídá její společenské funkci, určené specifikem podílu na struktuře společenských činností, průnikem nejrůznějších povolání, která se soustřeďují do řady typických oblastí. Termínu inteligence se užívá spíše ve východní a střední Evropě, zatímco na Západě je preferován termín intelektuál. Tento druhý pojem se dříve netýkal technické inteligence (anebo tzv. „professionals“), což bylo v jistém smyslu důsledkem předindustriálního pojetí kultury, jejíž hodnoty byly identifikovány jen se slovem nebo psanou myšlenkou a byly stavěny do protikladu s tvůrčí civilizace.

Pojem inteligence odpovídající sociální diferenciaci podle společenské dělby práce je totožný s širokým pojetím specializovaných pracovníků v oblasti systematické, více či méně tvořivé duševní práce. Naopak pojem intelektuál se obvykle vztahuje k užšímu pojetí pracovníků, původně jen k humanitní, společenskovědní části inteligence. Později, zvláště od doby tzv. Dreyfusovy aféry, začal být pojem intelektuál ztotožňován především s funkcí kritického zrcadla společnosti. Přitom pojem kritický intelektuál bývá na Západě spojován vesměs s pojmem levicový intelektuál. Intelektuál jako nositel manifestně formulované společenské kritiky vystupuje do popředí zvláště v politicky vypjatých situacích, v nichž je ohrožen pokrok společnosti, pokrok ve smyslu humanizace všech společenských vztahů. Tehdy funkce intelektuála přesahuje všechny konkrétní oblasti společenských činností i bariéru institucí a je výrazem sjednocujícího pohledu, kritiky a inovační ideologicko-politické role.

Kategorie inteligence a intelektuálů se však nevylučují. Specializované vzdělání, spojené s širokou kulturní a politickou orientací, je naopak jedním z významných předpokladů k plnění novátorské a kritické funkce ve společnosti. Kritičnost intelektuála se však neredukuje na výlučně slovní nebo bezprostředně a manifestně politickou podobu. Jen novátorství a překonávání přežilého na každém úseku společenských činností je výrazem objektivované společenské kritiky, která se neomezuje na diskuse či polemiky o humanismu nebo na výhradně přímé politické akce. Spojení intelektuální kritič-

nosti s tvorbou nových myšlenkových hodnot i demokratických forem k jejich šíření a též k obraně je podmínkou přiblížení se gramsciovskému typu „nového intelektuála“³ jako výsledku konečného splynutí funkcí specializovaného příslušníka inteligence i společensky angažovaného kritického intelektuála.

Verbálně formulovaná a manifestně prezentovaná kritika, popřípadě přímé politické akce vystupují do popředí především v období zintenzivněné potřeby překonat přežilé formy fungování společnosti. Funkce intelektuála-odborníka nebo experta a funkce intelektuála-kritika nebo inovátora nejsou protikladné: podle konkrétních společenských podmínek nabývá na významu ta či ona varianta.

Problematické je však ahistorické absolutizování protikladu „ducha a moci“ a uznání pozice intelektuálů jako trvale autonomních morálních aristokratů. Rozpor mezi intelektuály a politickou mocí odráží reálné společenské vztahy v dějinách. Ani v socialismu nebyly dosud vytvořeny dostatečné podmínky pro vznik gramsciovského typu „nového intelektuála“, zakotveného v konkrétní činnosti, ale zároveň samostatně reflektujícího širší společenské souvislosti. Byrokraticko-centralistické stadium socialistické společnosti padesátých let vytvářelo spíše podmínky pro intenzivní výchovu k jednostrannému přizpůsobování a pasivnímu podrobování se vnějším silám. Přičteme-li k tomu řadu necitlivých zásahů vůči příslušníkům inteligence, nelze se divit, že někteří z nich byli okolnostmi vehnáni do pozice intelektuálů, kteří se mohli cítit nositeli role — „dějinného principu negativity“, použijeme-li myšlenky J. Geigera.

Pozice odborného experta (odpovídající zúženému významu pojmu inteligence) a pozice relativně nezávislého intelektuála⁴ (odpovídající zúženému významu pojmu intelektuál) nejsou absolutní, ahistorické, jsou odvozeny z konkrétních společenských podmínek, které obepínají činnosti obou typů inteligence. Ve všech společnostech se prostor konfliktů mezi vědou a politickou mocí zvětšuje, pokud daná politika nedokáže vytvořit podmínky pro spojení nejprogresivnějších složek společnosti a vědy v jeden revoluční proud.

³ A. Gramsci, *Základny politiky*, Praha 1967, s. 129.

⁴ P. F. Baran, *The Commitment of the Intellectual*, New York 1966, s. 2.

Dynamizující společenská aktivita vysokoškolských studentů, projevující se dnes v celém moderním světě — i když v různé míře a formách podle stupně ekonomického rozvoje a podle intenzity rozporností uvnitř komplexní společenské aparatury — bývá posuzována spíše jako aktivita mládeže než jako aktivita nejmladší složky inteligence. Ovšem stále častěji se projevuje názor — např. v interpretacích politických aktivit francouzských studentů v r. 1968, že studenti hrají úlohu svobodných povolání jako před francouzskou revolucí koncem 18. století.⁷ V každém případě je *vysokoškolské studentstvo průsečíkem dvou nejdynamičtějších fenoménů moderní společnosti* v období současných civilizačních přeměn — fenoménu mládeže a fenoménu inteligence. Šířící se spontánní akce a narůstání nejrůznějších forem nonkonformismu mládeže i politická angažovanost mladých intelektuálů jsou symptomem.

že dozrávají podmínky pro daleko širší politický radikalismus.

Studentská aktivita má všeobecně kritický, často až opoziční charakter vůči řídicím složkám; ve vyspělých kapitalistických zemích je orientována daleko zřetelněji levicově než pravicově (levicově ve smyslu různě chápaných humanistických, prosocialistických, ale antistalinistických tendencí). V socialistických zemích je kritická aktivita vysokoškolských většinou výrazně orientována na demokratickou výrazně orientována na demokratizaci všech společenských vztahů jako předpoklad dalšího socialistického vývoje. Aktivní studentská minorita svými činnostmi většinou přesahuje výhradně skupinové a stavovské zájmy, dotýká se problémů daleko širších a politicky relevantních. Přestože jde v celém světě opravdu jen o menšinu studentstva, která se angažuje, politický význam studentského hnutí přesahuje význam daný jeho kvantitou. *Politická aktivita minority studentů plní funkci významného činitele v politické socializaci i ostatních studentů a nepřímou ovlivňuje politický život širší veřejnosti.* Je nesporné, že v současné době patří tito aktivní studenti k jednomu z nejkritičtějších, podstatně inovujících a revolucionizujících elementů.

K objektivním činitelům, které ovlivňují význam i růst společenského souboru vysokoškoláků v celém světě — nejvýrazněji pak v USA —, patří stoupající nároky moderní společnosti na vzdělání a též nedořešené strukturální změny, které se v současné době nejvíce pro-

Tabulka 1

	1950	1963	1970
USA	24,0 %	34,0 %	38,2 %
Kanada	9,0 %	16,9 %	23,1 %
Francie	4,6 %	12,2 %	13,9 %
Švédsko	4,0 %	9,1 %	11,8 %
Itálie	4,8 %	10,0 %	12,5 %
Belgie	3,3 %	7,4 %	8,9 %
ČSSR	—	9,7 %	9,9 %

⁵ J. Srovnal, *Příspěvek k problematice inteligence*, v: *Věda, škola, praxe*, č. 4, 1966.

⁶ I. A. Bláha, *Sociologie inteligence*, Praha 1937, s. 66.

⁷ A. Glucksmann, *Strategy and Revolution in France 1968*, v: New Left Review, Nr. 52, 1969, Special Issue.

mítají v krizi vysokého školství. Sám rostoucí podíl vysokoškolské mládeže na celé mladé populaci je významným ukazatelem společenské závažnosti tohoto nového sociálního fenoménu⁸ (viz tab. 1).

Jsme si vědomi, že *průběh civilizačních přeměn a s nimi spojené vyjevování nových nositelů společenské dynamiky je vždy zcela konkrétní* podle vývojového stupně společenské výroby v jednotlivých zemích, podle sociálně politických systémů i kulturních okruhů. Avšak pokud je zde i významný podíl univerzálních rysů díky integrujícím společenským procesům, které vycházejí z podstaty základních civilizačních přeměn, pak se s řadou vnějších projevů jejich objektivací můžeme setkat především na křižovatce lidských kultur a dějin, v rozporuplném „tavícím kotli“⁹ jímž jsou Spojené státy americké. Také snaha porozumět mezinárodnímu studentskému hnutí obrací směřovku poznávacího pochodu k dílčímu „kotlíčku“, přetavujícím nejrozličnější politické, revoluční a ideologické tradice a pokrokové formy bojů z několika kultur (evropské, latinskoamerické, anglosaské, asijské a dokonce i africké) a různých historických etap do novotvaru amerického studentského hnutí, jenž pak pochoptitelně přesahuje svým významem hranice USA.

Charakterizovat z tohoto hlediska společenský neklid a napětí, které působí mezi vysokoškoláky v USA¹⁰ a jejich „establishmentem“, znamená připustit, že jde o korelát nebo důsledek střetávání tendence k růstu techniky a doprovodných univerzalizujících, centralizujících procesů s tendencí humanistickou, směřující ke zmnožování lidského potenciálu a individuálního ozvláštnění. Například Spojené státy americké jsou již na takovém stupni ekonomického a technického rozvoje, že rozpornost a nerovnoměrnost obou těchto tendencí zasahuje zcela evidentně všechny složky společenského života, včetně již velmi početného souboru vysokoškolských studentů. Uniformita zplomená jednostranným příklonem k první

tendenci byla rozvinuta do takové míry, že — jak konstatuje Irena Dubská¹¹ v *Americkém roku* — už jen sama ze sebe podněcuje opačnou tendenci a provází hlubší úsilí dotvrdit, že jsme skutečně autonomními jednotlivci.

Je zřejmé, že konflikt mezi nárokováním „fungující“ společnosti technického a byrokratického věku, které zplodilo ke svému obrazu typy zvnějšku řízených lidí (viz David Riesman) nebo tzv. organizační typy (viz Williama H. Whyta „organizational man“, organizační člověk, ve smyslu organizovatelný), anebo manipulovatelného člověka v deformovaných poměrech stalinského socialismu, a mezi aspiracemi člověka toužícího po samostatnosti jen v jistém smyslu navazuje na nedořešený rozpor kultury a civilizace z období předindustriální společnosti.

Jen pokud by byly studentské revolty a jiné nonkonformní aktivity mládeže pokládány za součást tohoto nedořešeného, ale již zastaralého konfliktu, mohly by být hodnoceny jako přechodný nebo dokonce zanedbávaný společenský jev. Není náhodou, že někteří velmi střízliví interpreti studentského hnutí hovoří o radikálním odklonu mládeže od vymožeností technické civilizace jako o projevu romantismu, jako o chiliasmu nebo o nepochopitelném návratu k raným přínosům Marxe, které on sám později opustil a překonal jako utopisticko-romantickou fázi. Mnozí z těchto střízlivých interpretů studentské aktivity na Západě hovoří např. o příslušnicích Nové studentské levice ne jako o nositelích možné společenské inovace a progresivní změny, která by otevírala cestu zhumanizované postindustriální vědeckotechnické éře, ale jako o novodobých bláhových a destruktivních Ludditech.¹² Tak jako na počátku průmyslového věku šlo jen o přechodné jevy destrukce moderních výrobních prostředků, i vzpourě novodobých Ludditů bývá prorokován podobný osud.

Domníváme se, že nápadné vyjevení konfliktu mezi tendencí technizující a univerzalizující na jedné straně a tendencí

⁸ Ve vývojových zemích se počítá s tím, že počet vysokoškoláků se do deseti let dokonce zdesetinásobí. Například země Střední Afriky, které mají zatím 31 000 studentů, jich mají mít v r. 1970 249 000. (Podle M. Tauchmannové, *Některé aspekty vysokoškolského školství v zahraničí*; Pedagogica, Universitas Comeniana, 1968, s. 170).

⁹ Viz běžný termín „melting pot“, který má naznačit, že v Americe se přetavují kulturní problémy téměř celého světa jako v tavícím kotli.

¹⁰ V USA navštěvovalo na podzim r. 1967 přibližně 6 milionů studentů asi 2.300 kolejí a universit. Z toho asi $\frac{2}{3}$ jsou privátní vysoké školy, kam chodí kolem $\frac{1}{3}$ studentů.

¹¹ I. Dubská, *Objevování Ameriky*, Praha 1964, s. 111.

¹² L. Labedz, *Students and Revolution*, v: Survey, A Journal of Soviet and East European Studies, Nr. 68, July 1968.

humanizující a individualizující na straně druhé má zřejmě již nový obsah. Starý konflikt technického věku nižší úrovně (tj. věku ve fázi mechanizace) a romantických tužeb předindustriálního člověka v něm jen doznívá a nanejvýše nový rozpor posiluje. Současný konflikt je odrazem anebo signálem zcela nového a nečekaně intenzivního rozporu skrytého v „civilizaci na rozcestí“, tj. vývojového stupně na prahu éry automatizace a kybernetizace. Jde o střetnutí typického rysu odcházející průmyslové a byrokratické společnosti, která byla jako neskladebná, veskrze nespojitá fáze spojena s omezováním všeho jedinečného, se zanedbáváním „lidského faktoru“ i skladebných vztahů mezi ním a společností s teprve emergujícím a složité se prosazujícím rysem nové společnosti — s revoltou za novou humanizaci, za změnu novodobé techniky a institucí z vládce člověka v jeho služebníka, za přeměnu byrokratických institucí v tvůrce nových lidských vazeb. Na záblesky tohoto nového stylu života i nových možností, které přesahují dnešek, upozornil snad nejbrilantněji americký psycholog a sociolog Kenneth Keniston, když v souvislosti s novými radikály, tj. levicovými americkými studenty z Vietnamského léta, mluvil o tzv. postmoderní mládeži (*postmodern youth*): „Tato kniha¹³ o malé a náhodné skupině mladých radikálů, kteří se dostali do vedení Vietnamského léta v r. 1967, je v zásadě shrnutím toho, co odlišuje tyto mladé lidi od ostatních — od starších lidí a od velké masy jejich méně radikálních vrstevníků a od malé skupiny jejich radikálnějších přátel v Nové levici. Sledoval jsem vývoj jejich vztahů k Nové levici od jejich dětství a dospívání až k okamžiku, kdy o sobě začali smýšlet jako o radikálech, k jejich splnutí s napětím, únavou i odměnou jejich stále se měnícího hnutí. Když jsem definoval jejich odlišnosti od ostatních Američanů, všiml jsem si zvláštních rysů jejich psychologického vývoje, společenského postavení a historické úlohy. Zdůraznil jsem, že tito mladí lidé se sebevědomě snaží pokračovat ve svém osobním a politickém vývoji, na rozdíl od většiny svých vrstevníků. Na základě těchto momentů

jsem obecně akceptoval jejich vlastní názor na sebe samy jako na »zvláštní skupinu«.

Ačkoliv jejich reakce na společenské a historické události v posledních desetiletích je v mnoha ohledech zvláštní, ukazuje trendy, s nimiž se všichni musíme vyrovnat. A navíc je jejich podivné postavení mezi dospíváním a dospělostí ukazatelem, že nejnovější společnost nabízí vzrůstajícímu počtu mladých lidí dosud nepoznané období života — období prodlouženého mládí. Jejich přístup ke světu — prchavý, personalistický, anti-technologický a nenásilný — naznačuje vznik toho, co budu nazývat životním stylem přesahujícím přítomnost (*post-modern style*). Jejich hledání nových forem adekvátních dnešnímu světu ukazuje na problémy, jež jsme povoláni řešit.“

Protože nežijeme v přetechnizované Americe, nýbrž v zemi, kterou „nedusí přemíra techniky, ale její omezený, nedokonalý vývin“ (viz Radovan Richta¹⁴), zdá se nám být až neuvěřitelné, že radikální studenti na Západě nesmlouvavě vystupují proti dokonale fungující společenské aparatuře a jejímu zřízení. Zdá se nám to nepochopitelné, pokud nevezme-
me na vědomí především silnou, ale pod nejrůznějšími vnějšími formami skrytou tendenci, prolínající politické aktivity angažované studentské menšiny: úsilí po radikální přeměně společenských poměrů postrádajících lidský rozměr, tj. ve smyslu dosažení funkční přiměřenosti společenských mechanismů a člověka. Nevezme-li v potaz tuto skrytou tendenci, mohli bychom se dostat do pozice „strážlivých“ interpretů, kteří radikální studenty v USA a ve světě vůbec pokládají jen za bláhově romantické nebo dokonce nebezpečné Luddity nového věku.

Uvažme však toto: Průmyslová společnost a všechny jí nastolené procesy (v obou typech společnosti vždy jinak ideologicky zdůvodněné) se trvale dopouštěly hříchu na lidském faktoru, „všeobecný pokrok se uskutečňoval často nezávisle na člověku, či dokonce na jeho úkor“ (Radovan Richta¹⁵). Ovšem to vše neprobíhalo automaticky a hladce. Lidský faktor (člověk výrobce, tvůrce a konzument kultury, člověk poli-

¹³ K. Keniston, *The Young Radicals*, New York 1968.

¹⁴ R. Richta, *Civilizace na rozcestí*, Praha 1966, s. 105.

¹⁵ R. Richta, op. cit., s. 55.

tický i člověk „sám“), různě sociálně a třídně začleněný a různě si uvědomující svou pozici, se i různě bouřil. V rámci tehdejšího stupně rozvoje výrobních sil se bouřili prvořadě jejich nejprogresivnější nositelé — revoluční dělníci. Nicméně Marx nechápal nikdy produktivní síly jen jako stroje nebo materiální organizaci, ale též jako lidi, a ty opět neredukoval jen na dělníky, ale počítal mezi ně i nositele vědy a technických znalostí. Předpokládal, že čím více se budou průmysl a vůbec společenské činnosti roz-

víjet, tím více se věda stane bezprostřední výrobní silou, neboť „celý výrobní proces nepředstavuje jen bezprostřední schopnost dělníka, ale technologickou aplikaci vědy“.¹⁶

Jestliže se část studentů dnes bouří i v ekonomicky nejvyspělejších zemích, je to zřejmě také — anebo především — projev společenského nesouhlasu budoucího nositele vědy a techniky, který již ve stadiu přípravy na tyto role je nebývale vzdělaný, informovaný a po všech stránkách přemýšlivě kritický („kouma-

Tabulka 2

Zdroje organizovaných revolt	Školní rok		
	1964/65	1967/68	Rozdíl
I. Výuka	(%)	(%)	
— Nižší ročníky příliš početné, výuka velmi neosobní	04	03	
— Starší profesori nezajímající se dostatečně o výuku v nižších ročnících	03	02	
— Nízká úroveň výuky	12	13	
— Hodnocení studia pomocí testů	09	12	+ 3
— Malá pružnost studijního programu	08	15	+ 7
II. Profesorský sbor			
— Akademická svoboda pro profesory	04	04	
— Politika „publikuj nebo odejdi“	04	04	
— Rozpory okolo jednotlivých členů profesorského sboru	16	20	+ 4
III. Svoboda projevu			
— Cenzura studentských časopisů	14	10	— 4
— Pravidla týkající se projevů tzv. „rozporných osob“	09	08	
— Vystoupení osoby levicového zaměření	05	05	
— Vystoupení osoby pravicového zaměření	05	04	
IV. Vztah studentů k řízení vysokých škol			
— Regule o kolejiích, zvláště návštěvní hodiny pro ženy	28	34	+ 6
— Stravování	29	25	— 4
— Kontrola způsobů odívání	20	20	
— Kontrola pití	11	11	
— Kontrola používání drog	×	05	nový zdroj
— Disciplinární akce proti jednotlivým studentům	14	16	
— Rasová diskriminace na vysoké škole	05	18	+ 13
— Vztah mezi studenty a administrativou, malá možnost přednášet, nespokojenost	15	19	+ 4
— Nedostatečný podíl studentů na formulaci vysokoškolské politiky	19	27	+ 8
V. Vnější celospolečenské zdroje („Off-campus issues“)			
— Problémy kolem občanských práv černochů	38	29	— 9
— Vojenské odvody pro Vietnam	×	25	nový zdroj
— Rekrutování studentů pro jiné vojenské služby	×	25	nový zdroj
— Rekrutování studentů průmyslovými podniky (např. chemické závody Dow) a jinými institucemi (např. CIA)	×	20	nový zdroj
— Zahraniční politika vůči Vietnamu	21	38	+ 17

¹⁶ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, s. 591.

vý“),¹⁷ hlavně však materiálně saturovaný a ekonomicky relativně nezávislý. Přitom nelze zapomenout, že návaznost na tento zdroj revolty může být velmi zprostředkovaná, nezřetelná a nereflektovaná. Ze středu těchto nejvzdělanějších, nejkritičtějších, nejprémýšlivějších („nejkoumavějších“) a hmotně zajištěných vysokoškolských studentů v USA vyvěrá silící pramen nesouhlasu se zneužíváním lidského faktoru i v další etapě lidské historie, na rozcestí civilizace industriální a post-industriální.

„Když v květnu 1968 ve Francii pochodovali společně studenti, dělníci, mladí technici a vědci, udělali otazník nad celou organizací produkce společenského bohatství“, konstatuje jeden z interpretů studentských aktivit Glucksmann¹⁸; „tato obecná revolta byla revoltou komplexního výrobce“. Kdo však vůbec otázku revolty tentokrát nastolil, byli v této etapě vývoje společnosti právě vysokoškolská studenta.

Ve snaze o další verifikaci naší hypotézy se ještě podívejme blíže na nejnovější údaje o zdrojích organizovaných revolt vysokoškolských ve Spojených státech amerických. Výzkumný ústav v Princetonu provedl dva rozsáhlé celoamerické výzkumy této otázky. Podle Richarda Petersona¹⁹ počet organizovaných revolt na 859

zkoumaných vysokých školách mezi školními roky 1964/65 a 1967/68 podstatně vzrostl, a navíc přibýly kvalitativně nové zdroje neklidu. (Viz tab. 2.)

Přitom síla zdrojů studentských revolt se (s výjimkou šesti zdrojů) zvětšuje na velkých vysokých školách, tzv. multiversitách; zvláště nápadné jsou rozdíly v síle zdrojů, uvedených v tabulce 3.

Z provedených výzkumů je zřejmé, že *dominujícími zdroji studentského neklidu v USA jsou především mimofakultní celospolečenské faktory*, které nápadně sílí na velkých vysokých školách, na multiversitách. Revolty studentů odrážejí nejbolestivější, hluboce rozporné problémy Spojených států: rasovou diskriminaci, odpor k válce ve Vietnamu a v poslední době zcela nový, dosud zřetelněji neformulovaný a neznámý faktor, tj. nesouhlas studentů s jejich budoucím využitím ve válečném průmyslu nebo v jiných vojenských či mocenských institucích. Jedním z příkladů tohoto rostoucího protestu amerických studentů jako budoucích nositelů vědy a techniky (protestu připomínajícího vzpouru francouzských studentů v květnu 1968) a dokladem, že si uvědomují svou pozici jako objektu tržního světa (slovy jednoho z našich studentů: „vědí, že jejich vědění je předmětem trhu“²⁰), byla především revolta

Tabulka 3

	Školní rok 1967/68		
	Všechny vysoké školy	Z toho velké vysoké školy	Rozdíl
— Hodnocení studia pomocí testování	12	20	(+ 8)
— Cenzura studentských časopisů	10	20	(+ 10)
— Rasová diskriminace	18	48	(+ 20)
— Vztah mezi studenty a administrativou, malá možnost přednášet, nespokojenost	19	28	(+ 9)
— Nedostatečný podíl na formulaci vysokoškolské politiky	27	36	(+ 9)
— Problémy kolem občanských práv černochů	29	46	(+ 17)
— Vojenské odvody	25	46	(+ 19)
— Rekrutování pro jiné vojenské služby	25	56	(+ 31)
— Rekrutování průmyslovými podniky a institucemi jako CIA	20	68	(+ 48)
— Zahraniční politika USA vůči Vietnamu	38	64	(+ 26)

¹⁷ V americkém slovníku existuje pro tento stav inteligence pojem „sophisticated“, což je nesnadno převaditelné do našeho referenčního systému.

¹⁸ A. Glucksmann, *Strategy and Revolution in France 1968*, v: New Left Review, Nr. 52, 1969, Special Issue.

¹⁹ R. Peterson, *The Scope of Organized Protest in 1964–65*, Princeton, New Jersey, Education Testing Service 1966.

²⁰ R. Pšenko, *O studentské „realitě“*, Studentské listy, č. 6, 1968.

na Wiskonsinské universitě v Madisonu na podzim roku 1967, v níž projevovali vysokoškoláci manifestně nesouhlas s rekrutováním pro chemickou korporaci Dow, vyrábějící napalm pro válečný průmysl pro válku proti Vietnamu. Zvláště na mamutích universitách se stává nespokojenost s tímto rekrutováním pro průmyslové podniky zdrojem o 48 0/0 silnějším, než je tomu na malých vysokých školách, a v pořadí zdrojů vůbec pak zdrojem nejsilnějším, vykazujícím podíl 68 0/0; hned dále následuje odpor proti válce ve Vietnamu s podílem 64 0/0, tj. o 26 0/0 více než na malých vysokých školách.

Ovšem *organizované demonstrace, stávky a jiné formy přímých politických akcí nejsou zdaleka jediným výrazem kritického levicového postoje amerických studentů* vůči jednostranně se technizující a přeorganizované společnosti; nejsou ani jediným druhem činnosti přesahujících dnešek, jak je to charakteristické například pro tzv. postmoderní mládež („postmodern youth“) ²¹ v Kenistonově studii. Jednou z významných forem aktivit kritických, levicově zaměřených studentů je např. zřizování studentských center pokrokové výchovy a výuky. Cílem činnosti center pro radikální výchovu ²² je zvyšovat schopnost studentů k sebeřízení a sebeurčování a současně minimalizovat všechny formy autoritářství a standardizovaných rutin učení a vyučování: „Chceme oddělit vnitřně humanizující proces výuky a výchovy od všech pout s dehumanizujícími zájmy, které jsou jí vnější, jako aspirace spojené s kariérou a statusem, s vojenskými, ekonomickými a jinými tzv. »národními« zájmy“. Diskuse skupin zaměřených na budoucí společenské problémy spojené s kybernetikou vycházejí z předpokladu, že kybernetika zrevolucionizuje oblast výuky v době, kdy ti, kteří dnes studují, budou ještě naživu. Hrozba kybernetizace je pravděpodobně větší než její potenciální přínos, domnívají se mladí radikálové. „Kybernetika, negující všechny přítomné lidské a sociální struktury, nabízí současně takové nástroje sociální kontroly, které mohou uvěznit dnešního člověka v systému, který bude vskutku prvním totalitním sociálním řá-

dem ve světě. Majíce před sebou tuto alternativu, američtí studenti by měli daleko více postoupit v teoretickém a praktickém studiu, aby byli schopni volby a aby nebyli zaskočeni událostmi.“ Aby čelili nebezpečí ztráty lidských příležitostí, studenti diskutují a studují následující témata: Jaká má a jaká by měl mít člověk práva? Mohou učící stroje eliminovat výchovné instituce? Budeme i ve věku kybernetiky potřebovat demokracii? Jaká je budoucnost politických, náboženských, vojenských a třídních mocenských bloků? Jak změnit současný systém škol připomínající „nalejvací“ systém spojený s bodovacím a testovacím způsobem hodnocení a ovládaný průmyslově-vojensko-výchovným komplexem, který produkuje síly pro byrokracii, výzkum, průmysl a řízení, v otevřený výchovný systém osvobozený od vnějšího ovládní, ale fungující pro a skrze občany kybernetické společnosti? Jaké formy bude muset mít takováto výchovná instituce, tj. vysoká škola blízké budoucnosti? ²³ Toto je jedna z méně hlučných a nemilitantních forem projevu levicových studentů, forma jejich sebeuvědomování a ideového zpevňování.

Suma všech inovujících činností amerických vysokoškolských studentů, přesahujících dnešek, je symptomem toho, co nazval Keniston *stylem mládeže postmoderní doby, a co též připomíná gramsciovský typ nového intelektuála*. Všechny druhy činností radikálních studentů — od manifestně radikálních nebo dokonce militantních až po radikální inovace na úseku učení a výuky — jsou formou výzvy i varování vznesených na adresu moderní společnosti, které se zatím nepodařilo vytvořit přiměřené podmínky pro vyvážený průběh civilizačních a kulturních přeměn moderní doby, a tím předejít na prahu veskrze umělé společnosti tragickému narušení duševní rovnováhy člověka i recipročního vztahu skladebné společnosti a člověka. Snad z nevíry, že představitelé moderní společnosti by byli schopni překlenout propast mezi stupněm technické vyspělosti a odvozeného způsobu organizace pospolitého života a mezi mírou skutečných svobod, vzniklo hnutí mladých lidí odhodlaných vyřešit si život po svém, a to všemi dosažitelnými prostředky. Je-

²¹ K. Keniston, *The Young Radicals*, New York 1968.

²² Např. v Madison na Wiskonsinské universitě (Centre for Radical Education, Madison).

²³ Centre for Radical Education, Madison, The University of Wisconsin.

den z prvních dokumentů americké New Student Left, tzv. Port Huron Statement²⁴, do určité míry předjímá všechna následující studentská prohlášení i mimo území Spojených států, neboť všechna chtějí v podstatě jen jedno: „Aby se každé individuum podílelo na všech těch společenských rozhodnutích, která určují kvalitu a směr jeho života, aby společnost byla organizována tak, aby povzbuzovala nezávislost v lidech a vytvářela prostředky pro jejich všeobecnou participaci.“

Konflikt mezi autentickým člověkem (nikoliv člověkem představujícím jen přežilé individualistické orientace liberalismu, vyjádřené např. ve Weberově sociální etice protestantismu, nýbrž člověkem nastupujícím postindustriální éry, který se nechce vzdát osobního podílu na utváření svého i celospolečenského života) a společností neschopnou zbavit se dehumanizujících symptomů industriální společnosti se pravděpodobně nejzřetelněji projevil v ekonomicky nejvyspělejší zemi — ve Spojených státech amerických. Krystalizace tohoto konfliktu v hodnotových orientacích a činnostech minority radikálních studentů je určitou formou předjímání obecněji platných závěrů o možném průběhu i překonání drastického rozporu fungující společnosti hojnosti a autentických aspirací „lidských“ lidí, kteří se nedali zorganizovat a zařadit, kteří chtějí „nejen chléb, ale i růže“.

I když velká většina dokonce i mladých lidí v USA se stále utváří ve jménu organizačního typu, tj. typu manipulovatelného, zvnějšku řízeného úspěšného Američana, přece jen ti nejcitlivější se vzepřeli a vypověděli nesmlouvavý boj (v prostředcích i perspektivách často zmatený) nevyvážené umělému, ztechnizovanému a zbyrokratizovanému světu. Význam amerického studentského hnutí 60. let přerostl hranice Spojených států a vůbec ekonomicky vyspělého světa. Ať chceme nebo ne, Amerika působí objektivně svým vlivem mimo své hranice, v dobrém i méně dobrém. Navíc historická situace americké mládeže je podobná situaci mládeže jiných národů. Při respektování všech závažných diferencí politických, ekonomických, kulturních a historických mezi mládeží jednotlivých zemí je moderní svět

stále více sjednocován — prostřednictvím komunikačních prostředků, masové kultury, unifikace řady výrobků, módy, stylu života atd. Zdá se, že americká mládež v důsledku zvláštního postavení USA ve světové ekonomické a sociální struktuře (nejbohatší a přitom nejrozporupnější země) prožívá všechny uvedené skutečnosti daleko intenzivněji a rozporněji, a proto tím více hledá radikální řešení anebo alespoň radikální únik.

Zvláště stále se radikalizující New Student Left přesahuje silou svého politického vlivu jak svou kvantitu, tak i národní hranice. Začíná vytvářet styl, který vtiskuje svou pečeť celé mladé generaci. Hlavním jejím rysem je, že viditelně nesouhlasí s existujícím společenským systémem ve Spojených státech amerických.²⁵ Její příslušníci jsou však také nesmlouvavě kritičtí k systémům v zemích, kde již existují socialistické výrobní poměry, neboť ani zde se prozatím nepodařilo člověka podstatněji osvobodit a rozvinout socialistické poměry ve všech společenských vztazích a lidských činnostech. Odtud pramení až horečnaté hledání cest a forem negace dosavadních způsobů společenských forem. New Student Left patří ke generaci zklamané v hledání společenských alternativ jak sociálně demokratickými neplodnými praktikami, tak nereálným liberálním parlamentarismem, ale i zbyrokratizováním komunistických stran v socialistických zemích, kde podle nich místo růstu aktivity revolučních mas narůstal nerevoluční aparát a tomu úměrně i počet typů lidí zvenčí řízených a organizovaných, stejně jako ve Spojených státech.

Účastníkům Nové studentské levice se velmi často vytýká, že chtějí anarchistickými metodami zničit spořádanou a fungující společnost, že negují krajní typ organizačního (organizational) člověka jiným krajním typem zcela nonkonformního a anarchistického člověka, že jsou nositeli nové krize demokracie. Jednodimenzionálního člověka, jen socializovaného ve smyslu pasivního přizpůsobení a adjustace, ve smyslu podřízení se vnějšímu organizování a manipulování, chtějí prý nahradit jiným jednodimenzionálním typem člověka nepřizpůsobivého, dezintegrujícího, disimilujícího a odporujícího každé organizaci

²⁴ *Port Huron Statement*, v: *New Student Left, An Anthology*, Boston 1966.

²⁵ S. M. Lipset, *Students' Opposition in the United States*, New York 1966, s. 15.

a řízení. Na studenty působí vzory řešení sociálních konfliktů v ekonomicky vyspělých zemích, vzory, které se jim zdají neúčinné; mnohem účinněji působí na ně pokusy o řešení v rozvojových zemích. Názorný příklad aspoň navenek „revolučnějších“ revolucí působí velmi silně na anarchistické a v různé míře nonkonformní zaměření mládeže jak v USA, tak v celém industriálním světě. Po právu se však domníváme, že teprve v celé sumě činností a organizací pokrokové mládeže světa lze najít náznaky a náběhy k nové syntéze od sebe uměle oddělených životních rozměrů člověka: rozměrů přízpůsobivých i nepřízpůsobivých, tj. samostatně, kriticky akčních. Jen v sumě činností nové studentské generace zřejmě může dojít též k syntéze vlastností příslušníka odborně vzdělané inteligence se sklonem ke společenské integraci a funkčnímu přizpůsobení s vlastnostmi všestranně ve společenských problémech orientovaného intelektuála se sklonem ke kritickému, individuálnímu přesahu obecně platných norem a hodnot. Jen v této sumě činností lze nesporně vidět záruku společenského pokroku i garanci překonání všech dětských nemocí v podstatě se teprve rodičích hnutí aktivních studentů.

Začátky převratu v celém způsobu života — za předpokladu vyřešení základních třídních a sociálních nerovností a saturace ekonomických potřeb — zasahují zjevně i vztahy přizpůsobení a aktivního působení člověka na společenské prostředí (Irena Dubská).²⁶

Studenti vyspělých kapitalistických zemí, jimž už většinou nesvazují ruce a nebrzdí fantazii materiální a ekonomické starosti, neboť jsou v této základní životní rovině již podstatně saturováni, se mohou orientovat k hodnotám obecněji platným, k nimž beze sporu patří potřeba humanizace a nového zlidštění člověka samého a postupně pak i všestranné demokratizace společnosti.

Existují náznaky k posunům ohnisek ve své podstatě protikapitalistického odporu a v nejširším slova smyslu protestu proti zneužívání moci nad člověkem, náznaky k posunu²⁷ progresivního jádra postindustriální společnosti. K posunům vede pře-

devším skutečnost, že rozhodující složkou výrobních sil se stává věda a technika, což mění společenskou relevanci jejich nositelů. K tomu přistupuje další okolnost, že kapitalistický způsob výroby nevrcholí v masové hmotné bídě. Konečně ani fakt chudoby a ekonomického vykořisťování sám o sobě neprodukuje odpor nebo revolučnost. V současné době, kdy ve vyspělých industriálních zemích téměř zmizel tradiční průmyslový proletariát, avšak zůstaly ještě jiné sociálně velmi deprivované vrstvy (v USA např. e'nické skupiny jako černoši, zemědělstí dělníci, nekvalifikovaná a nezaměstnaná mládež atd.), to již nebývá především ekonomická tíseň, která plní funkci základního revolucionizujícího elementu. Zdrojem napětí se stávají jiné nedořešené strukturální proměny, i sám fakt, že university se staly trhem na kádry, místem vykořisťování.

V této souvislosti bude užitečné vrátit se zpět k výsledkům výzkumu zdrojů organizovaného odporu studentů v USA.²⁸ Je např. patrné, že starosti studentů o problémy stravování ztrácejí na významu: podíl tohoto zdroje na revoltách poklesl od r. 1964/65 do roku 1967/68 z 29 % na 25 %, a na velkých univerzitách dokonce na 18 %. Přitom problém školného a jiných poplatků, který v r. 1964/65 činil ještě 7 % podílu zdrojů studentských revolt, v r. 1967/68 již vůbec mezi podněty ke vzpouře nebyl uváděn. I z toho lze usuzovat, že 6 miliónů amerických vysokoškoláků je již v podstatě ekonomicky saturováno. Snad právě proto jejich nejprogresivnější část může razit cestu nejen k odhalování dalších společenských disproporcí, ale i k objevení nového typu člověka postindustriální éry.

Nástup nové studentské aktivity je spojen s 60. léty, která jsou zpočátku charakterizována nejen zmírněním politického napětí ve světě, jež vystřídalo studenou válku, ale též kulminací industriálních procesů a prvními náznaky nástupu další etapy — postindustriální společnosti prostoupené vědeckotechnickou revolucí a směřující postupně od vnitřně nespojitě společnosti k společnosti skladebné,²⁹ mající podobu smysluplné, harmonické struktury. Není proto náhodné, že právě Spo-

²⁶ I. Dubská, *Filosofie pro každý den*, v: Sedmkrát o smyslu filosofie, Praha 1964, s. 35.

²⁷ J. Sindelář, *Co řeší filosofická antropologie*, Praha 1966, s. 65.

²⁸ R. Peterson, *The Scope of Organized Protest in 1964-65*, 1966.

²⁹ J. L. Fischer, *Pedagogické stati*, Praha 1968, s. 5-15.

jené státy, jako země nejintenzivněji reagující na tyto procesy, zrodila též první novodobé nonkoformisty, rebely, beatníky i moderní hledače vnitřního metafyzického prožitku — hippies.

Už koncem 50. let jako reakce na McCarthyismus a později s nástupem Kennedyho se začíná formovat kritická minorita angažovaných vysokoškoláků. Kennedyho myšlenky „nové hranice“ apelovaly na rozvinutí schopnosti měnit sám sebe, dokázat převzít odpovědnost, i na ochotu nést riziko a proto se angažovat, anticipovaly potřeby americké postindustriální společnosti, která bude muset daleko více počítat s tvořivým přínosem nositelů vědy a techniky, včetně jejich nejmladší složky — vysokoškoláků. Kennedyho osobní přínos jistě sehrál důležitou úlohu subjektivního impulsu, který se přičítal k jiným nejen subjektivním, ale především objektivním faktorům postindustriální éry.

Podle S. M. Lipseta³⁰, amerického politologa a interpreta problematiky studentské aktivity, bylo úsilí vládnoucích vrstev v třídních společnostech separovat university od mimouniversitních vlivů nejúspěšnější ve vyvinutých zemích západního světa, hlavně v jeho anglicky mluvící části. V posledním desetiletí je rostoucí role universit jako klíčového střediska výzkumu a rozvoje veřejného sektoru nutně vtáhla do politických konfliktů. Vláda a vědci rozbouřali zeď mezi politikou a vědou, využívali akademiků jako dočasných expertů, vládních úředníků a konzultantů. Vysoké školy jsou stále více dotovány, stát se integruje do jejich záležitostí.³¹ Vědci nejsou již schopni uniknout odpovědnosti za sociální a politické využívání svých objevů.

V líčení vztahů mezi vědou skutečnou na universitách a vládnoucím centrem Lipset³² nepřímou upozorňuje na dvě stránky sociální a politické funkce americké university, a tak se (alespoň částečně) přibližuje ke kořenům kritické role současného studentského hnutí: „Rostoucí uplatňování západních universit v roli výzkumné odnože vládnoucích elit vedlo některé kritiky k pohlížení na university jako na nástroj vlády. Nicméně university obecně zůstaly hlavním zdrojem kri-

ticismu, přes jejich rostoucí sepětí s vládou“.

Jedním z významných faktorů, který je třeba respektovat ve vztahu k trvající, popřípadě rostoucí kritické funkci amerických universit, je vnitřní diferenciací mezi tzv. „non-expert American intellectuals“, kteří se více méně distancují od amerického systému, a mezi tzv. „American academic experts“, kteří jsou vesměs vázáni na finanční oligarchii, a proto se s oním systémem v té či oné míře identifikují. „Intelektuálové, kteří jsou kritičtí ke své společnosti, podněcují také rebelantské »apprentice intellectuals« (učně-intelektuály),³² tj. vysokoškolské studenty.

Vznik studentské opozice je na rozdíl od tradičního studentského hnutí spojen s postojem podstatného odsouzení Spojených států jako „nemorální, korumpované a nemocné společnosti“ (S. M. Lipset).³² Nová levice tak stojí v opozici proti zkomercializované společnosti, orientované jenom na zisk a výkon.

Lipset ovšem upozorňuje na daleko složitější ideologické aspekty studentského hnutí, které je velmi nesourodé. V levicovém hnutí se klade důraz na tzv. účastenskou demokracii, na aktivní a spontánní činnost oproti planým intelektuálním diskusím, a především na autonomnost mládeže. Nicméně co do počtu nejde o hnutí velké, i když jeho význam pravděpodobně tento počet přesahuje. Zpočátku se jednalo jen o několik velkých universit, hlavně v Berkeley, Michiganu a Madisonu. Ovšem situace se rychle mění, dnes se hnutí radikalismu, především spojené s odporem proti válce ve Vietnamu, šíří i na velké soukromé university, např. na Columbiu, Harvard atd.

Nositeli tohoto hnutí jsou stále velmi dobří studenti: mnozí z nich jsou dětmi bývalých příslušníků levice. Ti zřejmě nesou vnitřní stigma, obávají se veřejně vystupovat, ale „soukromě“ jsou stále levicově orientováni. Jestliže mluví americká mládež o neupřímnosti svých rodičů, o jejich přetvářce, pak tím nejednou míní rozpor mezi kritičností, jak je projevována doma u snídani a obědů, a mezi praktickou přizpůsobeností rodičů americkému systému a jejich politickou pasivitou.

³⁰ S. M. Lipset, *Students' Opposition in the United States*, New York 1966, s. 14.

³¹ M. Tauchmannová, *Některé aspekty vysokého*

školství v zahraničí, Pedagogica, Universitas Comenae 1968, s. 70.

³² S. M. Lipset, o. c., s. 15.

Existence progresivní minority ovšem nevylučuje, že velká většina amerických studentů, jak to dokazují četné výzkumy, je stále spíše konformní a silně privatisticky orientována. Avšak i tak je studentstvo jedním z nejliberálnějších strat americké střední třídy. Zkušenost z pobytu na universitě má tak konečnou vždy velmi významný liberalizující a demokratizující efekt a plní důležitou socializační roli. „Studentské skupiny jsou často primárním elementem politické socializace celých studentských generací, a tím hrají důležitou, i když nepřímou roli při formování politického života širší společnosti“ (G. P. Altbach).³³

Už nyní se z dostupných materiálů o studentském hnutí ve světě i v USA ukazuje, že interpretace této aktivity se různí. V jedné analýzách se pokládá spíše za důsledek zvláštních psychologických vlastností studentů, a v druhých za důsledek rozpornosti společenského systému. Sociologické analýzy, které studentské hnutí pokládají především za následek rozporů v sociálním systému, jsou dále diferencovány. Jedny akcentují spíše dílčí, reformní a vcelku nepřiliš společensky významný dosah činnosti studentské levice. Zároveň se však netají obavami před tímto hnutím. Toto spíše neutrální stanovisko zastává např. i Lipset.

Clark Kerr³⁴ (rektor university v Berkeley za studentské revolty v r. 1964), který ještě v r. 1959 prorokoval, že současná studentská mládež bude snadno ovladatelná, konstatuje v r. 1967 na mezinárodní konferenci o studentské aktivitě: „Strašidlo obchází Ameriku — strašidlo vysokoškolského studentstva. Poprvé v historii Spojených států se stali univerzitní studenti zdrojem zájmu celého národa; zdrojem starostí mnohých z tohoto národa a zdrojem strachu některých z tohoto národa. Je to unikátní jev 60. let.“

Ovšem analýzy a úvahy vlastních účastníků levicového hnutí a především mladších sociologů naopak zdůrazňují rostoucí společenskou relevanci studentské aktivity. Faktem je, že zatímco v 30. letech studentské hnutí ještě nepředstavovalo

ani v nejmenším potenciální samostatnou historickou sílu, bylo vždy jen „studentskou kapitolou“ mimouniversitního hnutí, přeneslo se současné centrum studentské aktivity přímo na university, a přes poměrně malou početnost organizovaného členstva v nejzformovanější variantě studentského radikalismu, v Nové studentské levici, nabylo na společenském významu.

Od svého vzniku prošla Nová studentská levice (a hlavně její nejvýznamnější organizace, SDS — Students for Democratic Society) třemi stadii³⁵:

V prvním stadiu byla zdůrazňována komunální organizovanost, a to všech lidí vyloučených ze sociálního systému, hlavně však černochů a chudých bělochů.

V druhém stadiu (asi od r. 1965) se už jednalo výlučně o soustřeďování a organizování studentů; hlavním cílem aktivity byl odpor proti válce ve Vietnamu, proti odvodům a boj za přímý podíl studentů na samosprávě universit i na politické moci. Hlavní metodou boje byly konfrontace a nejrůznější formy manifestního protestu, jejichž cílem bylo ovlivnit i další vysoké školy v zemi. Vcelku se podařilo získat cca 6000 organizovaných členů a 30 000 sympatizujících, kteří se sice zúčastňují aktivit studentského hnutí, avšak nejsou trvalými členy.

Na počátku třetího stadia se usiluje o vytvoření vlastní ideologie, tj. systematictější teorie sociální změny americké mocenské struktury. Aktivní studentská minorita rovněž mění taktiku protestů a konfrontací (k nimž patřily např. pochody, pickets, sit-ins apod.), přechází k taktice organizace a tzv. rezistence.

Herbert Marcuse³⁶ ovšem nevidí v mezích daného systému v USA žádnou možnost pokroku k demokracii. V důsledku toho, že většina lidí se v americkém odděleném systému zcela zabydlela, že neexistuje masová základna pro změnu poměrů, a že Nová levice nemá možnost ovlivňovat veřejné mínění masově komunikačními prostředky, jsou tyto okolnosti jednak zdrojem limitů demokratických postupů v politických akcích studentů, jednak jsou i příčinou toho, že by zde neuspěla ani centralistická tradiční revo-

³³ P. G. Altbach, *Students and Politics*, v: Comparative Education Review, Berkeley 1966, s. 185.

³⁴ C. Kerr, *From Apathy to Confrontation*, Puerto Rico 1967, s. 1.

³⁵ R. Blumenthal, *SDS: Protest is not Enough*, v: The National, 1967, s. 70.

³⁶ H. Marcuse, *The Old Model Won't Do*, v: Express Times, San Francisco, Vol. 1., No. 48, 1968.

luční strana. Marcuse se domnívá, že existuje-li v USA možnost pokroku, pak ji dávají jen stále militantnější a radikálnější hnutí. V mezích zavedeného demokratického pořádku tato možnost vlastně neexistuje. A to si právě velmi silně uvědomují radikální studenti, kteří prý hru zavedenou v Americe již nechťejí hrát, neboť ztratili důvěru v domněle demokratický pořádek. Studenti v hnutí Nové levice, zklamaní efekty klasické západní demokracie a bez vzorů účinně fungující socialistické demokracie, se vracejí ke starým konceptům a k taktikám spontánních akcí, aby naplnili myšlenku individuálního uplatnění a zároveň probudili morálně slepé konformisty. Vedle sociálních, politických, vědeckotechnických a kulturních revolucí XX. století umístili američtí studenti novou formu revoluce: revoluci akademickou, studentskou revoluci.

Jaké jsou vyhlídky pro toto hnutí a jaké pro společnost, již jsou tito studenti součástí? Odpovědi se různí, vesměs podle ideologického stanoviska, na němž odpovídající stojí, anebo též podle aspektu zvoleného přístupu k problémům studentů. Jen sama budoucnost odpoví a dá za pravdu buď s Novou levicí sympatizujícím Marcusem nebo strážlivým, až nedůvěřivým Labeledzům, či dokonce nepřátelským Feuerům a Hookům.

Herbert Marcuse³⁶ je přesvědčen, že Nová levice je jedinou nadějí, kterou v USA mají. Domnívá se, že jejím úkolem je nyní připravovat sebe i ostatní, nikoli čekat, připravovat se dneska, zítra, včera, v myšlenkách a v činech, morálně i politicky na dobu, kdy zhoršující se konflikty korporativního kapitalismu způsobí rozklad jeho represivní soudržnosti a otevřou prostor, v němž může začít skutečná práce pro svobodný socialismus.

Na adresu přátel i nepřátel Nové levice Marcuse³⁶ říká: „Těm, kdo odsuzují zvláště mladé lidi v Nové levici, těm, kdo bojují za velké odměnění, těm kteří se nepřizpůsobují fetišismu a fetišistickým konceptům Staré levice a Starých liberálů, těm, kdo jim nadávají infantilních radikálů, snobských intelektuálů, a těm, kteří odsuzující je oživují slavný Leninův

projev — já tvrdím, že jde o historický padělek. Vždyť Lenin útočil proti těm radikálům, kteří se konfrontovali se silnou revoluční masovou stranou. A taková strana dnes ani nikde neexistuje. Komunistické strany se staly stranami pořádku. V nepřítomnosti revoluční strany tito tak řečení infantilní radikálové jsou slabými a zmatenými, ale vpravdě jedinými historickými dědici velkých socialistických tradic. Všichni víte, že řady Nové levice jsou promíšeny i agenti, blázny a nezodpovědnými. Ale mají mezi sebou také lidské bytosti, muže a ženy, černé a bílé, kteří jsou úplně osvobozeni od agresivních a utlačovatelských nehumánních potřeb a aspirací vykořisťovatelské společnosti, dostatečně svobodní, aby mohli svobodně pracovat pro přípravu společnosti bez vykořisťování. A já s nimi budu pracovat tak dlouho, jak jen budu moci.“

Naopak Leopold Labeledz³⁷ jako teoretik problematiky revoluce přistupuje k živým nositelům studentské revoluce velmi strážlivě: „Je nesnadné domýšlet modifikace v sociální struktuře moderní společnosti, provázené »technetronickým« a demografickým rozvojem, nemluvě ani o důsledcích biochemických věd. Ať jsou jakékoliv, nemohou být navozeny »revolučními prostředky«, ačkoli mohou zahrnovat radikální rozhodnutí. Jen jedna věc je jistá. Dívat se na dnešní sociální změnu brýlemi mýtu o francouzské revoluci je projevem anachronismu. V době Ludvíka XVI průměrný život trval asi třicet let; v průmyslových zemích Západu trvá asi 70 let. Tak konfrontace dvou trendů — směrem ke zvyšující se roli mládeže a směrem k dlouhověkosti — vytváří novou situaci. Když naše »revoltující generace« dosáhne věku těch, proti nimž revoltuje, bude tvořit (zamezujíc katastrofě) mnohem početnější část populace, relativně i absolutně, než korespondující věková skupina činí dnes. Skutečný sociální problém nastane dlouho po tom, kdy ideologie přítomné mládeže zmizí.“

*

Na závěr si klademe otázku³⁸: Do jaké míry počítají současné marxistické a jiné levicové strany v celém světě s posuvy,

³⁷ L. Labeledz, *Students and Revolution*, v: *Survey*, Nr. 68, July 1968.

³⁸ M. Kubíčková, *Vysokoškolská studenti — nej-*

mladší složka inteligence, Sociologica, Olomouc, č. 2, 1969.

pokud jde o nositele společenské dynamiky moderní společnosti? Počítá se v reálné politice na Západě i na Východě s rostoucím objektivním i subjektivním významem nositelů nejprogresivnějších výrobních sil i ostatních společenských sil, zmnožujících lidský potenciál? Počítá se s dynamikou těch, kteří se na tyto role připravují? Budou tradiční revoluční hnutí a hnutí Nové studentské levice jako mladých kritických intelektuálů probíhat ve směru rovnoběžek, které se nesejdou, anebo se rýsuje reálná možnost přeměny rovnoběžek v různoběžky, které se na své cestě jednou setkají? Ovšem fakta minulé i současné doby spíše nasvědčují, že bude muset být ještě vynaloženo nesmírné úsilí, aby se vůbec rovnoběžné, ale obsahem různorodé politické proudy inklinující k jednomu cíli změnily a mohly se jako různoběžky setkat a spojit ve skutečnou oživující sílu budoucnosti.

Резюме

Милуше Кубичкова: Замечания к международному и в особенности американскому студенческому движению

Знание международных аспектов деятельности самой молодой составной части интеллигенции полезно и потому, что интеллигенция все больше и больше ориентирована интернационально. Это имеет ряд причин, как на пример наращение возможности профессиональных связей, основанных на потребности обмена информацией. Средством связи также являются общественные гуманистические идеи и организации для их защиты. Рост общественного значения интеллигенции и усиливающееся самосознание их членов отвечает структуральным изменениям в современном обществе. Современные беспокойства в высших учебных заведениях почти что во всем мире являются последствием центра притязаний экономической и политической аппаратуры общества со стремлениями институционально незащищенных студентов, приговорающихся на роли специализированных специалистов и критических интеллектуалов. К пониманию понятия интеллигенция и интеллектуалы: Самое общее понимание отвечает общественной функции интеллигенции, назначенное специфичностью доли на структуре общественных деятельностей. Речь идет об широком понимании специализированных работников в области творческого душевного труда. Понятие интеллектуал относится к более узкому пониманию. От эры Дрейфусса его отождествляли с функцией критика общества. Категории интеллигенции и интеллектуалов не исключаются, они производные от конкретных общественных условий. Связь интеллектуальной критичности с творчеством новых мыслительных ценностей яв-

ляется приближением к грамсциевскому типу «нового интеллектуала». Противоречие между интеллектуалами и политической властью отражает реальные общественные отношения в истории. Даже в социалистических обществах до сих пор не было создано достаточное количество условий для развития типа нового интеллектуала. Сложное посредничество двухсторонних ролей интеллигенции переносится и в общественные деятельности и ориентировки студентов. Кроме того они являются точкой пересечения двух самых динамичных феноменов современного общества, молодежи и интеллигенции. Существование радикального меньшинства не исключает, что большинство студентов постоянно еще скорее экстренно ориентировано. Однако политическая активность меньшинства студентов исполняет значительную функцию в политической социализации остальных студентов. К деятелям, влияющим на радикализм студентов, относятся повышающиеся претензии современного общества на образование и еще неполностью решенные структуральные изменения, переносящиеся в кризис высшего школьного дела. Однако ход цивилизованных изменений и обнаружение новых носителей общественной динамики является конкретным. Однако имеется здесь и значительная доля универсальных черт, связанных с основными цивилизационными переменами. Такие черты мы можем обнаружить на перекрестке человеческих культур и истории, которыми являются США. Поэтому стремление понять международное студенческое движение ведет социологи в анализе американского варианта. Это движение как сумма разных политических и идеологических традиций и примесей нескольких культур превышает своим значением границы США. Общественное беспокойство между студентами является здесь последствием столкновения тенденций к росту техники и сопроводительных централизирующих процессов с гуманистической тенденцией, направленной на увеличение человеческого потенциала. США находятся на такой степени развития, что и противоречивость обеих тенденций захватывает все части общественной жизни. Униформитет, порожденный односторонним приклонением к первой тенденции сам от себя побуждает вторую тенденцию к подтверждению, что люди, в особенности молодые, являются автопомысли творениями. Конфликт между обеими тенденциями имеет новое содержание. Старый конфликт технического века более низкого фазиса в нем только замолкает, а новое противоречие усиливает. Смыслом его решения является перемена современной техники из властителя человека в его служителя, изменение бюрократических институций в творчестве новых человеческих соединений. На проблеме новых возможностей в стиле жизни обратил внимание между молодежью в США К. Кенистон, когда говорит в связи с новыми радикалами, активистами Вьетнамского лета, о самой современной молодежи. Так как мы не живем в перетехнизированном, по серьезно «нетехнизированном» обществе, кажется непонятным, что студенты на Западе выступают против действующему обществу. Нам это кажется не

понятным, пока на заднем фоне всей суммы активности не достигнем усилии радикально изменить отношения, которым отсутствует человеческий размер.

Всеобщее развитие пока повсюду осуществляется скорее независимо от человека. Во имя человека когда то бунтовались самые прогрессивные силы производства, рабочие. Кто вообще самым радикальным способом поставил вопрос революции в этом этапе развития Студенты. Из исследования видно, что главными источниками активности студентов являются внефакультетные факторы. В США волнения студентов отражают самые противоречивые проблемы как на пример война в Вьетнаме, расовый гнет, использование интеллигенции в военной промышленности, призыв студентов в армию и т. д. Демонстрации не являются единым выражением критической точки зрения студентов. Одной из новых форм является учреждение студенческих центров прогрессивного радикального воспитания. Как пример можно привести Мадисон. Сумма вирующих деятельностей американских студентов является симптомом стиля молодежи самого современного времени, припоминаящего ориентировки грамшиевского нового интеллектуала. Основная тенденция современного левого студенческого движения была высказана в первом документе Новой студенческой левой партии в Портгурсонском провозглашении: «Чтобы каждый индивидуум принимал участие во всех общественных решениях, которые определяют направление его жизни...». Новая студенческая левая партия является составной частью генерации, разочарованной исканием общественных альтернатив как бесплодными социально-демократическими практиками, так и нереальным парламентаризмом и обюрократизированием коммунистических партий. Из доступных материалов о студенческом движении видно, что его интерпретация бывает очень разной. Одни акцентируют скорее частичный, реформный и общественно не слишком знаменательный предел этих деятельностей, при чем не скрывают боязнь перед движением. Рассуждения, в особенности младших социологов наоборот подчеркивают повышающую общественную важность и подчеркивают повышающую общественную важность давая самый правдивый ответ и даст за правду или с Новой левой партией симпатизирующим Маркусам или рассудительным даже недоверчивым Лабедзам или даже враждебным Фэуэрам и Гоокам. Интерпреты типа Г. Маркус убеждены, что Новая левая партия является единственной надежной, которую сегодня человечество имеет. Наоборот рассудительные интерпреты называют студенческие радикалов современными Луддитами и высказывают опасение относительно судьбы демократии. Возникает вопрос до какой степени в реальной политике Востока и Запада можно считаться с возрастающим субъективным и объективным значением студенческого движения, как с силой, которая была бы способна увеличивать человеческий потенциал, если бы общество было благосклонно настроено молодую энергию воспринять и развить ее, а не только уничтожить ее и нейтрализовать.

Summary

Miluše Kubíčková: Comments on the International — Especially American—Student Movement

The knowledge of the international aspects of activities performed by the youngest component of the intelligentsia is useful also due to the fact that the intelligentsia steadily tends to become more internationally orientated. For this phenomenon there is a number of reasons: the possibilities of professional contacts based on the need to exchange information increase; social humanistic ideas and organizations defending them also represent connecting links. The increased social significance of the intelligentsia and the growing self-consciousness on the part of its members corresponds to the structural changes in modern society. The contemporary unrest in the universities of almost all the world is the consequence of the conflicts between the claims laid by the economic and political social apparatus and the aspirations of institutionally independent students preparing themselves for the roles of specialized experts and critical intellectuals.

With regard to the concepts of intelligentsia and intellectuals let us state the following: The most common concept corresponds to the social functions of the intelligentsia determined by its special share in the structure of social activities. It is a broad conception of specialized workers in the area of creative mental work. The term "intellectual" refers to a narrower conception. Since Dreyfuss' era it has been identified with the function of a critic of society. The category of intelligentsia and that of intellectuals do not exclude each other, they are derived from concrete social conditions. The connection of intellectual criticism with the creation of new intellectual values draws nearer to Gramsci's type of the "new intellectual". The conflict between the intellectuals and the political power reflects real social relations in history. So far, in the socialist societies no suitable conditions for developing the type of the new intellectual have been formed. The complex mediation of the bilateral roles of the intelligentsia projects itself also into the social activities and orientations of university students. In addition to this, these activities manifest themselves as a point of intersection of the two most dynamic phenomena in modern society, i.e. the youth and the intelligentsia. The existence of a radical minority does not exclude the fact that the majority of students is orientated rather towards pursuing private aims. Of course, the political activity of the minority of the students performs a significant function in the political socialization of the other students. Among the factors influencing the students' radicalism there are increasing claims laid by the modern society on education and still unsolved structural changes projecting themselves in the crisis

of universities and colleges. It is true that the course of civilization changes and activities performed by the new bearers of social dynamics are concrete but, even here, there is a marked share of universal characteristics connected with fundamental civilization changes. These characteristics can be traced especially on the cross-roads of human cultures and history, e.g. in the USA. This is why the endeavour to understand the international student movement leads the sociologists to analysing the American variants. As the totality of various political and ideological traditions and contributions from several cultures, this movement, in its significance, considerably overreaches the frontiers of the USA. Here the social unrest among the students is a consequence of the conflict between the tendency of the growing technique as well as of the accompanying centralization processes and the humanistic tendency leading towards increasing the human potential. The USA have reached a stage of development when the discrepancy of both the tendencies interferes with all the components of social life. The uniformity created by a one-sided adoption of the former tendency becomes in itself a stimulus for the latter tendency to confirm the fact that people, especially when young, are autonomous beings. The conflict between these two tendencies reveals new contents. The old conflict of the technical age belonging to a lower phase is dying away and intensifies the new discrepancy. The sense of its solution is the change of modern technique from the ruler of man into his servant, the change of bureaucratic institutions into initiators of new human trends. New possibilities in the style of living were disclosed to the USA youth by K. Keniston when he spoke — in connection with the new radicals, activists of the Vietnamese Summer — about the post-modern youth. Since we do not live in an overtechnicized, but in a seriously "undertechicized" society, it seems incomprehensible that students in the West rise against their functioning society. This is beyond our comprehension as long as we do not see — at the background of the whole complex of activities — the endeavour to change radically the conditions lacking the human dimension. General progress has hitherto been achieved more or less independently of humanity. In the name of humanity, the most progressive forces of production, the workers, once arose. It is, however, the university students that have raised the problem of revolution at this stage of development. The research data

show that off-campus factors are the main sources of the students' activity. In the USA, the student revolts reflect most contradictory problems, the Vietnamese war, racial suppression, exploitation of the intelligentsia in the war industry, conscriptions of students, etc. Demonstrations are not the sole expression of the critical attitude of the students. One of its new forms is the establishment of students' centres of progressive radical education (e.g. Madison). The complex of innovating activities pursued by the American students is a symptom of the style characterizing the youth of the post-modern period, reminding of the orientations of Gramsci's new intellectual. The fundamental tendency of the contemporary left-wing students' movement was expressed in the first document of the New Student Left in the Port Huron Statement: "... that each individual may take his (her) share in all the social decisions determining the direction of his (her) life. The New Student Left is a part of the generation disappointed by seeking social alternatives both by means of barren socially democratic methods and unrealistic parliamentarism as well as by the bureaucratism of the Communist parties."

From the available materials on the student movement it is evident that its interpretations vary a good deal. Some of them stress the partial and socially not too significant import of these activities: in doing so, however, they do not conceal their apprehensions of the movement. The considerations, especially of younger sociologists, on the contrary, emphasize the increasing social relevancy of the students' activities. It is only the future itself that will offer the truest answer and give satisfaction either to the Marcuses sympathizing with the New Left or to the sober and distrustful Labedzes or finally to the hostile Feuers and Hooks. The interpreters of H. Marcus' type are convinced that the New Left is the only hope of today's mankind. On the contrary, the sober interpreters call the student radicals the modern Luddites and express their apprehensions concerning the fate of democracy. The question arises to what extent the realistic politics of the East and the West reckon with the growing subjective as well as objective significance of the student movement as a force which might be capable of augmenting the human potential in case society should be favourably disposed to accept and develop the new energy and not to annihilate and neutralize it.

Pracovní situace a potřeby mladistvých nevyučených zaměstnanců

MARIE BĚLKOVÁ

Modeta n. p., pletářské závody, Jihlava

Sociologický průzkum základního (úplného) souboru mladistvých nevyučených zaměstnanců národního podniku Modeta v Jihlavě v květnu až listopadu 1968

Šetřili jsme 87 zaměstnanců, z toho 6 chlapců a 81 dívek. Byl to úplný počet mladistvých nevyučených zaměstnanců v podniku v květnu 1968. Z celkového počtu zaměstnanců činí mladiství nevyučení 2,1 %. Situace mladistvých si zasluhovala pozornosti z několika základních hledisek:

— *Humanizace práce a výroby.* Mladiství nevyučení zaměstnanci jsou v soudobé moderní ekonomice poněkud cizorodým prvkem. Patnáct až osmnáct let je příliš nízký věk pro námezdní průmyslovou práci v soudobé kultuře sociálního života. Systém požadavků na fyzické a duševní síly průmyslově pracujícího člověka je neúměrný pracovním schopnostem patnáctiletých.

— *Životní perspektiva dnešních patnácti až osmnáctiletých.* Jejich generační skupina bude pracovat v národním hospodářství ještě v letech 2010—2020. Jejich kulturní a profesionální příprava je vzhledem k této perspektivě méně než nulová. Jsou ochuzeni o základní profesionální kvalifikaci i nutnou všeobecnou bázi, na které se mohou rozvíjet pracovní schopnosti a adekvátní osobnostní kultura.

— *Přiměřenost práce věku mladistvých zaměstnanců.* V zaostalém systému našeho národního hospodářství nejsou vytvořeny elementární podmínky ani pro udržování všeobecných pracovních právních předpisů, natož pro to, aby organizátoři výroby respektovali a mohli respektovat ze své vlastní iniciativy fyziologické a psychologické požadavky, možnosti a potřeby mladistvých ve všech individuálních případech.

Tato tři hlediska jsou pouze jedněmi z mnohých, která pomohla orientovat náš průzkum. Věnovali jsme především pozornost objektivní pracovní situaci mladistvých: v jakém prostředí a klimatu pracují, technologii, obtížnosti a náročnosti

práce, bezpečnosti práce a zdravotním předpisům, mzdám aj. Druhou základní otázkou, kterou jsme sledovali především dotazníkem a rozhovory, byl reflex objektivní pracovní situace v psychice mladistvých a jejich rodičů.

Základními metodami bylo objektivní šetření provozní a závodní dokumentace o profesi a mzdě mladistvých a dotazník mladistvým a jejich rodičům. Jako doplňující a částečně ověřující metody jsme použili individuálních rozhovorů s mladistvými a jejich představenými a pozorování mladistvých při práci. Cíl průzkumu byl především poznávací a informativní.

Nejrozsáhlejší a nejobsažnější materiál poskytl dotazník. Při zpracování jsme jej členili podle pohlaví, podle profesí a podle závodů.

I. Základní dotazníkové relace

Při zpracování dotazníku jsme jako jedné z metod užili přepočtu dotazníkových položek na kvantitativní kladné a záporné hodnoty a sumarizovali jsme je v globální výraz pracovní spokojenosti, který jsme pak členili a srovnávali podle některých základních ukazatelů: děti, rodiče, profese, závody. Dostali jsme pak tyto výsledky:

Hodnocení pracovní situace: mladiství a jejich rodiče

Mladiství 35 kladných bodů ze 100
Jejich rodiče . . . 65 kladných bodů ze 100

Pořadí podle počtu kladných bodů

Pořadí	Mladiství	Rodiče (profese podle jejich dětí)
1.	Sukařky	Různé profese
2.	Pletařky	Pletařky
3.	Různé profese	Sukařky
4.	Šičky	Šičky
5.	Dělníci	Dělníci
6.	Neurčená skupina	Neurčená skupina

Dotazník 1:

Dotazník o pracovních podmínkách mladistvých nevyučených zaměstnanců

			Počet odpovědí	
			absolutně	%
1.	Počet respondentů			
		z toho muži	61	100
		ženy	4	7
2.	Profese	šička	57	93
		pletařka	17	28
		sukařka	17	28
		dělník, dělnice	5	8
		jiné	6	9
		bez odpovědi	12	20
3.	V profesi pracujete	trvale	4	7
		střídavě	39	64
		bez odpovědi	18	29
4.	Jste spokojen(a) s pracovním zařazením?	ano	4	7
		ne	46	78
		bez odpovědi	12	20
5.	Práce, kterou vykonáváte, je pro vás fyzicky	lehká	3	5
		středně těžká	32	52
		těžká	25	41
		bez odpovědi	2	3
6.	Práce, kterou vykonáváte, je na Vaše pracovní schopnosti a zručnost	málo náročná	3	5
		středně náročná	36	60
		velmi náročná	18	29
		bez odpovědi	3	5
7.	Chtěl(a) byste pracovat v jiné profesi?	ano	4	6
		ne	21	34
		bez odpovědi	35	58
8.	Chečete zůstat v podniku zaměstnán(a)	trvale	5	8
		dočasně	30	49
		nejsem rozhodnut(a)	2	3
		bez odpovědi	26	43
9.	Baví vás práce, kterou vykonáváte?	ano	3	5
		ne	41	68
		bez odpovědi	13	21
10.	Jste spokojen(a) se mzdou	vždy	7	11
		často	12	20
		někdy	10	16
		nikdy	31	51
		bez odpovědi	4	7
11.	Je prostředí (nebo technologie), ve kterém pracujete, zdravotně	nezávadné	46	75
		závadné	11	18
		bez odpovědi	4	7
12.	Mají k Vám Vaši spoluzaměstnanci dobrý vztah?	ano	33	54
		ne	—	—
		nevím	28	46
		bez odpovědi	—	—
13.	Kdybyste si mohl(a) svobodně volit své spoluzaměstnance, vybral(a) byste do svého pracovního kolektivu zaměstnance	všechny	21	34
		pouze některé	37	60
		žádné	2	3
		bez odpovědi	1	2
14.	Máte na svém pracovišti dobrého kamaráda nebo kamarádku?	ano	52	85
		ne	8	13
		bez odpovědi	1	2
15.	Jsou Vaši rodiče spokojeni s Vaším pracovním zařazením?	ano	30	49
		ne	8	13
		nevím	22	36
		bez odpovědi	1	2

		Počet odpovědí	
		absolutně	%
16.	Napište stručně, co by se mělo na Vašem pracovišti zlepšit, abyste byl(a) v zaměstnání spokojen(a)	Volné odpovědi na tuto otázku jsou zpracovány zvlášť	

Dotazníky byly vyplňovány v září až listopadu 1968 a zpracovány v listopadu 1968.

Dotazník 2:

Dotazník o pracovních podmínkách mladistvých nevyučených zaměstnanců jejich rodičům

			Počet odpovědí	
			absolutně	%
1.	Počet respondentů-rodičů	matek	30	49
		otců	30	49
		nevyplněno	1	2
2.	Jste spokojen(a) s pracovním zařazením svého syna (dcery) v našem podniku	ano	46	75
		ne	8	13
		nevím	5	9
		bez odpovědi	2	3
3.	Domníváte se, že vykonává příliš těžkou práci, která je nad jeho (její) síly	ano	2	3
		ne	53	87
		nevím	5	8
		bez odpovědi	1	2
4.	Jste spokojeni s výdělkem své dcery (syna)	ano	37	61
		ne	17	28
		bez odpovědi	7	11
5.	Domníváte se, že pracovní prostředí, ve kterém Vaše dcera (syn) pracuje, je pro ni (něho) vhodné	ano	44	72
		ne	3	5
		nevím	11	20
		bez odpovědi	3	5
6.	Stěžuje si Vaše dcera (syn) na únavu v práci nebo po práci	ano	11	18
		ne	48	79
		bez odpovědi	2	3
7.	Stěžuje si Vaše dcera (syn) na špatné zacházení nadřízených	ano	5	8
		ne	54	89
		bez odpovědi	2	3
8.	Stěžuje si Vaše dcera (syn) na špatný pracovní kolektiv nebo na některé spoluzaměstnance	ano	3	5
		ne	57	93
		bez odpovědi	1	2
9.	Domníváte se, že v zacházení s Vaším synem (dcerou) jsou nadřížení	příliš přísní	2	3
		příliš mírní	4	7
		takoví, jací mají být	52	85
		bez odpovědi	3	5
10.	Domníváte se, že spoluzaměstnanci působí na Vaši dceru (syna)	výchovně kladně	23	38
		záporně	2	3
		nemají vliv	27	44
		bez odpovědi	9	15
11.	Napište stručně, co by se mělo na pracovišti Vašeho syna (dcery) nebo ve vztahu k němu (ní) zlepšit, abyste byli s jeho (jejím) zaměstnáním spokojeni	Volné odpovědi na tuto otázku jsou zpracovány zvlášť		

Dotazníky byly vyplňovány v září až listopadu 1968 a zpracovány v listopadu 1968.

Profesionální skupina	Rozdíl kladných a záporných bodů v přepočtu na 100	
	Mladiství	Rodiče
Pletařky	55	78
Sukařky	63	71
Šičky	38	62
Dělníci	31	31
Různé profese	43	79
Neurčená skupina	13	25

Z tabulek je patrné, že mladiství jsou ke svému pracovišti mnohem kritičtější než jejich rodiče (rozdíl 30 bodů). Rozdíly v hodnocení mezi rodiči a dětmi jsou ve všech profesích — s výjimkou pomocných dělníků, kde je obojí hodnocení nadprůměrně kritické. Nejvyšší diferencí nacházíme u různých profesí, kde jsou zahrnuty pomocné práce s nízkým výdělkem, nevyžadující žádnou kvalifikaci. Zařazují se do nich mladiství v záuční době a jedinci s omezenými pracovními schopnostmi.

Dvě z hlavních profesí v podniku, sukařky a pletařky, jsou v pořadí spokojenosti na prvních místech. Na podřadnějších místě jsou šičky — třetí hlavní profese v podniku. Dvěma hlavními činiteli, které ovlivňují nespokojenost šiček, je nevyhovující práce a nespokojenost se mzdou. Ruční šití, ke kterému jsou mladiství ve většině případů zařazováni, je převážně velmi jednoduchou, často málo samostatnou pomocnou prací. Vývojem technologie a některými ekonomickými vlivy je v poměru k jiným hlavním profesím znehodnoceno. Dominantou v profesi šiček je šití strojní. Obvyklým přáním ručních šiček je přechod na stroj. Tato tendence se projevuje i v našich dotaznících (mladistvých i jejich rodičů). Dalším problémem ve srovnání dominantních profesí je hodnotová platová nevyrovnanost mezi nimi. Profese pletařek a sukařek je relativně lépe placena než práce šiček. V kladném hodnocení pracovní situace silně působí kvalifikační moment: dělnické profese, které vyžadují nejvyšší kvalifikaci a které jsou v podniku dominující, jsou kladněji hodnoceny než profese opačného charakteru. Přitom tento kvalifikační a statusní zřetel pravděpodobně současně se

zřetelem mzdovým převažuje nad fyzickou obtížností a namáhavostí práce. Tento moment se projevuje především v psychické situaci sukařek a ručních pletařek, které jsou vesměs se svým pracovním zařazením spokojeny, přičemž jejich profese je pro ně svou fyzickou obtížností nevhodná.

Dotazníky, se kterými jsme pracovali, jsou reflexem reálného pracovního klimatu a vyjadřují psychické vztahy mladistvých a jejich rodičů k práci a pracovišti. V době, kdy mladiství a jejich rodiče dotazníky vyplňovali, byla mimořádná politická situace. Nemůžeme přesně určit její vliv v psychickém klimatu respondentů. Pouze obecně předpokládáme, že snížila individuální kritičnost k nejbližšímu pracovnímu prostředí tím, že přesunula dominantu sociálního konfliktu do makrosféry.

II. Operativní analýza

1. *Demografické složení chlapců a dívek* ve skupině mladistvých nevyučených zaměstnanců je kontrární a sporné. V době průzkumu zaměstnával podnik ve skupině mladistvých nevyučených pouze 7 % chlapců. V zájmu podniku je zvýšit počet mužů, kteří chybí především u středně těžkých a velmi těžkých prací. Mladiství chlapci, které by eventuálně podnik ve větším počtu získal, však stejně tyto práce vykonávat nesmějí. Vliv přerušené tradice mužské práce v pletářině pak způsobuje, že je nepředstavitelné, aby se nevyučení chlapci zařazovali na lehkou práci. Je otázka, do jaké míry se tím podnik ochuzuje o stabilizovanou mužskou pracovní sílu do budoucnosti. Přerušená tradice, nízké výdělky a těžká práce, která se mužům přiděluje, způsobují značně vysokou permanentní fluktuaci pomocných dělníků. Objektivní potřeba mužských pracovních sil pro středně těžké práce (práce v barevných a úpravných, práce v manipulaci s materiálem apod.) je maskována fyziologicky nesprávnou dělbou práce mezi muži a ženami. Ženy vykonávají práce, které jsou pro ně svou fyzickou obtížností nebo jinými pracovními vlivy nevhodné. Za takovéto situace je zaměstnání pro nevyučené chlapce v pletářině nepřitažlivé a v podniku neexistuje ani reálný zájem tyto chlapce zaměstnávat.

2. *Profesionální složení mladistvých* procentuálně vyhovuje podnikovým potřebám. Chybné rozmístění se projevilo v profesích a pracovních místech, které jsou pro mladistvé nevhodné. Průzkumem jsme zjistili, že se v podniku jedná o tyto skupiny pracovních míst:

— Profese a pracovní místa, kde se manipuluje s těžkými břemeny (dělníci ve skladech a mezikladech s pracovní náplní vyžadující manipulaci s těžkými břemeny).

— Profese ručních pletařek, zvláště u těžkých nebo nevhodně umístěných ručních pletacích strojů (nevhodná pracovní pozice a jednostranné namáhání pravé horní poloviny těla — nebezpečí vychýlení páteře, celkově těžká práce).

— Profese sukařek na pracovištích s vysokou intenzitou práce a namáhavou pracovní pozicí (zdvížené paže a práce v chůzi).

— Profese u pařících pultů.

Vedení podniku jsme doporučili, aby provedlo striktní opatření v dodržování pracovních předpisů o rozmisťování mladistvých a aby mladiství zaměstnanci nevykonávali takové práce, které jsou pro ně nevhodné nejen podle pracovních předpisů. Problém je komplikován především dvěma okolnostmi: již zmíněným relativním nedostatkem pracovních příležitostí pro nevyučené chlapce a nedostatkem jiné pracovní příležitosti ve venkovských místech pro nevyučená děvčata. Chlapci i děvčata, kteří nemohou získat jiné zaměstnání, ochotně přijímají práci, jež je pro ně fyzicky příliš namáhavá. Přidělovat patnácti až osmnáctiletým pouze lehkou práci se v některých závodech za současného stavu techniky stává téměř nemožným a naprosto se nestalo samozřejmým ani v těch závodech, kde tyto možnosti existují. Problém by se stal řešitelným, kdyby byly uvedeny do chodu ekonomické stimuly, podněcující fyziologicky racionální dělbu práce a modernizaci technického vybavení. Tato opatření mají širší význam. Ovlivnila by především neracionální feminizaci některých průmyslových odvětví.

Jedním z dalších problémů profesionální struktury mladistvých je kvalifikační profesionální stabilizace. Značná část mladistvých (viz dotazník) vykonává kvalifikované profese (pletařky, sukařky, strojní šičky), pro které se vyžaduje vyučení jako

kvalifikační minimum. Na složitějších strojových mechanismech, dokonce nikoliv výjimečně, pracují v podniku plně středoškolsky kvalifikované síly. I do budoucna je nutno předpokládat konkurenční tlak kvalifikovanějších zaměstnankyň, ve kterém by podle přirozených kritérií nevyučené v budoucnosti neobstály. Znovu se začal provádět nábor chlapců do učebního poměru pletařů. Podle dosavadní praxe je zřejmé, že chlapci budou mít pro stabilizované profese určité preference. Nedostatečně kvalifikovaný člověk bude mít v budoucnosti mnohem více nevýhod než dnes. Již dnes je stabilita profesí nevyučených mladistvých nejistá. Málo stabilizovaná práce špatně motivuje a způsobuje celkovou osobnostní labilitu. Problém kvalifikace mladistvých nevyučených zaměstnanců se zde jeví jako rozdíl mezi pracovními schopnostmi člověka a požadavky profese. Optimální řešení z hlediska podniku i zaměstnanců spatřujeme ve vyrovnaní tohoto kvalifikačního rozdílu a v profesionální stabilizaci — fakticky i formálně.

3. *Sociální jistota a relativní stabilita profese.* 64 % nevyučených mladistvých pracuje ve své profesi trvale a 29 % střídavě. Z těch, kteří střídají profesi, se značná část vyslovuje pro stabilitu, z čehož je patrné, že v jejich případě nejde o systematickou vývojovou dynamiku, ale o náhodné přehazování, které na mladistvé působí záporně. Ekonomické a výchovné faktory se v těchto případech dostávají do sporu. Konflikt (v některých případech antagonický) vzniká tam, kde zaměstnavatel dává přednost momentálnímu ekonomickému zájmu bez přihlédnutí k potřebám pracovní výchovy mladistvých. Doporučili jsme, aby do profesionální dynamiky mladistvých byl zaveden systém s kvalifikačním zřetelem jako prvořadým.

4. *Zájem o práci, profesi a zaměstnání.* Identifikace mladistvých s prací, profesí a zaměstnáním je pozoruhodná. Vezme-li v úvahu krátké období pracovní adaptace (od prvních dnů po přijetí do zaměstnání do tří let maximálně) a mládí respondentů (průměrný věk ve skupině je 17 let), je procento výrazně kladných a indiferentních odpovědí na identifikační otázky neobvykle vysoké. Trvale chce zůstat v podniku zaměstnáno 49 %, není

rozhodnuto 43 % a pouze 3 % respondentů nemají zájem na trvalém zaměstnání v podniku. V kladném vztahu mladistvých k práci, profesi a zaměstnání je vysoce kladná sociální hodnota, která by neměla být prohospoďařena a nemělo by jí být zneužito. Také psychický zájem na práci je vysoce kladný: 68 % respondentů se vyslovuje pro zajímavost práce (vykonávají ji s kladnými emocemi) a pouze 21 % mladistvých v práci nenachází zálibu. V těchto 21 % se obráží již zmíněný kvalifikační požadavek mladistvých zaměstnanců.

5. *Mzda, fyzické prostředí, interpersonální vztahy.* Spokojenost se mzdou je na méně než průměrné úrovni. Spokojenost převažuje pouze u 36 % mladistvých zaměstnanců, u 51 % je spokojenost se mzdou sporadická, 7 % je nespokojených. Podle objektivních dat není relace mezi mzdami zaměstnanců mladistvých a ostatních důvodem k nespokojenosti. Průměr dělnických mezd v podniku činil v roce 1968 1299,— Kčs. Podle náhodného šetření za měsíc květen činil mzdový průměr skupiny nevyučených mladistvých 900,— Kčs. Vzhledem k všeobecně nízké úrovni dělnických mezd je ovšem mzdová nespokojenost mladistvých zdravým ukazatelem jejich potřeb.

Fyzické klima je podle dotazníků, rozhovorů a objektivního pozorování v 75 % nezávadné. Podle dotazníků je závadné v 18 %. V jednotlivých případech bylo zjištěno zdravotně závadné prostředí, které pro práci mladistvých nedovolují ani pracovní právní předpisy (pařící pulty).

Interpersonální vztahy jsou jednou z nejdůležitějších složek psychického klimatu. Křížové otázky týkající se interpersonálních vztahů sice nejsou absolutně validní, ale přesto vyjadřují uspokojivou interpersonální atmosféru.

6. *Kontakty s rodiči.* Rodiče jsou zákonnými zástupci mladistvých také před zaměstnavatelem. V průzkumu jsme zjistili, že tato zásada se sice formálně uznává, ale v praxi málo uplatňuje. Zákoník práce v paragrafu 163 např. stanoví: „Organizace jsou povinny vytvářet příznivé podmínky pro všestranný rozvoj tělesných a duševních schopností mladistvých pracovníků též zvláštní úpravou jejich pracovních podmínek. Při řešení důležitých

otázek týkajících se mladistvých organizace úzce spolupracují se společenskými organizacemi, zejména s Revolučním odborovým hnutím, Československým svazem mládeže a s rodiči mladistvých.“ V paragrafu 164 se dále praví: „K uzavření pracovní nebo učební smlouvy a ke změně učebního oboru je organizace povinna si vyžádat vyjádření zákonného zástupce, jde-li o mladistvého pracovníka (učně).“

Nejenom z těchto právních důvodů, ale pro sociologicky a psychologicky příznivé klima v interpersonálních vztazích jsme doporučili vedení podniku zavést ve stycích s rodiči systém. V dotaznících i rozhovorech se ukázalo, že existuje dost problémů, o kterých bylo třeba s rodiči hovořit a dohodnout se. Navrhli jsme několik způsobů pravidelného styku s rodiči: — V provozech s malým počtem mladistvých: individuální osobní a písemný styk zaměstnavatele s rodiči — například pravidelně jedenkrát za půl roku pozvat rodiče k pohovoru nebo jim napsat, zhodnotit práci a pracovní osobnostní vývoj mladého člověka a vyžádat si od rodičů jejich názory a požadavky na pracoviště. — V provozech s větším počtem mladistvých: jedenkrát za půl roku skupinové rozhovory s rodiči (něco na způsob rodičovských sdružení) a individuální písemný styk. Obsah tentýž jako v provozech první kategorie.

V některých případech se v dotaznících jeví situace v kontaktech s rodiči velmi neuspokojivá. Upozornili jsme zvláště provozy a závody s vysokým počtem záporných bodů a nízkým počtem bodů kladných v dotaznících rodičů i mladistvých, aby se vedoucí hospodářští pracovníci neodkladně s rodiči dohodovali buď v přímém nebo písemném styku.

V některých případech jsme zjistili, že v závodech existuje poměrně dobrý neformální styk s rodiči mladistvých zaměstnanců. Týká se to především menších závodů v menších místech, kde jsou vedoucí provozů v běžném neformálním styku s místními obyvateli. K výměně informací o mladistvých zaměstnancích dochází v těchto případech spontánně.

7. *Kvalifikace mladistvých nevyučených zaměstnanců.* Jak jsme již několikrát naznačili, je kvalifikace ve skupině šetřených mladistvých prvořadým problémem. Je centrálním problémem v dotaznících ro-

dičů i mladistvých. Prání vyšší mzdy nebo stabilizovanější práce se téměř ve všech případech spojuje s požadavkem kvalifikovanější práce a v četných případech s požadavkem kvalifikovanějšího zaškolení. Jedním ze sociálních problémů je protiklad mezi stanovisky zaměstnaneckými a postoji zaměstnavatele. Zaměstnavatelé mají sklon chápat nekvalifikovanost mladistvých jako vinu rodičů a dětí, kdežto mladiství zaměstnanci a jejich rodiče ji chápou jako sociální handicap. Stanovisko mladistvých a jejich rodičů je v tomto případě správnější a sociálně spravedlivější. Z malicherných důvodů se v našich podmínkách v patnácti letech do přímého pracovního poměru nenastupuje. Kvalifikace je jedním ze základních sociálních rozdílů v průmyslových podmínkách. Vliv difference je z určitého hlediska negativní pro obě skupiny zaměstnanců — kvalifikovaných i nekvalifikovaných. Nekvalifikovaní jsou ochotni pracovat za jakýchkoliv podmínek, zatímco kvalifikovaná pracovní síla si klade určité nároky na uplatnění, seberealizaci a sebe reprodukci. Krátkodechá bezperspektivní operativní činnost některých organizátorů výroby potřebuje nekvalifikovanou pracovní sílu k petrifikování podmínek zotročující práce. Ze situace nekvalifikovaných zaměstnanců těží především konzervativní síly v průmyslu. K antihumánní a ve svých důsledcích konzervativní manipulaci s nekvalifikovanou pracovní silou nutí organizátory výroby tíživá ekonomická situace a ty ekonomické stimuly, které jsou orientovány na nejzaostalejší způsob výroby.

Optimální řešení spatřujeme v postupné kvalifikaci a profesionální stabilizaci mladistvých nevyučených zaměstnanců. Doporučili jsme, aby se přezkoumaly dosažební možnosti pro zvyšování kvalifikace mladistvých zaměstnanců a aby byly vhodné přizpůsobeny současné situaci. V některých provozech jsme zjistili, že závodní školy práce, které jsou snad jedinou formou přijatelného zvyšování kvalifikace této sociální skupiny, přestaly fungovat; v jiných provozech, kde se s lidmi individuálně a pedagogicky pracuje, vykazují skvělé výsledky.

Jedním ze směrů, kterými by se měl systém osobní kvalifikace adaptovat současným potřebám, je jeho intenzivnější individualizace, jejímž cílem je rozvoj schop-

ností jedinců. Za úvahu by stálo jmenování pedagogického vedoucího (školitele), který by byl zodpovědný za kvalifikační vývoj mladistvých, který by s nimi pracoval podle individuálních kvalifikačních programů, vyřizoval styk s rodiči i se zaměstnavatelem. Funkce pedagogického vedoucího by mohla být jedním z honorovaných úkolů kvalifikovaného pracovníka, který má pracovní pedagogické schopnosti.

Ve skupině, kterou jsme šetřili, se objevují dva druhy kvalifikačních potřeb. První z nich je dosažení kvalifikace, která by umožnila přejít na kvalifikovanější a stabilizovanější práci. Tito zaměstnanci i jejich rodiče jsou stimulováni a zároveň velmi intenzivně motivováni ke zvyšování kvalifikace. Na zvyšování jejich kvalifikace však není téměř vůbec (kromě pracovních právních předpisů) zainteresován zaměstnavatel. Druhým případem je skupina mladistvých, která pracuje na kvalifikovaných místech (pletačky, sukačky, strojní šičky). V tomto případě je na jejich stabilnější kvalifikaci zainteresován především zaměstnavatel, zatímco subjektivně se ve všech obrysech kvalifikační potřeba u zaměstnanců neprojevuje (pokud mají trvalou práci). V jejich případě vzniká problém v šíři reálné kvalifikace (kvalifikace na základě zaučení nemá rozsah učňovského poměru) a formálního zajištění kvalifikace, které dosáhnou jinou cestou než učebním poměrem nebo středoškolským studiem.

Резюме

Мария Биелкова: Трудовая обстановка и потребности молодежных обученных работников

Трудовые потребности молодежных растут как из их современной обстановки, так и из ее социальной и индивидуальной перспективы. Первые сознательны, имеют пластическое субъективное подобие. Потребности, вырастающие из перспективы бывают скрытыми, неясными в своем целом, проявляются только своими некоторыми аспектами в моментальных потребностях. Однако для жизни молодых и даже для оптимального социального решения они являются решающими и определяющими. Исследованием установлено, что самой неотложной современной и перспективной потребностью молодых является их квалификация и профессиональная стабилизация.

Ни одна, хотя бы самая полная трудовая промышленная квалификация не может однако заменить полное среднее образование. Недо-

статок многосторонности, недостаток личной культуры, приобретенной всесторонней интеллектуальной деятельностью и коммуникацией с воспитательно-образовательной средой будет их жизненным и перспективным недостатком в мире, который уже не будет услуживать терпеть их недостаток.

Для руководящих общественных институций жизненная обстановка молодых не обученных работников выдвигает важные вопросы: как долго будут еще поступать на работу в наше народное хозяйство 15-ти—18-ти летние не квалифицированные молодые люди? Как материально обеспечить семьи, чтобы они из-за недостаточного жизненного уровня не должны были посылать своих 15-ти летних детей зарабатывать? Как обеспечить интеллектуальную базу всей молодежи, чтобы она до своих 18 лет могла приобретать квалификацию и образование? Как устранить недостаток, существующий у нас уже сегодня в сравнении с развитыми странами в большем количестве пятнадцатилетних, находящихся на службе? Как устранить индивидуальный и групповой недостаток не квалифицированных слоев работников вообще, и в особенности молодых. Было бы эгоистически и социально очень близоруко, если бы мы эти вопросы считали узко групповыми. Жизнь любого социального слоя влияет на широкое социальное поле. Negativity любого социального слоя во много раз больше в его взаимодействующем поле. Поэтому с определенной точки зрения обстановкой необученных молодых должны интересоваться именно те, которые больше всего квалифицированы.

Summary

Marie Bělková: Working Situation and Needs of Juvenile Unskilled Employees

The working needs of adolescents arise both from their contemporary situation and its social as well as individual perspective. The former, having a plastic, subjective form, can be realized. The needs arising from the perspective are hidden, not apparent in their

totality, manifesting themselves only by some aspects involved in instantaneous needs. They are, however, decisive and determining for the life of adolescents and even for the optimum social solution. We have ascertained by research that the most pressing contemporary as well as perspective need of the adolescents is their qualification and professional stabilization.

However, no working industrial qualification, no matter how perfect it may be, can substitute the completed secondary education.

The lack of general information, the lack of personal culture acquired by a many-sided intellectual activity and communication with the educational environment will represent an insufficiency in their life and perspective in a world which will no more be willing to tolerate their handicap.

The life situation of juvenile unskilled employees makes the managing social institutions face serious questions: How long will 15—18 years old unskilled people continue to enter into direct employment in our national economy? How to provide families with sufficient material means to prevent them from sending their children — due to an insufficient standard of living — to earn means of subsistence since their 15th year? How to ensure the intellectual basis of all young people so that they might acquire qualification and education until their 18th year? How to eliminate the handicap we have at present in comparison with the developed countries as concerns the high number of fifteen year old regular employees? How to do away with the individual and the group handicap of the non-qualified strata of employees in general and of adolescent workers in particular? It would be egoistic and socially very shortsighted, if we considered these problems as narrowly limited to groups. The life of any social stratum influences the wide social field. The negative elements of any social stratum are multiplied in its field of interaction. From a certain point of view it is essential for the most qualified persons to take interest in the situation of unskilled juvenile workers.

Historická analýza vedy umožnila poznať priamu závislosť rozvoja vedy na kumulovaní vedeckých poznatkov. V modernej vede sa tempo kumulovania zrýchľuje a zvlášť vysokú akceleráciu nadobúda v súčasnej epoche vedekotechnickej revolúcie. Je to jeden z atribútov, ktorým sa veda líši od iných foriem spoločenského vedomia. Nové teórie a poznania vedy nevychádzajú len z úrovne dosiahnutej v minulosti, ale nadväzujú aj na súčasné vedecké pravdy, obohacujú a spresňujú sa novým vedeckým poznaním, výsledkami vedeckých experimentov, verifikácií a faktami. Veda každým prekonaním svojej historickej obmedzenosti, redukovaním omylu vo vedeckej pravde prehľbuje a rozširuje duchovné dedičstvo minulých generácií, horizontálne a vertikálne kumuluje výsledky vedeckého poznávacieho procesu. Je to pohyb vedy, ktorý Einstein a Lenin zhodne označili ako proces približovania ľudského ducha k objektívnej realite.

Teoretický aspekt

Kumulačné procesy vedy postulujú fungovanie systému informácie. Pre súčasnú vedu stal sa zvlášť významným systém vedeckej informácie, ktorý využívajúc kybernetiku a teóriu informácie nadobúda novú kvalitu. Vieme, že kybernetika abstrahuje od aspektov látkovo-energetických a pri skúmaní objektívnej reality zavádza aspekt vedeckého poznávania systému informácie, jeho štruktúry a fungovania v živej a neživej prírode. Jednotlivé informačné kanály komunikujú správy o vedeckých objavoch, teóriách, hypotézach, o metódach vedeckého bádania, o používanej laboratórnej technike, o kritériách verifikovania, o efektívnosti vedeckej tvorby lebo o špecifickej sociálnej váhe vedy v konkrétnom sociálnom systéme a v humanizačných procesoch ľudstva. Vedeckú informáciu môžeme definovať ako z množiny nových poznatkov selekciou získané určité parciálne pozna-

nie, formulované jazykom vedy a sprístupnené osobám vedecky skúmajúcim taký problém, ktorého sa komunikovaná správa týka. Vedecká informácia v retrospektívnom pohľade znižuje množinu neurčitosti, neistoty, nevedomostí, je elementom evolučného vkladu do poznávacieho procesu, v perspektívnom pohľade zväčšuje množinu nepoznaného alebo otvára množinu novú. Objav rádioaktivity a vedecká informácia o tomto otvorili množinu nepoznaného, ktorú v súčasnosti skúmajú jednotlivé disciplíny nukleárnej vedy — nukleárna fyzika, chémia, technológia a ďalšie. Rastúce množstvo vedeckých informácií a ich racionálne vedecké spracovanie redukuje na danom stupni poznania neurčitost' na hranicu relatívneho minima, prekračuje hranicu miery kategórie neurčitostí, stáva sa základom druhého kategóriálneho pólu, historicky determinovanej určitosti (hypotéza, teória, zákon).

Vedecká informácia je zvláštnym, dynamickým, dejinne podmieneným produktom intelektuálnej, vedeckej a technickej činnosti, produktom moderných spracovateľských a komunikačných prostriedkov, je výsledkom redukcie a selekcie množiny informácií, racionálneho spracovania prijatých poznatkov a ich modifikovania pre potreby používateľa informácie. Systém vedeckej informácie je otvorená, ustavične rastúca množina informačných jednotiek vedeckého poznania, ktorej štruktúra je roztriedená horizontálne (kritériom je klasifikácia vied) a vertikálne podľa chronologicko-historického alebo významového kritéria. Je to systém s cieľovým správaním a stochastickým charakterom. Jednotlivé prvky systému vyjadrujú pravdepodobný priebeh blízkych i budúcich poznávacích procesov adekvátnych oblastiam, z ktorých vedecká informácia plynie.

Ak posudzujeme vedu z aspektu teórie

informácie a kybernetiky, javí sa nám ako rastúca množina jednotiek vedeckého poznania, súčasne ako systém informácie o vedeckých objavoch, teóriách, zákonoch, hypotézach, historicky determinovaných vedeckých pravdách, systém informačný, servisne modifikovaný a súčasne systém dodávajúci materiál pre spracovanie vedeckých informácií z nových aspektov. Výstup tohto systému v ďalších vedeckých procedúrach vedie k novým objavom vedy. Ľudstvo tisíce rokov využívalo predstavu perspektívneho systému, chcelo vedieť pomocou čoho možno dosiahnuť zamýšľaný cieľ. Časom ľudia vypúšťali z perspektívneho systému už nepotrebné vstupy, nahradzovali ich novými. Prestali napríklad verifikovať viditeľnú konfiguráciu nebeských telies vplyva na osudy ľudí. Rovnakým spôsobom tisíce rokov využívalo ľudstvo predstavu retrospektívneho systému, chcelo poznať, aký faktor v minulosti spôsobil súčasnú situáciu. Ľudia vplyvom nových skúseností, na základe pokroku vedy prestávali používať zastaralé výstupy retrospektívneho systému a nahradzovali ich adekvátnejšími. [1]

Explozia vedeckých informácií

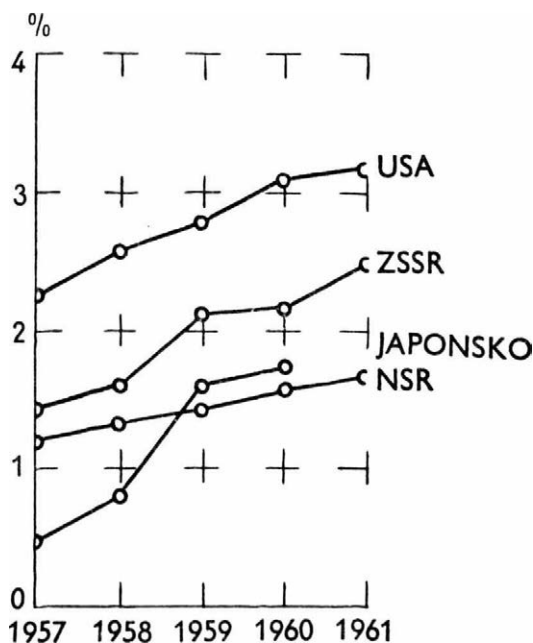
Vedecké poznatky z histórie vedy a skúsenosti z jej fungovania v začínajúcej epoche vedeckotechnickej revolúcie dokazujú, že veda a vedecká informácia majú spoločnú genézu. Keď systém vedeckej informácie vzniká, bol modelovaný a stimulovaný malým akceleračným momentom rozvoja vedy, individuálnou a značne izolovanou vedeckou tvorbou, náhodným a málo efektívnym spojením vedy s ekonomikou, technickou nedokonalosťou komunikačnej siete a nerozvinutými metódami klasifikovania, spracúvania a konzervovania vedeckých informácií. Zabezpečovanie pohybu informácií o výsledkoch vedeckej práce bolo záležitosťou samotných vedcov. Využívali knižnice, vedecké informácie šírili osobnou korešpondenciou; v začiatkoch 19. storočia sa objavujú prvé vedecké časopisy v Nemecku (Pharmazeutisches Zentralblatt). V tom čase silne pôsobili faktory obmedzujúce pohyb informácií — čas, priestor, jazyk, kultúra, neboli pokusy moderného racionalizovania a technizovania tohto systému.

Dnes, v podmienkach vedeckotechnickej revolúcie, explozie vedy, jej kvalitatívnych

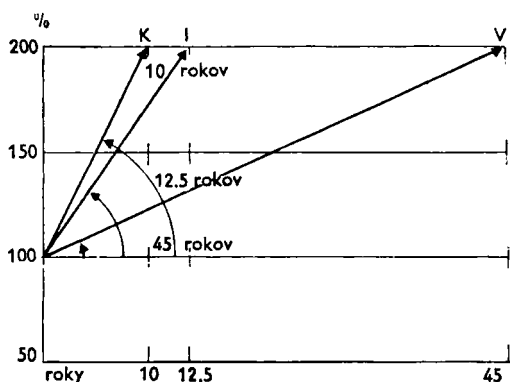
a kvantitatívnych zmien, exponenciálne sa zvyšuje kvantum vedeckých informácií. V súčasnosti pracuje $\frac{9}{10}$ vedcov z celkového počtu, ktorí tvorili históriu vedy. Štatistiky ukazujú, že vo vyspelých industriálnych sociálnych systémoch sa počet inžinierov zdvojnásobuje každých päť rokov. G. V. Platonov dokumentuje zdvojnásobovanie množstva vedeckých pracovníkov v Sovietskom sväze každých desať rokov. V roku 1940 ich bolo 98 000, v 1950 162 000 a v roku 1961 400 000. [2] American Documentation z roku 1963 píše, že na svete sa počíta priemerne 100 miliónov titulov rozličných prác vydaných tlačou, z toho je 30 000 kníh, 13 000 patentov a recenzii autorov. V 100 000 periodických vydaniach je okolo 4 miliónov publikovaných článkov, z množstva 100 000 časopisov je 30 000 vedeckých, s obsahom 2—2,5 milióna článkov. Každodenne je na svete vydávaných 100 000 tlačených listov textu, prepočítaných na jedného špecialistu pracujúceho v úzkej oblasti vedy alebo techniky. V priebehu pätnásti rokov (1950—1965) sa objem poznatkov vedy zdvojnásobil, kvantum vedeckotechnických informácií sa zväčšil o viac ako tridsaťnásobne.

Graf 1:

Rast výdavkov na vedu v % z národného produktu



Vzťah temp rastu množstva výsledkov
vedy, objemu vedeckých informácií
a množstva vedcov



Graf výdavkov na vedu ukazuje stúpajúci trend a z grafu porovnávajúceho tempá rastu základných výsledkov vedy (V), objemu vedeckých informácií (I) a množstva vedeckých pracovníkov (K) čítame, že K sa zdvojnásobuje za 10 rokov, I za 12,5 rokov a V za 45 rokov. Údaje sú spracované za posledných päťdesiat rokov. [3] Allen Kant, americký špecialista v teórii informácie, tvrdí, že pre ďalšie využitie efektívnosti výsledkov vedeckých výskumov je nutné hlboké preniknutie do toho, čo bolo dosiahnuté prv, to znamená uskutočniť retrospektívne skúmanie informácií. Viacerí autori sa zhodujú v názore, že v druhej polovici 60. rokov potrebovali vedci priemerne jednu tretinu svojho pracovného času na zoznámenie sa s vedeckými informáciami o prácach, ktoré predchádzali novému vedeckému dielu. Problematika vedeckej informácie sa stala predmetom mnohých špeciálnych vedeckých skúmaní v ekonomicky a kultúrne vyspelých štátoch. Prvá konferencia o vedeckých informáciách sa konala v Londýne roku 1948 (The Royal Society of Scientific Information Conference). V roku 1952 v ZSSR pri Akadémii vied zriadili Ústav vedeckej informácie (Vsesojuznyj institut naučnoj i techničeskoj informacii, VINITI, ZSSR). Referáty pre Ústav vypracováva 20 000 vedcov, sú publikované v množstve okolo 700 000 v sériách časopisu Referativnyj žurnal. V Európe rozvíja dokumentačnú činnosť Medzinárodná dokumentačná federácia. Americká akadé-

nia vied usporiadala vo Washingtone v roku 1958 Medzinárodnú konferenciu o vedeckých informáciách. V novembri 1967 sa konala v Prahe s medzinárodnou účasťou konferencia o vedeckých a technických informáciách.

Postuláty vedeckotechnickej revolúcie na systém vedeckej informácie

Exponenciálny rozvoj vedy determinuje exponenciálny kvantitatívny rast vedeckých informácií. Fakty, že v priebehu pätnástich rokov sa počet vedeckotechnických informácií zväčšil viac ako tridsaťnásobne, že nie v ojedinelých prípadoch úsilie vynaložené na určitý vedecký objav býva menšie než úsilie nutné na zoznamenie sa s vedeckými informáciami o už jestvujúcom analogickom objave, že redundancia informácií vo vede prekračuje mieru, že veľká časť vedeckých informácií starne latentnou formou, dokazujú, že systém vedeckej informácie vyhovujúci epoche pred vedeckotechnickou revolúciou nezodpovedá súčasným požiadavkám. V posledných desaťročiach efektívnosť vedeckej práce sa stala priamo závislou na horizontálnom a vertikálnom toku vedeckých informácií. Frekvencia týchto je stále viac určovaná tempom chodu automatov. V Sovietskom sväze uskutočnili zaujímavý experiment, v ktorom porovnávali kapacitu priepustnosti informácií v technických zariadeniach strednej zložitosti s kapacitou človeka. Zrakový kanál človeka prepustil 1 milión bitov za sekundu, je to úroveň televízneho aparátu lepšej kvality. Hmatový informačný kanál dosiahol priepustnosť 10 000 bitov za sekundu, z technických aparátov má túto kapacitu telefón, rádio, priepustnosť kanálu informácií v mozgu je 50—100 bitov za sekundu, v spojovacej technike to dosahuje telegraf. V poslednej dobe skončné výskumy dokázali, že tok informácií vo výrobe má priemer 8—10 bitov za sekundu, čo 4—5násobne prevyšuje psychofyzickú možnosť človeka tieto informácie spracovať. V poslednej fáze výrobného cyklu pracovnej smeny sa tok informácií 1,5—2násobne zvyšuje, ale v tom čase stúpa krivka únavy človeka končiaceho pracovnú smenu. Je istá analógia týchto výsledkov s vedeckou laboratórnou prácou. Kapacita automatických počítačov prvej fázy technického vývoja bola nie-

koľko tisíc operácií za sekundu, v druhej fáze vývoja bola niekoľko desiatok tisíc, v tretej niekoľko sto tisíc a v súčasnosti dosahuje dva milióny. Experimentálna psychológia, neurológia a ďalšie antropologické vedy zistili, že možnosti človeka majú kapacitu pätnásť logických väzieb za sekundu. Neurofyziológovia a psychológovia tvrdia, že neurón v menšom časovom úseku ako $\frac{1}{15}$ sekundy nemôže uskutočniť dva protismerné procesy. Teoretikovia skúmajúci problematiku informácií vyčísľujú zásobu informácií strednej zložitosti veličinou 10^9 bitov¹ tvrdia, že človek bez použitia techniky môže prijať a spracovať informácie rýchlosťou 45 bitov za sekundu. Aktívny čas života človeka (keď odpočítame spánok) vyjadruje veličina 10^9 sekúnd. Objem informácií, ktoré môže človek prijať a spracovať je teda $45 \cdot 10^9$ bitov. V skutočnosti je to o dva exponenciálne stupne nižšie. [3]

Stále viac je akcentovaná špecifická sociálna potreba — adaptovať a zadekvátniť systém vedeckých informácií požiadavke fungovania vedekotechnickej revolúcie. Intenzívne modernizovanie, racionalizovanie a technizovanie systému vedeckých informácií je aktuálnym postulátom vedy. Relevantným predpokladom tohto procesu je inštitucionalizovanie novej disciplíny vedy — teórie vedeckej informácie. N. I. Černyj a A. I. Michajlov formulovali predmet a úlohy tejto disciplíny: a) Štúdium výberu a klasifikácie dokumentov, metódy tvorenia optimálnych foriem sekundárnej vedeckej dokumentácie a informácie úschovy a vyhľadávania semantických informácií, ich vydávania, distribuovania a organizácie vedecko-informačného servisu. b) Rozpracovanie vedeckých metód analýzy semantických informácií, vypracovanie kritérií potrebných pre ich hodnotenie a spracovanie. c) Zovšeobecnenie skúseností a praktické rozpracovanie súčasných metód fixovania informácií v dokumentoch. d) Riešenie komplexných problémov rozpracovania informačno-vyhľadávacích systémov, otázky strojového prekladu, rozpracovania informačných jazykov, princípov kódovania a tvorenia systému vyhľadávania informácií. e) Zovšeobecno-

vanie skúseností z využívania strojovej techniky v informačných procesoch. [4] Aplikovanie tejto vedy a jej spojenie s využitím technickej kybernetiky vo vedeckej praxi je možnou metódou riešenia problému zaostávania vedeckých informácií za súčasnými potrebami rozvoja vedy.

Teória vedeckej informácie, teoretická kybernetika a teória vedeckého riadenia umožňujú modelovať systém vedeckých informácií ako funkčnú sústavu. Predpokladáme, že by model a) riešil problém koncentrovania, výberu, včlenovania vedeckých informácií do systému a ich posun z prvého poradia aktuálnosti až do vystupenia z dynamickej časti systému vedeckých informácií, b) zabezpečoval riadenie, jeho korektívy, fungovanie autoregulácie na základe spätnej väzby signalizujúcej hlavne aktuálnosť druhu a množstva vedeckých informácií, ich úžitkovú hodnotu, rýchlosť pohybu, starnutie, entropiu a redundanciu, c) vytváral teoretickú a metodickú základňu pre spracovanie vedeckých informácií — selekciu, triedenie, kódovanie, miniaturizáciu záznamu a konzervovanie množstva faktov, technicky vždy pohotového reprodukovať informácie bez emocionálneho, subjektívneho, aprioristického alebo iného skreslenia, d) stanovil najvhodnejšie spôsoby periodického a operatívneho publikovania informácií o nových vedeckých poznatkoch a záujemcom ich servisne sprostredkoval, e) rozvíjal výmenu informácií v rámci každej relatívne samostatnej aj hraničnej vedeckej disciplíny, medzi jednotlivými disciplínami vedy, vedou a výrobou, výmenou v meradle nacionálnom a internacionálnom, f) modeloval procesy racionalizácie a technizácie systému vedeckej informácie využívaním najnovších výsledkov vedekotechnickej revolúcie, technickej kybernetiky, moderných počítačov a prekladateľských strojov.

Servisná funkcia systému vedeckej informácie stojí pred novými úlohami. Tradičný, modernizovaný spôsob sústreďovania, registrovania, konzervovania a distribuovania vedeckých informácií nevyhovuje súčasným a perspektívnym potrebám vedy. Kvantitatívny rast in-

¹ Bit je merná jednotka informácie, množstvo informácií odstraňujúce neurčitost rozhodovania medzi dvoma pravdepodobnosťami s pôvodne rovnakým kvantom neurčitosti.

formácií včlenených do systému a rozličná úroveň riešenia toho-ktorého problému vedy jednotlivými vedcami, ich rozdielna informovanosť, vyžadujú zužovať rozsah informácií, akcentujú potrebu zvyšovania kvality a hustoty ich obsahu, orientáciu na jadro problému. Aktuálnymi sú rešerše, referáty, informácie vyjadrené matematickými symbolmi, rovnicami, grafmi a podobne. Základom vedeckých informácií sú druhotné pramene vo forme výňatkov, zovšeobecnení, grafov atď., prvotné pramene využívajú len niekolkí ľudia na citovanie. Je celkom možné, že skutočné určenie väčšiny vedeckých statí nie je v tom, aby si ich prečítali vo svoj prospech zbehlí ľudia, ale v tom, aby dali krátke zovšeobecnenie, tézu, číslo, fakt, aby bol uvedený originál, stať, na ktorú sa toto zovšeobecnenie odvoláva. [5] Medzi najväčšie referátové časopisy na svete patrí Referativnyj žurnal, ktorý od roku 1952 vydáva Vsesväzový ústav vedeckých a technických informácií (VINITI) Štátneho výboru Rady ministrov ZSSR pro koordináciu vedecko-výskumnej práce Akadémie vied ZSSR. Referativnyj žurnal sprostredkuje informácie exaktných, prírodných a väčšiny technických vied z 92 štátov a 65 rečí. V roku 1963 obsahoval 54 kategórií publikovaných v 24 zborníkoch (svodnyje toma) a v 30 samostatných zošitoch (otdelnyje vypuski), obsah zborníkov sa člení do zošitov (vypuski) informujúcich v užšej špecializácii daného odboru. Ku všetkým zborníkom a samostatným zošitom sú vydávané indexy. V roku 1963 bolo v 54 tituloch Referativneho žurnálu publikovaných 800 000 referátov.²

Potreby ďalšieho rozvoja vedy v podmienkach vedeckotechnickej revolúcie už nie sú dostatočne uspokojované fungovaním systému vedeckej informácie, v ktorom poznatky komunikujú len vo forme písomného záznamu, statického informovania (anotácia, bibliografia, rešerše, referáty, recenzie), moderná veda stupňuje požiadavku orientovať systém vedeckej

informácie aj na priame komunikovanie ústne podaných, teda dynamických informácií (vedecké konferencie, sympóziá, kongresy, porady, konzultácie, exkurzie, semináre) v meradle nacionálnom aj internacionálnom. Táto komunikačná forma je zvlášť účinná, lebo sprostredkuje vždy najaktuálnejšiu vedeckú problematiku, uskutočňuje súčasne výmenu dynamických informácií, umožňuje spresniť a doplniť podávané informácie, najčastejšie býva organizovaná ako väčší-menší komplex jednotlivých statických a dynamických informačných foriem (písomné a ústne referáty, výstavy, filmy, exkurzie, semináre), s hlavnými referátmi vystupujú poprední vedci — tvorcovia vedeckých objavov alebo pracovníci z ich vedeckých teamov. Hogg a Smith zistili nasledovnú hodnotu jednotlivých prameňov informácií v aplikovanom výskume atómovej energie [6]:

<i>Prameň</i>	<i>Počet bodov</i>
Štúdium výskumných zpráv	5,1
Styk s inými pracovníkmi v odbore	5,0
Štúdium kníh	4,9
Štúdium časopisov	4,6
Účasť na poradách a v komisiách	4,0
Štúdium protokolov z komisií	3,9
Aktualne informácie z knižnice	3,8
Účasť na vedeckých konferenciách	3,8

Závislosť vedy na systéme vedeckej informácie a tohto systému na vede je dnes mimoriadne veľká. Vstup aplikovanej vedy do výroby, automatizácia založená na procesoch kybernetizácie a jej aplikácia v komunikačnej technike, procesy industrializovania vedy na najmodernejšej úrovni exponencializujú množstvo vedeckých informácií s veľkou úžitkovou hodnotou. Tradičné spôsoby spracovávania množstva vedeckotechnických informácií pôsobia do určitej miery retardačne. Aktuálnym postulátom vedy je racionalizovať, mechanizovať a automatizovať systém vedeckej informácie. Už doterajšie skúsenosti ukazujú, že me-

² Uvádzame prehľad niektorých náhodne vybraných Referativnych žurnálov s príslušným množstvom uverejnených referátov z r. 1963:

RZ Letecké a reaktívne motory	3 600 referátov
RZ Automatizácia a samopočítacia technika	12 000
RZ Matematika	20 400
RZ Vedecké a technické informácie	3 000
RZ Fyzika	36 000
RZ Chémia	156 000
RZ Elektronika a energetika	39 000

chanizácia spojená s kódovaním a využívaním diernych štítkov a pásek výborne sa uplatňuje v selekcii, v triedení a vyhľadávaní informácií. Vo Francúzsku bol vyvinutý systém FILMOREX, ktorý triedi mikrokarty súčasne na štyroch linkách. Za 1 minútu vyberie alebo zamietne 700 karát (štítkov). Zvolené štítky môžu byť okamžite čítané v prístroji na mikrofily, lebo reprodukované na papier. Dierovacia technika môže byť spojená s elektrickým písacím strojom lebo ďalekopisom (Systém IBM 870, Olympia-Olymax, Siemens-Selex). Diernopáskové štítky sú až osemstopové a dosahujú rýchlosť 1 200 znakov/sec. Na diernopáskové štítky možno zaznamenať ľubovoľne dlhý text informácie. Snímanie z pásky sa uskutočňuje mechanicky pomocou ihlic. Snímač CREED-SEL-2000 má 700 m pásky v kotúči a priemerný čas vyhľadávania 7 sekund pri rýchlosti posuvu 24,3 m/sec.

Vyšším stupňom adaptovania systému vedeckej informácie požiadavkám vyplývajúcim z procesov vedecko-technickej revolúcie je automatizovanie a kybernetizovanie informačnej sústavy. Prednosti proti mechanickým spôsobom sú v rýchlosti, v rozsiahlejšej kapacite umelej pamäti a v exaktnosti. V praxi overená sústava centralizovaného vyhľadávania, uschovania a rozdeľovania informácií prostredníctvom elektronických číslicových počítačov IBM 7090 a IBM 1401 pracuje metódou indexovania dokumentov obsahujúcich informácie a indexovania obsahu žiadostí o vedecké informácie zo strany konzumenta. Vyhľadávacie triediče a anotácie dokumentov sa vydierujú na osmdesiat stĺpcové dierne štítky spolu so šifrou (kľúčom), triedou, poradovým a kontrolným číslom a uložia sa do pamäti elektronického číslicového počítača. Každý dokument sa filmuje na 16 mm neperforovaný film (zmenšenie 24 : 1). Program vyhľadávania umožňuje uskutočniť v jednom cykle šesť nezávislých vyhľadávanií. Sústava môže vyhľadávať informácie aj podľa dôležitosti dokumentov a pre diferenciované rozdeľovanie informácií. Uskutočnený prieskum ukázal, že 70 % dokumentov sa posielajú spotrebiteľom

v súlade s ich záujmami. Je predpoklad, že toto percento bude zvýšené na 90.

Medzi najväčšie svetové informačné centrá patrí národná lekárska knižnica USA, ktorá má 1,2 milióna jednotiek v sedemdesiatich jazykoch. Z uvedeného počtu je 300 000 kníh, 286 000 sväzkov periodík, 285 000 dizertácií, 167 000 brožúr, 3 300 mikrofilmov a 59 000 portrétov a ilustrácií. Knižnica dostáva okolo 15 000 titulov periodík. V knižnici od roku 1964 pracuje informačný vyhľadávací systém MEDLARS (Medical Literature Analysis and Retrieval System). MEDLARS je rozdelený na tri podsystemy — vedenie, vyhľadávanie a vydávanie informácií. Skupina špecialistov vyberá z medicínskych periodík odborné články pre vloženie informácií do systému a zhotovuje z nich bibliografické popisy na formulár. Časopisy a formuláre s nanesenými údajmi postupujú k operátorom trinásti automatov, ktoré zhotovujú dierne štítky pre samopočítač. Upravené údaje prenáša samopočítač HONEYWELL-800 na magnetofónovú pásku. Systém spracuje denne okolo 700 statí. Súhrnná informácia vytvára dve množiny — pre vyhľadávanie informácií a pre prípravu tlače Index Medicus. Pred vydaním nového čísla Indexu samopočítač systematizuje sústredené informácie a zapisuje je na magnetofónovú pásku, ktorá sa posunuje do fototlačiarenskeho stroja GRACE (Graphic Arts Composing Equipment). Tento stroj je riadený samopočítačom, pracuje rýchlosťou 300 znakov za sekundu a vydá pozitívny film s textom, ktorý sa používa pre ofsetovú tlač. Automatický systém skrátil čas na vyhotovenie mesačného čísla Indexu z 25 dní na 16 hodín, využíva 226 typov písma a vymieňa 55 linotypov (druh riadkového sádzacieho stroja). Index Medicus v roku 1961 mal v priemere 450 strán a v obsahu okolo 10 000 statí. V podsysteme vyhľadávania informácií dostávajú objednávky špecialisti, ktorí ich formulujú pre samopočítače. Zariadenie na vyhľadávanie informácií môže súčasne spracovávať 75 objednávok. Predĺženie času vyhľadávania z 1 milióna statí je v priemere tri hodiny.³

³ Podrobnejšie o technizovaní systému vedeckých informácií pozri:

a) Sborník *Mechanizace a automatizace v zahraničních knihovnách a útvarech VTEI*, Státní technická knihovna v Praze 1965.

b) *Naučnaja i techničeskaja informacija za ruběžom*, Vsjesojuznyj institut naučnoj i techničeskoj informacij, Vypusk 2, Moskva 1967.

Technická kybernetika dosiahla už takú úroveň, že okrem efektívneho vyhľadávania a triedenia informácií dáva možnosť využiť ju na logickú analýzu a predbežné spracovanie vedeckých informácií. Na Dni západonemeckých inžinierov, konanom v roku 1966, spomenul profesor Giloi, že v nastávajúcej epoche automatov ktorýkoľvek používateľ telefónu alebo ďalekopisu bude si môcť spolu s ďalšími desiatkami záujemcov žiadať informácie od veľkého elektronického počítača. Automat odpovie na dotazy, uskutoční pri tom komplikované výpočty alebo logické analýzy bez toho, že by bolo badať, že súčasne obsluhuje mnohých ďalších zákazníkov. Skupina inžinierov vedená J. Křížem v Ústave teórie informácie a automatizácie ČSAV vyvinula počítač dosahujúci svetovú úroveň. Počítač štatisticky analyzuje náhodné procesy, vo svojej pamäti má 1,2 milióna čísiel, za sekundu uskutoční 50 000 násobení a 30 000 sčítaní. Laboratórne boli už skonštruované počítače s kapacitou 2 miliónov operácií/sec. V Prahe koncom roku 1967 (v novembri) bola konferencia s medzinárodnou účasťou o automatizácii vedeckých a technických informácií. Referovali autori nového systému GIPSY (Generalized Information Progressing System), pracovníci Medzinárodnej agentúry pre atómovú energiu vo Viedni. Systém spracováva prírastky informácií a informácie vyhľadáva, umožňuje najrozličnejšie úpravy svojich výstupných zostáv. Systém bol spracovaný pre počítač IBM 1401, ktorý pracuje s premennou dĺžkou slova, descriptor sa môže skladať aj z viacej slov.⁴

Laboratórne výskumno-vedecké práce zamerané k ďalšiemu rozvoju počítačov ukazujú perspektívu dosiahnuť úroveň konštruovania a výroby kyberneticko-analogových počítačov schopných sa učiť. Vedci vyslovujú optimistické prognózy o vývoji týchto zariadení, nepozastavujú sa ani pred vyslovením možnosti vyvinúť umelé systémy, v ktorých bude fungovať technické vedomie a psychika. Presnosť,

rýchlosť, neunaviteľnosť, frekvencia reagencií a ekonomičnosť produkcie sú nepomerne dokonalejšie v umelých technických, kybernetických systémoch než v najlepšie vyvinutých a pracujúcich živých psychických a intelektuálnych systémoch. Ustanovenie medzinárodného algoritmického jazyka v roku 1960 — ALGOL 60 — dáva možnosť ľubovoľný matematický zápis preložiť pomocou translátora do kódovanej reči počítača. Využitie ALGOLU 60 spolu so samopočítacou technikou, transkribátormi, transkriptormi a elektrónkovými translátormi odstraňuje prekážky spôsobené rozdielmi v druhoch písma (latinka, azbuka, obrázkové písmo), aj prekážky vyplývajúce z rozdielnosti jazykov, vytvára podmienky pre internacionálne využívanie systému vedeckej informácie.⁵

Kybernetika vyvoláva revolučné zmeny v kvalite fungovania systému vedeckej informácie. Okrem kybernetickej presnosti, rýchlosti vyhľadávania, triedenia, predbežného spracovania, fixovania a konzervovania vedeckých informácií vytvára reálny predpoklad o perspektívnej možnosti skonštruovania umelého technického systému mikrorozmernej, večnej, makrokapacitnej superpamäti, schopnej špecificky pohotovo a exaktne fungovať.⁶ Technizovanie, automatizovanie, kybernetizovanie systému vedeckých informácií v epoche vedeckotechnickej revolúcie je spôsobom uspokojovania špecifickej sociálnej potreby postindustriálnych sociálnych systémov, tvoriacim materiálne technickú základňu racionalizačných procesov v informačnej sústave vedy, je stimulom internacionálneho využívania vedy v humanizačných procesoch ľudstva.

Aspekt utility systému vedeckej informácie

Pri skúmaní systému vedeckých informácií a využívania týchto v rozvoji vedy, stretávame sa s kategóriou užitková hodnota vedeckej informácie. Kategóriu môžeme definovať pomocou ekonomickej terminológie ako špeciálnu vlastnosť nového, teoreticky formulovaného poznatku,

⁴ Systém GIPSY zaviedla naša organizácia IGNORA k použitiu pre počítač IBM 1401. Státní knihovna technická a Ústav vedeckých a technických informácií pripravujú spracovať týmto systémom národnú bibliografiu v Státní knihovni.

⁵ Najnovší elektronický samočinný hovoriaci a prekladač stroj vyvinuli vedci v Japonsku (1967). Stroj hovorené slovo automaticky prekladá z japončiny do angličtiny a z anglického jazyka do japonského.

⁶ Moderný počítač IBM má pamäť 10^{12} (bilión) informácií zaznamenaných elektronickým paprskom na film. Pri vyhľadávaní informácií automat vyberie príslušný film (3,2×7 cm) a umiestni do optického poľa obrazovky. Signály sa sústreďia na fotobunke a odovzdajú počítaču. Starší typ záznamu informácií by na to potreboval 1 miliardu diernych štítkov.

uspokojujúceho špecifickú, viac-menej konkrétnu potrebu vedeckých pracovníkov lebo vedeckých teamov. Táto vlastnosť vedeckých informácií vyvoláva záujem vedcov o „konzumovanie“ informácií. Užitočnú hodnotu informácií môžeme posudzovať z jej primárneho lebo sekundárneho prejavu:

a) Primárna užitočnosť je vyjadrená mierou uspokojovania internej potreby vedy, jej ustavičného evolucionizovania a úsporami času v „produktivite“ vedeckej tvorby. Vedecké informácie sú na jednej strane objektívnym materiálom pre obohacovanie, rozvíjanie vedeckých právd, teórií o nové fakty, a na druhej strane korektívom teoreticky spracovaných výsledkov vedeckého procesu. Úroveň systému vedeckej informácie je jedným z faktorov, cez ktorý sa realizuje zákon úspory času vo vedeckej tvorbe, zvyšuje sa interná efektívnosť vedy. Porovnávanie koeficienta užitočnej hodnoty vedeckých informácií s koeficientom akcelerácie vedeckého poznania a s rozvojom vedy ukazuje priamo úmerný vzťah — čím je viac hodnotných vedeckých informácií o skúmanom predmete, jave, procese, tým sú optimálnejšie podmienky pre také fungovanie vedeckých procedúr, ktoré redukovujú participovanie omylu vo vedeckej pravde. Prekročenie miery koncentrovania vedeckých informácií, teda sústredenie nadmerného množstva zdržiava procesy rozhodovania vo vedeckej tvorbe, vedie k vzniku nežiadúceho javu — redundancii vedeckých informácií. V ZSSR začiatkom 70. rokov z každého tisíce prihlásených vynálezov bolo len 240—280 neduplicitných, nových. [7] V USA a v Anglicku počítajú, že by nebolo treba konať 10—20 % vedeckovýskumných a projekčno-konstruktérskych prác, keby bola k dispozícii informácia o analogických hotových prácach. V celkovom vyjadrení toto nevyužitie možných vedeckých informácií predstavovalo v roku 1960 1.25 miliard dolárov a 12 miliónov funtov šterlingov. [8] V posledných rokoch dosiahli finančné straty v Spojených štátoch čiastku 2,5 miliard dolárov a na celom svete dochádza k opakovaniu objavov v 20—30 %. J. D. Bernal píše, že v mnohých odvetviach dospela situácia tak ďaleko, že je snadnejšie objaviť nový fakt lebo vytvoriť novú teóriu, než si overiť, či tieto už neboli objavené lebo

odvodené. [9] A. Gorbovskij uvádza, že v priebehu posledných rokov pred rokom 1963 bolo v archívoch Sovietskeho Sväzu objavených viac ako 40 000 dokumentov o zabudnutých objavoch. [10]

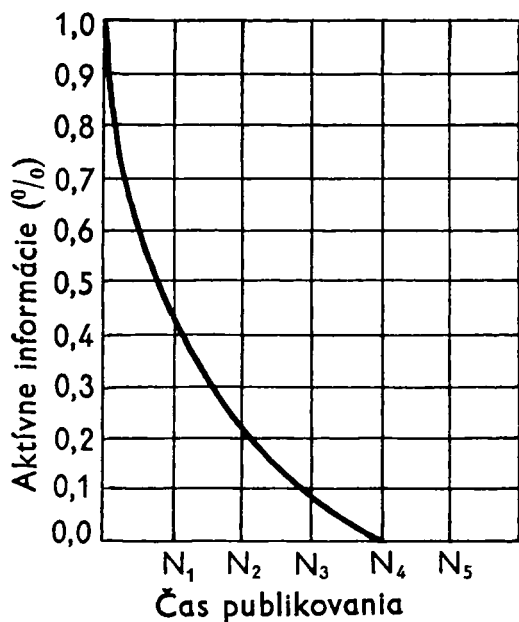
b) Sekundárna užitočnosť je vyjadrená ekonomickým a sociálnym efektom vedy v jej fungovaní ako výrobnnej sily a v akcelerovaní procesov humanizovania ľudstva. Ten o prejav užitočnej hodnoty vedeckých informácií je zvlášť výrazný vo vedeckotechnickej revolúcii, kde sa veda stáva priamou výrobnou silou. V poslednej dobe sa najefektívnejšie prejavila užitočná hodnota vedeckých informácií v premenách vedy z jej relatívne obmedzeného pôsobenia na pôsobenie univerzálne. Zmeny vyvolané vedou v komplexe výrobných síl vedú k rozširovaniu sortimentu, k látkovým premenám, k zmenám parametrov výrobných predmetov, k vynaliezaniu nových efektívnejších zdrojov energie, k rozširovaniu a modernizovaniu výrobných prostriedkov, k zavádzaniu autoregulačných, kybernetických systémov do výroby, k zmenám spoločenskej delby práce, ku kvalifikovanosti a kultúrnej úrovne pracovných síl. Využívaním vedy ako priamej výrobnnej sily dosahuje ekonomika, pri znižovaní práce živej, vysoké prírastky produktivity práce, teda efektívnejšie využíva vo výrobe zákon úspory času. Sekundárna užitočnosť hodnoty má trend exponenciálneho rastu.

Progres vedy, historická podmienenosť vedeckej pravdy a konzumovanie vedeckých informácií v procesoch vedeckej tvorby determinujú procesy vyčerpávania vedeckých informácií, rýchlosť ich starnutia. Ak je vedecký objav utajovaný alebo z inej príčiny nie je informácia včlenená do systému vedeckej informácie a na ďalších vedeckých pracoviskách skúmajú ten istý problém, výsledky však nepublikujú, proces starnutia vedeckých informácií prebieha v latentnej forme. Výsledky štiepenia atómového jadra nastali v predvečer druhej svetovej vojny. Nemeckým vedcom zdalo sa nepredstaviť, aby nejakí iní vedci než Nemci mohli vyrobiť pumu, a preto postupovali oveľa voľnejším tempom. Puma bola s celým zariadením a technickými skúsenosťami s uvoľnením atómovej energie od prvopočiatku v rukách troch alebo štyroch veľkých trustov amerického elektronické-

ho a chemického priemyslu. To bolo ďalším dôvodom, prečo sa jej tajomstvo žiarlivo strážilo a prečo sa po vojne nechcelo používať atómovej energie k výrobe elektrickej energie. [11] Prvý atómový výbuch uskutočnili v roku 1944 USA, v roku 1949 SSSR, v roku 1952 Veľká Británia, v roku 1960 Francúzsko, v roku 1964 Čínska ľudová republika. Hoci vedecké informácie o výrobe atómovej bomby necirkulovali v systéme vedeckej informácie, neboli publikované,

Graf 3:

Polčas informácií

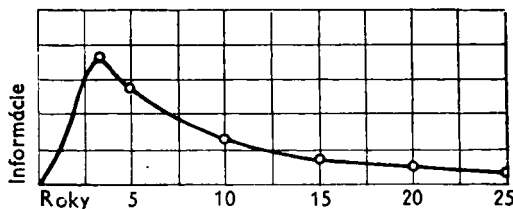


pre svetové mocnosti, ktoré vlastnými silami odhalili toto tajomstvo, stratili tieto vedecké informácie potenciál, prestali byť aktuálnymi, ich užitková hodnota prudko klesla. Vojenské a komerčné príčiny vedú k tomu, že v USA sa len jedna pätina pozitívnych výsledkov výskumných a projekčno-konštruktérskych prác publikuje otvorenou formou. J. D. Bernal tvrdí, že v Anglicku a USA okolo dvoch tretín správ o nových objavoch nie je publikovaných, zostávajú vo firemných archívoch, starostlivo sú chránené pred konkurentami, ktorí uskutočňujú podobné alebo tie isté objavy. [12] Vysoké percento vedeckých informácií starne latentnou formou. Druhý spôsob starnutia sa týka publi-

kovania vedeckých informácií a prebieha otvorenou formou. Ideálny model životnosti vedeckých informácií predstavuje dobu od prvého využitia vedeckej informácie v jej čistej podobe až do posledného prípadu, kedy je študovaná. V praxi sa zaujímate o užitkovú hodnotu vedeckej informácie v čase jej relatívne najvyššej aktuálnosti. Pri skúmaní procesov starnutia používame pojem spätný polčas. Je to doba zostarnutia polovice publikovanej vedecko-informačnej literatúry a zistíme ju tak, že od určitého dátumu počítajúc späť vyskytne sa ešte polovica citácií alebo žiadostí o ne.⁷

Graf 4:

Charakteristika starnutia [1] informácií



Vedeckotechnická revolúcia na jednej strane exponenciálne zvyšuje množstvo utajených aj publikovaných vedeckých informácií, zvyšuje ich primárnu a sekundárnu užitkovú hodnotu, na druhej strane zrýchľuje vyčerpanie potenciálu a starnutie vedeckých informácií. Skutočnosť, že nie v ojedinelých prípadoch je ľahšie získať potrebnú informáciu dublovaním vedeckých procedúr než využitím fungujúceho systému vedeckej informácie, pôsobí retardačne pre vedu i pre prax.

Perspektíva

Vedecká tvorba je určitý špeciálny rozhodovací proces. Racionálne rozhodovanie začína tam, kde sa dosiahne nutná miera počtu bitov informácií. Závislosť vedy na úrovni systému vedeckých informácií vo vedeckotechnickej revolúcii sa ustavične zvyšuje. Pozorujeme, že tu pôsobia dva druhy stimulov. Jeden plynie z interných potrieb vedy, druhý je modifikovaný ekonomickými interesmi vychádzajúcimi predovšetkým z fungovania vedy ako výrobných síly. Súčasným východiskom skvalitňovania systému vedeckých informácií je intenzívne využívanie aplikovanej vedy,

⁷ Podrobnejšie viď M. Cigánik, *Vytváranie a využívanie fondu informácií vo vede, v technike a v ekonomike*, SNTL Praha.

racionalizácia a technizácia informačného systému. Zavádzanie informačno-logických strojov do centier vedeckých informácií, prechod na miniaturizované a kódované záznamy, využívanie technickej pamäti a ďalších umelých systémov myslenia, technizovanie prenosových kanálov, kybernetizovanie procesov koncentrovania, selekcie a spracovania vedeckých informácií v súčasnosti predstavujú dostupné a efektívne metódy modernizovania informačného systému. Je to spôsob, ktorý eliminuje negatívne javy — subjektizovanie, rozptyl, zakrivenie, oneskorovanie, entropiu a redundanciu informácií, efektívnejšie využíva zákon úspory času v tejto oblasti ľudskej činnosti. V modernej spoločnosti vzniká nová vysokokvalifikovaná profesia a samostatné odvetvie vedy zaoberajúce sa problematikou vedeckých informácií. Súčasná veda je priamo závislá na činnosti tohto odvetvia. Kybernetika, teória informácie, teória vedeckého riadenia a veda o vede vytvárajú prístupy k vedeckému poznaniu systému informácie vo vede. Predpokladáme, že tu sú skryté ďalšie možnosti ekonomicky a sociálne efektívneho rozvoja prírodných a spoločenských vied.

Literatúra

- [1] H. Grienevski, *Kibernetika bez matematiki*, Moskva 1964, 30.
- [2] G. V. Platonov, *Komunizm i nauka*, Izdatel'stvo Znanie, Moskva 1962, 26.
- [3] G. M. Dobrov, *Nauka o nauke*, Kijev 1966, 27.
- [4] A. J. Michajlov, A. J. Černyj, R. S. Gilbarevskij, *Osnovy naučnoj informacii*, Nauka, Moskva 1965, 43—44.
- [5] J. D. Bernal v *Sborniku Nauka o nauke*, Progress, Moskva 1966, 67.
- [6] M. Cigánik, *Vytváranie a využívanie fondu informácií vo vede, technike a ekonomike*, SVTL, Bratislava 1964, 66.
- [7] M. P. Kuznecova, E. G. Kirijenko, *Naučno-techničeskaja informacija*, Vypusk II, 1964, 14—16.
- [8] O. A. Michajlov, *Istočniki informacii i patentnoj literatury*, Techničeskije biblioteki SSSR, No. 9, g. 1963.
- [9] J. D. Bernal, *Věda v dějinách II*, SNPL, Praha 1960, 394.
- [10] *Nauka i žizn* 1963, No. 6, 102.
- [11] J. D. Bernal, *Věda v dějinách II*, SNPL, Praha 1960, 50—51.
- [12] *Voprosy filosofii* 1959, No. 8, 61.

Резюме

Вилиам Лешницкы: Система научной информации в научно-технической революции

Теоретическим изучением науки мы ознакомимся с процессами вертикального и горизонтального накопления достигнутых результатов научного познания. В истории накопление играло роль одного из решающих факторов развития науки. Накопление исторически обусловленных научных правд зависит от уровня, движения, обмена и использования научной информации. Ведь научный работник только на основе принятых информации использует принцип логической энтропии, активно и творчески работает. Современная наука, в частности наука в научно-технической революции постулирует функционирование такой системы научной информации, которая эксплуатирует теоретическую и техническую кибернетику. Упомянутая научная дисциплина абстрагирует от аспектов вещественно-энергетических и вводит аспект научного познания системы информации, ее структуры в живой и неживой природе. Научная информация содержит данные о научных открытиях, теориях, гипотезах, экспериментах, методах научного исследования, о применяемой лабораторной технике, о критериях засвидетельствования, об эффективности научного творчества, специфическом социальном значении науки в конкретном социальном синтезе и в гуманизационных процессах человечества. Научная информация — это элемент информационной системы. Мы категоризируем ее как особый исторически обусловленный продукт интеллектуальной научной деятельности, редукции и селекции количества информации о познаваемом предмете, явлении и процессе. Результат такой рациональной разработки, которая уменьшает количество научно непознанного годится для сервисного коммуницирования из информационного центра к научным работникам, изучающим проблему адекватную ее содержанию. Научная информация в связи с остальными элементами системы создает определенные отношения, субструктуру и структуры. Все количество подобранных научных информации представляет функциональную систему, функционирование которой обусловлено воздействием законов и закономерностей. Упомянутую систему определяем как постоянно возрастающее, открытое, горизонтальное и вертикальное структурированное количество информационных элементов, результирующих процессы научного познания.

Наука, оцениваемая по указанным аспектам является особой информационной системой. Научная информация и наука имеют общий генезис. Система научной информации возникает на определенной степени развития науки и научной информации.

Теоретический анализ науки вскрыл акцелерационное и экспоненциальное повышение количества научной информации. В 1950—1965 годах количество сведений науки удвоилось, научные информации возрасли в тридцать раз. Хотя эффективность научной работы зависит от движения и обмена информацией, мы наблюдаем здесь негативные явления, т. е. от-

сталость сервисного уровня научной информации от актуальных потребностей современной науки и скрытой формы старения информации. Требование соразмерить информационную систему достигнутого уровня научно-технической революции, главным образом ее рационализирование и кибернетическое технизирование вытекает из внутреннего интереса науки и из постоянно все больше акцентированной социальной потребности. Необходимым предположением осуществления качественных изменений системы считаем институционализацию полей научной дисциплины — теории научной информации. Кибернетика, теория информации и теория научного управления предоставляют возможность формировать систему научной информации как функциональную систему. Решение проблем концентрирования, потребительской стоимости, открытой и скрытой формы старения, энтропии, консервирования, сервисного посредничества научных информационных, моделировки процессов рационализации и технизации системы применением новейших результатов научно-технической революции, репрезентирует возможный аспект направленный на критерия для творчества модели. Научно-техническая революция постулирует приоритет современной сервисной функции информационной системы науки. Актуальными становятся вторичные источники информации, поданные динамической формой или вполне технизированной статистической формой.

Революционные изменения в качестве работы системы научной информации вызывает теоретическая и техническая кибернетика. Применение международного алгоритмического языка «АЛГОЛ-60», электронных моделирующих устройств, трансляторов и транскрипторов ускоряет, десубъективизирует, уточняет и экономизирует все процессы, проходящие в системе научной информации и одновременно создает реальное предположение сконструировать техническую информационную систему реальной, микроразмерной, макроемкостной, самовыравнивательной суперпамяти с оптимальными параметрами сервисного функционирования. Кибернетика, примененная в этой системе, является стимуляционным фактором интернационального использования и интегрирования науки.

Реализация постулатов научно-технической революции в системе научной информации, ее элементах, субструктуре, структуре и функции ставит в новый аспект категорию потребительской стоимости информационной единицы науки в их первичном проявлении, т. е. в плоскости удовлетворения интерных потребностей науки, в секундарном проявлении, т. е. в плоскости экономического и социального эффекта науки, в ее функционировании как производственной силы в действительности на гуманизационные процессы. Критерием эффекта потребительской стоимости научной информации может быть мера реализации закона экономики времени в научном творчестве.

Констатируем, что в начинающейся эпохе научно-технической революции повышается «тренд» — (общее направление развития) зависимости науки от сервисного уровня информационной системы науки. Один стимул вы-

текает из внутренних потребностей науки, главным образом из ее имманентной обусловленности развития, второй из экономическо-социальных интересов, из функционирования науки как производственной силы. Интенсивное применение науки в рационализации и технизации системы, введение информационно-сходных автоматов в центры научных информационных, переход на миниатюрные и кодированные записи, использование технической памяти, технизация переносных публикационных каналов, кибернетизация процессов концентрирования подбора и разработки научной информации считаем самым оптимальным исходный пункт улучшения системы научной информации, отвечающей современному состоянию научно-технической революции. Наука о науке, теория информации, кибернетика и теория научного управления предоставляют удостоверенный материал для научного подхода к познанию и созданию системы научной информации. Предполагаем, что в приспособлении этой системы потребностям научно-технической революции имеются скрытые возможности экономического и социально-эффективного развития науки.

Summary

Viliam Leschnitzký: System of Scientific Information in the Scientific-Technical Revolution

By means of theoretical studies of science we come to know the processes of both vertical and horizontal cumulation of the hitherto attained results of scientific knowledge. In history, cumulation played the role of one of the decisive factors in the development of science. The cumulation of historically determined scientific axioms depends on the level, movement, exchange and utilization of scientific information. It is only on the basis of the information received that the scientist applies the principle of logical entropy and works actively and creatively. Modern science, and especially science in the scientific-technical revolution, postulates the working of a system of scientific information exploiting theoretical and technical cybernetics. This scientific discipline abstracts from the aspects of matter and energy and introduces the aspect of scientific knowledge of the system of information, its structure and its functioning in both the animate and the inanimate nature. Scientific information contains reports on scientific discoveries, theories, hypotheses, experiments, methods of scientific research, used laboratory techniques, criteria of verification, the effectiveness of scientific creation, the specific social weight of science in a concrete social system and in the humanization processes of mankind. Scientific information is an element of the information system. We categorize it as a special historically conditioned product of intellectual scientific activity, reduction and selection of a set of information on the object, phenomenon, process under study, as the result of such rational elaboration that reduces the set of the scien-

tifically unknown and is suitable for service communication from the information centre to the scientists studying the problem adequate to its content. Scientific information in relation to the other elements of the system creates certain relations, substructures and structures. The whole set of selected scientific information represents a functional system, the working of which is determined by the operation of laws. We define this system as a steadily growing, open, both horizontally and vertically structured set of information elements resulting from the processes of gaining scientific knowledge.

Science viewed from the mentioned aspects appears as a particular information system. Scientific information and science have a common genesis. The system of scientific information arises at a definite stage of the development of science and scientific information.

The theoretical analysis of science reveals its acceleration and exponential increase in the amount of scientific information. From 1950 to 1965 the quantity of scientific findings redoubled, scientific information increased thirty times. Although the effectiveness of scientific work depends on the movement and exchange of information, we meet with negative phenomena — the lagging of the service level in the scientific-information system behind the topical needs of today's science, the redundancy and the latent form of becoming out of date, to which information is subject. The postulate to make the information system adequate to the level achieved by the scientific-technical revolution, and especially its rationalization and cybernetical technization result from the intrinsic interest of science and from the increasingly accentuated social need. We consider the institutionalization of the new scientific discipline — the theory of scientific information — to be a necessary precondition for the realization of qualitative changes of the system.

Cybernetics, the theory of information and the theory of scientific management make it possible to model the system of scientific information as a functional system. The solving of problems concerning concentration, the utility value, the open and latent forms of getting out of date, entropy, redundancy, conservation, the service mediation of scientific information, the modelling of the processes of rationalization and technization of the system by applying the newest results of the scientific-technical revolution represent a possible aspect of the criteria for the model formation. The scientific-technical revolution postulates the priority of the modern service function of the information system of science. The secondary sources of information, presented either in a dynamic form or in a perfectly technized static form, are becoming topical.

Theoretical and technical cybernetics calls

forth revolutionary changes in the quality of the functioning of the system of scientific information. The use of the international algorithmic language ALGOL-60, of electronic analogue computers, translators and transcribers accelerates, desubjectivizes, renders more exact and more economic all the processes taking place in the system of scientific information, simultaneously creating a realistic precondition for building up a technical information system of a lasting, microdimensional, macrocapacity, autoregulative supermemory provided with optimum parameters of service functioning. Cybernetics applied in this system represents a stimulative factor for an international utilization and integration of science.

The realization of the claims laid by the scientific-technical revolution on the system of scientific information, on its elements, substructures, structure and functions, throws new light on the category of the utility value of the information units of science in their primary manifestation, i.e. on the level of satisfying the intrinsic needs of science, in their secondary manifestation, i.e. on the level of the economic and social effects of science, in the functioning of science as a force of production and in its effect on the humanization processes.

The extent to which the law of time-saving in scientific creation operates may be considered as a criterion of the effect of the utility value of scientific information.

In the beginning of the scientific-technical revolution the trend of the dependence of science on the service level of the information system of science is rising. One stimulus results from the intrinsic needs of science, especially from the immanent autodetermination of its development, the other from the economico-social interest, from the functioning of science as a force of production. We consider the intensive application of science in the rationalization and technization of the information system, the introduction of analogue automatic machines into scientific information centres, the transition to miniaturized and coded records, the utilization of technical memory, the technization of publication relay channels, the cybernetization of processes of concentration, the selection and elaboration of scientific information to be the optimum starting point for improving the quality of the scientific information system corresponding to the contemporary state of the scientific-technical revolution.

The science of science, the theory of information, cybernetics and the theory of scientific management present verified material for a scientific approach to knowledge. We presume that in adapting the system of scientific information to the needs of the scientific-technical revolution there are latent possibilities for science to develop effectively in both the economic and the social aspects.

Při empirickém sociologicky orientovaném výzkumu se nejčastěji získávají informace o znalostech, názorech a způsobech chování občanů pomocí osobního dotazování

tazatelů, jejich zájem o průzkum i tazatelská morálka se snižují, ponechá-li se síť tazatelů sama sobě, a jestliže výzkumné ústředí nebere v úvahu „degenerativní“



Obr. 1:

První okamžiky kontaktu bývají rozhodující. Tazatel se stručně představí, vysvětlí, proč se na dotázaného obrací a přečte „na ukázkou“ první otázku z dotazníku.

(interview). Průzkumné rozhovory provádějí tazatelé, kteří jsou poučeni o výběru dotázaných, o technice rozhovoru a o záznamu odpovědí. Na práci tazatelů závisí kvalita údajů, které jsou pak podrobovány složité a pracné analýze. Proto ústřední pracoviště věnuje péči jednak výběru tazatelů, jejich formování (instruktáži, výchově) i kontrole jejich práce.

Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV věnuje formování tazatelů trvalou pozornost. Ukazuje se, že informovanost

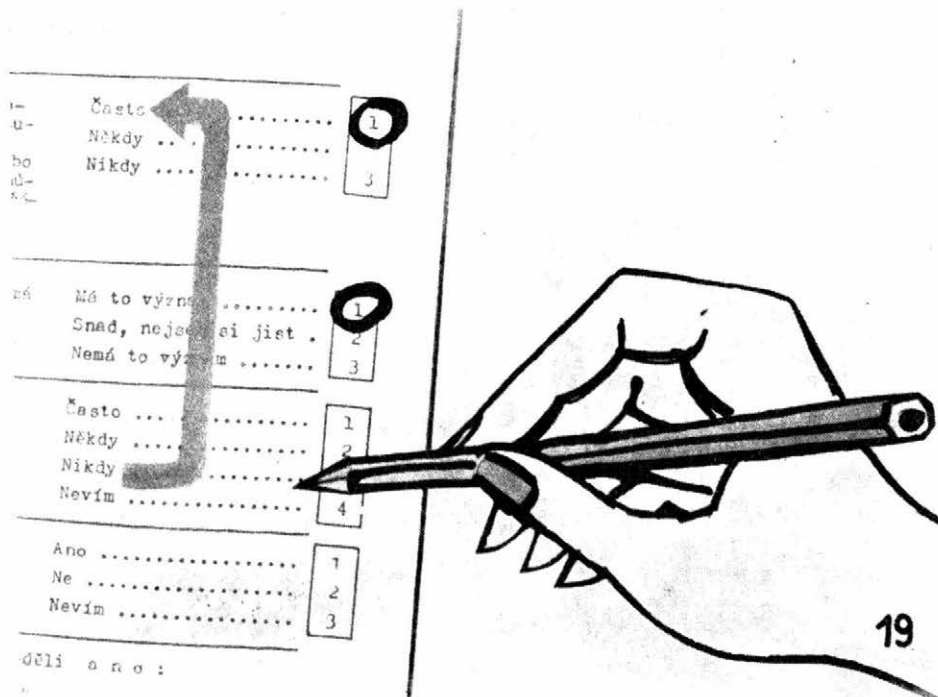
tendence, které se v síti projevují pod vlivem zapominání zásad průzkumu, tazatelské únavy apod.

ÚVVM používá k instruktáži těchto prostředků: a) příručky, b) bulletinu, c) oběžníků, d) individuálních dopisů, e) osobních pohovorů, f) cvičných kvízů. K těmto formám výchovy přistoupily v minulém a v tomto roce dvě další: skupinové instruktáže (setkání) organizované v jednotlivých krajích a instrukční diafilm. O tomto diafilmu zde podáváme



Obr. 2:

Musíme zabránit tomu, aby se z rozhovoru nestal nudný výslech nebo školácké zkoušení. Tazatel má k tomu řadu možností. Doporučuje se, aby nehleděl stále jen do dotazníku, ale aby využil každé příležitosti a podíval se dotázanému do obličeje.



Obr. 3:

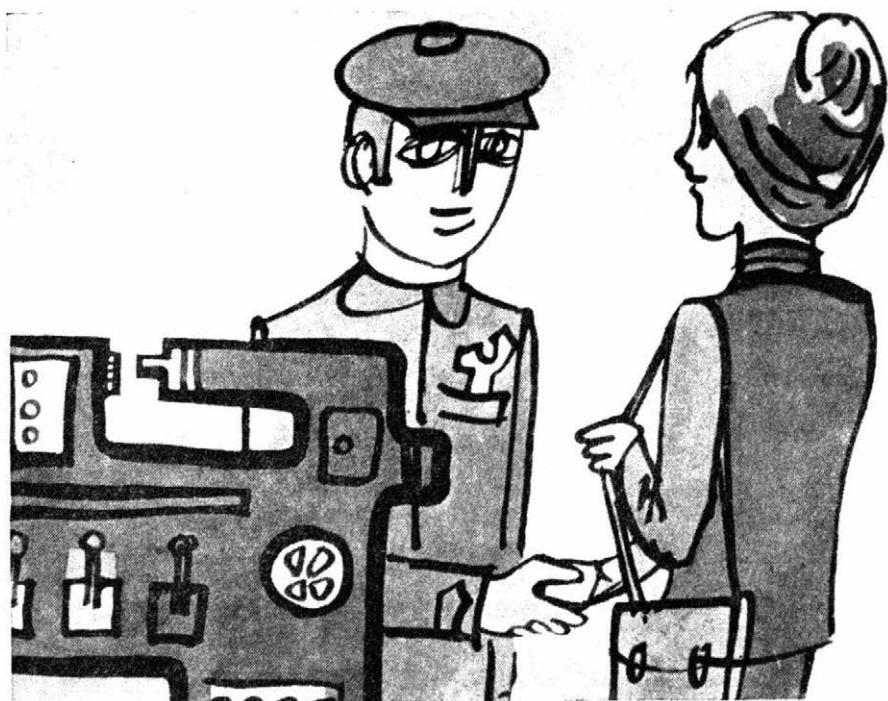
Tazatel nezapisuje odpovědi mechanicky, ale sleduje pozorně jejich obsah. Někdy postřehne, že určitá odpověď je v nápadném rozporu s tím, co dotázaný řekl dříve. V takovém případě ho na to taktně upozorní.



25

Obr. 4:

Pozoruje-li tazatel, že pozornost dotázaného ochabuje, přeruší na chvíli rozhovor.



28

Obr. 5:

Srdečné rozloučení ukončuje průzkumný rozhovor. Je výhodné, může-li tazatel prokázat nebo nabídnout drobnou službu: upozornit ho na zajímavý článek v novinách, na knihu a podobně.

krátkou zprávu, protože jde o pomůcku novou.¹

Diafilm vydal Ústav zdravotní výchovy v Praze pro svou potřebu. Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV jej převzal, neboť výzkum zdravotního uvědomění, a výzkum veřejného mínění mají v oblasti metodiky a techniky řadu společných zásad a postupů.

Hlavní prvky tazatelské práce jsou pomocí diafilmu ilustrovány ve 29 obrazech. Diafilm je určen pro tazatele-začátečníky, ukazuje se však, že je vhodný i pro opakování látky zkušenějším tazatelům. Obrazy pomáhají soustředit pozornost skupiny tazatelů shromážděných v místnosti (zpravidla 30 až 50), a to na důležité zásady průzkumného rozhovoru. Obrazy jsou barevné a některé obsahují prvek humor-

ného přístupu. Na všech obrazech vystupuje táž postava tazatelky, která se dostává během plnění svého úkolu do různých situací, jež jsou komentovány živým slovem. Diafilm nemá nahradit žádný z uvedených způsobů instruktáže a výchovy, tvoří jeden článek systému.

Pět obrázků a připojených komentářů znázorňuje popisovanou pomůcku.

Tímto diafilmem sloužícím výchově tazatelů navazuje Ústav zdravotní výchovy v Praze na dřívější pomůcku, která byla již dříve v Sociologickém časopisu popsána.

Autor demonstroval pomůcku na mezinárodní konferenci ústavů pro výzkum veřejného mínění (Merligen 1969). Diafilm vzbudil u pracovníků oboru živý zájem a někteří jej převzali do své praxe.

¹ Osobní rozhovor při průzkumu zdravotního uvědomění, 29 obrazů a text s komentáři (8 stran). Autor: C. Adamec. Výtvarník: Petr Poš. Metodolog zdravotní výchovy: Líbuše Frauenterková. Vyrobil

krátký film, Praha, Studio diafilmů 1968. Diafilm Ministerstva zdravotnictví a Ústavu zdravotní výchovy.

Kultura a politika

Proces politické modernizace, která se tak či onak prosazuje v celém světě, a nový stupeň vědeckotechnického rozvoje se projevuje mimo jiné také demokratizací kultury. Vzdělání se rozšiřuje ve stále větším okruhu lidí a v dalších sociálních vrstvách. Zpřístupňují se vědecké poznatky, umění, myšlenkové proudy a informace ze všech oblastí života a světa. Demokratizace kultury sleduje očividně dvojí cíl: umožnit a usnadnit i podnít vědeckotechnickou revoluci na jedné straně, a na straně druhé zvýšit v obyvatelstvu to, co bychom mohli nazvat občanskou kulturou — ovšem v rámci daného politického systému. Je přirozené, že tyto dva aspekty demokratizace kultury, zvláště pak demokratizace odborného vzdělání a všemožné získávání potřebných předpokladů pro adaptaci jednotlivce na určitém místě ekonomického a sociálně politického systému, stojí na prvním místě — a to v kterékoli zemi. Jde však také o to, jaké místo zaujímá při demokratizaci kultury ta její stránka, která s „praktickým“ životem, s fungováním ve sféře ekonomické nutnosti a občanské reality nesouvisí přímo, a jejímž nejvlastnějším posláním je humanizovat společnost a kultivovat člověka jako jednotlivce.

Dosah této stránky demokratizace kultury je závislý na mnoha sociálně ekonomických aspektech; podstatně závisí na politickém systému té které společnosti. Kulturní oblast se v praxi stala, vedle oblasti politicko-mocenské a ekonomické, jednou z hlavních oblastí společenského života. Pro fungování politického systému je důležitá stejně jako ostatní dvě oblasti. Proto také neexistují společnost, politický systém, politická síla nebo proud v kterémkoliv místě soudobého světa, které by neprováděly kulturní politiku. Ta se stala samozřejmou součástí politického úsilí integrovat společnost ve všech oblastech a zcela konkrétním způsobem integrace působení kulturní oblasti do sféry politických zájmů vládnoucí třídy, vrstvy, skupiny nebo i celospolečenské politické reprezentace.

Kulturní politika existuje jako praktická činnost politického vedení i jako aspekt veškeré kulturní práce. V teorii je to však stále bílé místo. K zaplnění této mezery směřuje zatím řada disciplín jako historie, sociologie kultury, sociologie politiky, dějiny kultury, sociologie hromadných sdělovacích prostředků apod. Avšak ve skutečnosti se oblasti kultury a kulturní politiky dosud nestaly předmětem systematického vědeckého výzkumu, který by byl postaven na roven

výzkumu oblasti politicko-mocenské a ekonomické.

Důvodem tu je mimo jiné zajisté i mimořádná zrádnost terénu a snadná napauditelnost kterékoli teze, závěru nebo myšlenky z hlediska dosud ustálených představ kterékoli již dříve konstituované a „zavedené“ vědy. Proto se také dává tak často — ke škodě věci — na úseku kulturní politiky přednost sociologizování a povšečnosti, která umožňuje vyhnout se konfrontaci s tvrdšími historickými fakty. Naproti tomu zase historie ponechává kulturně politické souvislosti stranou, přenechávajíc je velkomyslně dějinám kultury, které opět opomíjejí politické aspekty problému. Politologie, přestože si je vědoma důležitosti kulturního aspektu chování a jednání občana, se zase zajímá jen o jeho chování a postoje politické z hlediska politického systému a z hlediska občanského. Výsledkem toho je, že v současné době každá práce, která se zabývá otázkami kulturní politiky konkrétně, to znamená zkoumá příslušná fakta i jejich chronologii, vymezuje kulturně politickou oblast a hledá její specifiky i vazby kulturní oblasti k ostatním oblastem a zejména vazby kultury a politiky, znamená přínos už nastolením a formulací problému.

Prací tohoto typu je knížka J. Kladivý *Kultura a politika* (Svoboda 1968). Osu práce tvoří zkoumání ideologické a kulturně politické práce KSČ v letech 1945—1948. Jejím cílem tehdy bylo, jak píše autor v úvodu, „sjednotit všechny pokrokové síly na zásadách ideologie československé cesty k socialismu, uskutečnit důslednou demokratizaci kultury a vytvořit tak základní předpoklady pro nový rozvoj školství, vědy, divadelnictví, literatury, hudby, filmu, výtvarného umění, tisku aj.“ (s. 6).

Kniha je součástí snah československé historiografie oprostit dějiny komunistické strany a československé společnosti od schémat. Historická metoda se uplatňuje v přístupu k materiálu, který je řazen chronologicky. Zároveň však autor vybírá ty problémy, které jsou nejbezprostředněji spjaty s politikou KSČ i celé Národní fronty v té době. Odtud pramení členění knihy do čtyř kapitol, které autor vymezuje obsahově i časově: první kapitola má název *Překonávání následků okupace v ideologii a kultuře*. Zahrnuje období od května 1945 do podzimu téhož roku. Obsahem druhé kapitoly, *Vytváření kulturně politického programu*, jsou kulturně politické zápasy v československé společnosti v době od podzimu roku 1945 do léta 1946. Třetí kapitola nese název *Boj o duši*

národa. Jedná o období mezi létem roku 1946 a polovinou roku 1947. Kapitola čtvrtá, *Vyrcholení politických a ideologických zápasů*, ukazuje, jak v měnicích se mezinárodních podmínkách docházelo k polarizaci i na kulturně politickém úseku, který se stával stále nezastřeštější arénou, v níž šlo všem zúčastněným stranám o politické vítězství.

Předmět badání — vztah kultury a politiky v letech 1945 až 1948 — si však vynutil i jiné přístupy než historické. Vynikají zvláště tam, kde autor zkoumá vztahy kulturní oblasti k politickým proudům, kde konfrontuje kulturní programy stran Národní fronty a jejich kulturní politiky, kde sleduje vztahy stran Národní fronty k programovému úsilí KSČ v době jejího VIII. sjezdu a voleb v r. 1946 a tam, kde jedná o politické struktury československé společnosti a politických stran, o sociálně ekonomických vazbách na politicko-mocenské zápasy a jejich mezinárodní souvislosti. Práce J. Kladiwy má proto i některé rysy politologické a sociologické studie.

V celé práci věnuje J. Kladiwa velkou pozornost konfrontaci kulturně politického programu a záměrů KSČ s programy a záměry ostatních politických stran při boji o demokratizaci kultury. Tento princip byl obsažen už v Košickém vládním programu, a to jak ve smyslu „zpřístupňování“ vzdělání a kultury všem sociálním vrstvám, tak i z hlediska demokratizace obsahové. V tehdejší době šlo hlavně o vnitřní očistu kultury na demokratickým principu — proti fašistické a antidemokratické „ideologičnosti“ kultury —, o oproštění kultury od mimokulturních zřetelů, o dekomercializaci činnosti kulturních institucí. Komunistická strana zde vycházela vstříc snahám a iniciativě kulturních pracovníků, kteří už v době předmnichovské republiky i za okupace vypracovávali programy socialistických změn v kulturní oblasti. To mělo přirozeně příznivý ohlas v kulturní veřejnosti a politice komunistické strany se dostávalo silné opory právě v řadách předních intelektuálů a tvůrčích pracovníků.

Věcná problematika a také metodologické východisko, které si autor publikace *Kultura a politika* zvolil, ho vedlo k tomu, že se nemohl spokojit studiem archivního materiálu, tím méně přikládat jednoznačný význam některým vystoupením jednotlivců nebo jednotlivým dokumentům — například ze zasedání kulturně propagační komise ÚV KSČ, jednání sekretariátu ÚV KSČ nebo zasedání ÚV KSČ. Paralelně se studiem dokumentů musel studovat dobovou časopiseckou produkci a polemiky mezi publicisty jednotlivých stran Národní fronty, představiteli politických proudů a kulturních představitelů různých směrů. Konfrontace kulturně politických programů, prohlášení a praxe je jedním z charakteristických rysů celé práce. Z této konfrontace přesvědčivě vyplývá, že komunistická strana v letech 1945—1948 byla v naší zemi uznávanou reprezentantkou progresivních a novátorských snah v celé kultuře, že byla oporou demokratizačních změn ve školství, v divadelnictví, ve filmu, ve vědě i jinde. Proto si získala důvěru celé řady předních představitelů české a slovenské kultu-

ry, proto se v jejich řadách a přímo při politickém ovlivňování a organizování kultury dobrovolně a z přesvědčení angažovali lidé jako F. Halas, I. Olbracht, L. Novomeský, E. F. Burian, A. Hoffmeister a další.

Doposud ojedinělá je pozornost, věnovaná v práci mezinárodním souvislostem našeho kulturně politického a ideologického boje mezi politickými stranami.

Všechny kulturně politické a ideové problémy, o nichž se v práci hovoří — problém demokratizace školství, vnitřní demokratizace kultury a kulturních institucí, problém svobody a jednoty kulturní fronty, vztah politiky a kultury, ideologie a kultury, srozumitelnosti kultury — jsou na stejné úrovni a ve stejném rozsahu předmětem diskuse i dnes a byly živé po celé období od února 1948; objevovaly se, jakmile se k tomu naskytla sebelepší příležitost a možnost: například v roce 1956, 1958, 1963 a přirozeně i po lednu 1968.

Autorovi knížky *Kultura a politika* můžeme vytýkat, že snad přeceňuje pozitivní rysy v kulturní politice a ideové činnosti komunistické strany a není dost kritický k nedostatkům, které byly už tehdy patrné; že, ačkoli o nich ví, je k nim příliš shovivavý (s. 364). Tato výčitka je nasnadě, zejména chápeme-li období let 1945—1948 jako přípravu pro to, co pak přicházelo jako deformace socialismu, a konfrontujeme-li naši zkušenost s představami o socialismu, jak si jej mnozí z nás kreslili: jako společnost po všech stránkách spravedlivou, humánní, v níž na půdě všeobecného dostatku bude lidská důstojnost patřit všem rovným dílem a kde budou vyrůstat lidé po všech stránkách ušlechtilí. Ani tehdy však nesmíme zapomenout, že to byla léta, v nichž se skutečně zapasilo i v kulturně politické oblasti o sociálně ekonomickou a občanskou demokracii.

Především je však zapotřebí konfrontovat kulturní politiku KSČ v letech 1945—1948 s kulturně politickou praxí ostatních politických stran, zejména národně socialistické, lidové a demokratické strany Slovenska tak, jako to činí autor. V této konfrontaci je činnost KSČ a komunistů na kulturním úseku vysoce pozitivní. Stejně tak se musí jevit ve srovnání s obdobím po únoru 1948. Zásady kulturní politiky KSČ z let 1945—1948 na úseku demokratizace kultury, konfrontované se soudobými světovými tendencemi a směry v demokratizaci kultury, se ukazují jako zcela moderní — a to po stránce jak obsahové, tak i organizační.

Celá tři léta předúnorové činnosti komunistické strany na kulturní frontě i v různých dvou oblastech představují z hlediska současných potřeb možnost plodného dialogu. Poukazovat při pokusech o analýzu minulosti pouze na posledních dvacet let, nebo dokonce jen na éru Novotného, je hluboce nesprávné. Nic z poúnorového období, ani z posledních patnácti let není možno pochopit bez poznání prvního poválečného období, okupace a let předválečných. Proto je cenná každá práce, která se snaží seriózně, na konkrétním materiálu, bez spekulování a retuše podat obraz nedávné minulosti. Kulturně po-

litické zápasy, které předcházely deformacím, jichž jsme byli v pozdějším období svědky, jsou pro takové pochopení mimořádně důležité i proto, že jinak může vzniknout zdání, že socialismus u nás nevznikal jako výsledek historického vývoje, jako vítězí idea vycházející z historických zkušeností našich národů a tříbení myšlenkových proudů, ale že byl jen výsledkem násilí, že byl pouze „zaveden“. Pak je ovšem zcela nepochopitelné, jakému klamu a mámení podlehli kulturní představitelé našich národů, kteří se angažovali za socialismus a jeho vítězství, přitakali komunistické straně v jejím politickém zápase a přesvědčovali naše národy o pravdě socialismu.

Analýza minulosti, po níž se opětovně volá, by však měla zahrnovat nejen období po únoru 1948, ale i období předcházející. Bylo by proto užitečné, kdyby práce započatá J. Kladivou zasáhla i období předmnichovské republiky, okupace, a také období po únoru 1948. Pak by bylo možno přistoupit k syntéze kulturně politického vývoje našich národů na úseku nejnovějších dějin, kulturní politiky KSC, a integrovat ji do různých politických systémů, které se u nás od roku 1918 vystřídaly. Byla by to také dobrá politickovědní báze pro další výhledy naší společnosti a našeho politického systému. V tomto smyslu by mohlo jít o jedinečný pokus ve světovém měřítku konstituovat kulturní politiku jako samostatné badatelské odvětví na rozhraní československé historie, nejnovějších obecných dějin i dějin dělnického hnutí, dějin kultury, sociologie a politologie.

Práce J. Kladivy *Kultura a politika* je průkopnickou interdisciplinární prací. Na práce tohoto druhu si musíme vypracovat nová měřítka, chceme-li vážně uvažovat o interdisciplinárním přístupu, bez něhož je zkoumání moderní historie, politických otázek i sociálně ekonomické a kulturní problematiky současnosti naprosto nemyslitelné. Proto je třeba knížku *Kultura a politika* přivítat nejen jako práci historickou, ale také jako vážné slovo při integraci kulturně politických problémů do nejnovější historie našich národů a dělnického hnutí, a zároveň jako pokus o konstituování kulturní politiky jako zvláštní, relativně samostatné oblasti, která je předmětem zvláštního vědeckého zkoumání.

Marie Huláková

Heide Berndtová: *Das Gesellschaftsbild bei Stadtplanern*

Krämer Verlag, Stuttgart 1968.

Otázky bydlení ve městě — zejména velkém městě — ve vyspělé industriální společnosti jsou již delší dobu předmětem kritiky a úvah nejrozličnějších odborníků, v neposlední řadě sociologů. Jde o komplex otázek, který se stává čím dál tím palčivější a nutí svou naléhavostí k řešení.

Problém spočívá v tom, zda dosavadní vývoj a změny ve způsobu bydlení a životního stylu vůbec, jež se výrazně projevují v moderních sídlištích a ve velkých městech, jsou

neodvratné, nebo zda existují i jiné možnosti v dalším vývoji způsobu života.

V západoněmecké literatuře byly zejména pozoruhodné publikace A. Mitscherlicha, ale i řada jiných odborných prací k těmto otázkám. V minulém roce vyšly v NSR dvě nové publikace méně známých autorů. Jde jednak o publikaci mladé autorky Heide Berndtové *Das Gesellschaftsbild bei Stadtplanern* a o rozsahem malý sborník *Architektura jako ideologie* (vyšel v Edici Suhrkamp Frankfurt a M. 1968; autoři: Heide Berndtová, Alfred Lorenzer a Klaus Horn). Obě publikace si zaslouží samostatné recenze. (Zde bude věnována pozornost pouze první z nich.)

V odborné literatuře posledních let se shromažďovaly hlavně kritické pohledy na soudobou situaci velkoměst a bydlení v nich. Snaží se najít příčiny dosavadního neuspokojivého stavu soudobé architektury a urbanismu, které spatřují především v tom, že nebývá dosti respektován lidský faktor, vztažky a vazby v životě lidí, jež se odehrávají v bytě, v sídlišti, ve velkoměstě.

Autorka uvedené publikace se snaží o konfrontaci různých protichůdných názorů — jak současných, tak i minulých. V závěru své práce se pokouší o nástin objektivního obrazu společnosti a jejich potřeb v soudobém městě. Je nutno mít na zřeteli, že problematika recenzované knihy je zcela konkrétně zaměřována na stávající západoněmecké poměry, nicméně se domníváme, že přístup autorky je přes rozdílnost systémů a různost plánovací praxe podnětný a přínosný i pro nás.

V úvodu knihy si autorka klade metodickou otázku: podle čeho lze měřit objektivitu nejrozličnějších názorů na společnost, a její odpověď zní, že kterýkoliv soud o správnosti či nesprávnosti toho či onoho názoru o společnosti je pochybný, „protože představuje určité subjektivní hodnocení a je vyjadřováním určitého politického postoje“. Stejně důležitá je znalost stanoviska, které zaujímají urbanisté vůči moderní masové společnosti, neboť právě v ní jsou industrializace a urbanismus úzce spjatý. Musíme také vědět, jak urbanisté hodnotí „daný model typických společenských struktur a tendencí města“. Teprve na základě znalosti těchto postojů a názorů urbanistů je možno přikročit k podrobnějšímu rozboru jejich předkládaných způsobů řešení této otázky.

Kritika velkoměst zaujímá mnoho místa v příslušné odborné literatuře. Je však pozoruhodné, že soudobá sociologie města se ve své většině nezabývá studiem velkých měst a dává přednost výzkumům menších lokalit (týká se to především západní sociologie města). Velkoměsto má v sobě všechny rysy komplexnosti, nepřehlednosti a odcizení, faktory, které komplikují jakékoli empirické výzkumy o celkovém obrazu společnosti. „U urbanistů převládá pocit rezignace nad komplexností velkých měst“, říká H. Berndtová. Přesto však velkoměsta existují a jejich rozloha se neustále zvětšuje, staví se velkoměsta nová, a to v překotném tempu odpovídajícím automatizované a mecha-

zvané zbožní výrobě. Urbanismus nestojí mimo tyto tendence, není samostatnou uměleckovědní disciplínou, nýbrž je určitým vyjádřením životního stylu společnosti, který určují nejmocnější síly téže společnosti. Proto jde především o zkoumání sociálního obsahu jakýchkoliv technických alternativ a modelů.

V další části úvodu se autorka zabývá vznikem moderních velkoměst. Vychází přitom z názorů M. Webera o typologii měst; Weber označuje za základní a určující znak městského osídlení skutečnost, že jde o „tržní sídlo“, ve kterém již neplatí (a nemohou se uplatňovat) zákony feudálního hospodářství.

Pokusem o konfrontaci historických a soudobých teorií o společnosti a městu se autorka dostává do široké oblasti nejrůznějších kritik velkých měst. Nejčastější argument proti městu (míni se velkoměsto) je tvrzení, že tu došlo k odcizení od všeho „přirozeného“. Proti umělému útvaru zvanému město se klade požadavek na „organické“ sepětí s přírodou. „organický růst“ atd. Často však zůstává velice vágní obsah pojmů „přirozený“ a „organický“. U některých urbanistů znamenají tyto termíny nedotčenou krajinu, která ve městě chybí, a staví proti „mrtvým kamenům měst“ „zdravou zeleň přírody“. Argumentace proti velkoměstu je dnes už více než stereotypní. Zajímavá je skutečnost, že zatímco většina urbanistů se shoduje v kritice a odmítání velkoměsta, považují za zcela „přirozená a zdravá“, dokonce za „harmonická“ a „organická“ města menší a střední. Toto rozlišení měst podle jejich velikosti je více než kvantitativního charakteru a podle mínění autorky se skrývá v tomto odmítání a odsouzení velkoměst i politický postoj, který se snaží „s velkoměstem zároveň negovat sociální důsledky industrializace“.

Tento politický postoj se objevuje zřetelně již v pracích Wilhelma M. Riehla, zejména v jeho *Naturgeschichte des Volkes als Grundlage einer deutschen Sozialpolitik* z r. 1853. Jeho „nepřátelský postoj vůči městu spadá v jedno s jeho nepřátelstvím vůči proletariátu velkých měst“. Riehl vychází z „přirozené nerovnosti mezi lidmi“ a základem státu musí být podle tohoto autora obec, protože se v obci respektuje samostatnost sociálního významu majetku a vlastnictví.

Od Riehla vede přímá cesta ke Spenglerovi, který sleduje společenský vývoj a politické požadavky s nenávisí, protože tento vývoj mu zpochybňuje nutnost existence moci. Historie města je však současně historií emancipace tohoto odporu; proto jeho jednoznačné odmítání velkých měst je současně odmítáním svobody individua.

Od těchto teorií se liší názory Ferdinanda Tönniese, známé z jeho knihy *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Tönnies se snaží o modelování „lepší“ společnosti, jejíž vzor spatřuje v útvarech měst minulosti, kde — jak se domnívá — existovala sociální harmonie. Tento poněkud romantický pohled na historii „je v podstatě ještě ideologičtější než pesimistické názory Spenglera a Riehla“, říká Berndtová, když dokazuje, že oba autoři otevřeně tvrdí, že historie souvisí s mocí a

že tomu nemůže být jinak, protože moc je podle nich přirozený stav. Tönnies naproti tomu není spokojen se společností proto, že se mu mocenské poměry nezdají být dosti přirozené, nýbrž umělé.

Berndtová přichází k názoru, že přes rozdílnost aspektů a výchozích pozic se přilíší od sebe neliší kritiky všech uvedených tří autorů. I když je tu možno pozorovat určitou analogii, přece jen je podle mého názoru nutno respektovat podstatnou odlišnost kritiky Tönniese od ostatních dvou autorů.

„Je samozřejmé, že se dnes nikdo neodvolává na Spenglera, přesto však je argumentace proti velkoměstu mnohdy identická s jeho názory a vychází — byť neuvědoměle — ze stejných pozic“, říká autorka a napadá v následujících stránkách velmi ostře stávající společenské poměry ve Spolkové republice, které mají přirozeně svůj odraz i ve výstavbě měst. Jde především o soukromé vlastnictví půdy, které znemožňuje principiální změnu v městské výstavbě. Kromě toho určuje majetkový census i strukturu bydlení v nových sídlech a městech, který vede k uzavřeným enklávám různých skupin obyvatel uvnitř těchto sídel. Velmi důrazně se autorka vypořádává s často používanými slogany odsuzujícími velkoměsto a přichází k názoru, že obsah těchto sloganů je mnohdy velmi pochybný. Je to často například i u nás tak často používaný výraz „odcizení města od venkova“. Odcizení se tu chápe zcela zvláštním způsobem: znamená totiž pouze vzdálenost od venkovského způsobu života. Jako symbol odcizení je považováno kamenné město. Avšak hovory o mrtvém kamenu mají zastírat mlčení o opravdových příčinách městské bída. I kdyby se však tyto příčiny vzaly v úvahu, nepochybuje se o systému, který umožňuje spekulace s půdou, lichváření s nájemným, a dávají se pouze dobré rady, jak ošetřovat jednotlivé symptomy — jako např. místo činžovních domů stavět rodinné domky nebo bungalovy v zeleni. Velká města jsou i dnes špatná proto, že jsou místem společenského pokroku a politické emancipace.

Podobně se autorka zabývá často používaným požadavkem „zpět k přírodě“, který se jí zdá opět jen pláštěm politických postojů. Požadavek návratu k nirváne přírody je příkladem ahistorického myšlení, které chce člověka zachránit tím, že ho chce izolovat od společnosti a snížit ho pouze na souhrn biologických funkcí. Komplikovanost a složitost společenských poměrů však není možno jednoduše stavět jako protiklad přírody. I pojem přírody je určen společností a úrovní společenské práce, vnímání přírody je společenským procesem. Příroda má ovšem sloužit zprostředkovaně, jako prostředek k manipulaci s lidskými nadějemi, které usilují o změnu života, nejsou však s to pochopit, že takovouto změnu není možno uskutečnit únikem ze společnosti do imaginární přírody, nýbrž pouze změnou sociálních institucí společnosti.

S požadavkem přírody se váže otázka zeleně ve městě. Autorka recenzované publikace se domnívá, že zeleni se dnes přikládají

kvality, které hraničí s absurdností. Zelení není s to vynahradit člověku ty funkce, o nichž se mnozí urbanisté domnívají, že je člověk ztratil. Ovšem také poukazování na zdraví člověka ve spojitosti s městskou zelení je velmi diskutní; zdraví je totiž často sekundárním cílem, primárním je snaha o vyšší produktivitu práce, lepší schopnost vojáka apod.

Autorka si klade otázku, zda skutečně trpí zdraví člověka nedostatkem zeleně ve městě; podle jejího názoru tu působí daleko škodlivěji špatné a hygienicky závadné byty s jejich nedostatečnou vybaveností a přetížením místností.

„Skutečný problém spočívá ve stále rostoucím vnitřním odcizení od přirozeného, vyrovnaného celku.“ Tuto ztrátu celku není možné obnovit městskou zelení. Podle Berndtové je skutečnou funkcí zeleně ve městě uvědoměle sloužit jako architektonický faktor s jediným cílem: zvyšovat pocit radosti ze života a světa.

Autorka se v dalším oddílu své práce zabývá otázkami společnosti jako objektu správy ve smyslu Weberových názorů o demokracii a byrokracii. (Za ilustrativní zmínku stojí, jak sarkasticky vysvětluje rozdíl v pojmech „urbanistické plánování“ na rozdíl od „plánovaného hospodářství“. Prvního termínu se smí v NSR beztrápně užívat, kdežto druhý je z ideologických důvodů „tabu“.)

Na řadě příkladů uvádí autorka všednost a smutek tzv. „sociální bytové výstavby“, ať je prováděna jakoukoliv formou: činžovními domy, dvojdomky nebo řadovými rodinnými domky. V této souvislosti dochází k závěru, že „bezradnost v bytové výstavbě nových měst netkví v tom, že by byla zklamala architektura, nýbrž v tom, že vyvěrá jako nevyhnutelný důsledek z neřešených sociálních problémů.“

Práce pokračuje analýzou spojitosti městského nebo vesnického způsobu života ve stávajícím hospodářském systému. Autorka důrazně připomíná, že ani při výstavbě měst není možné nebrat v úvahu hospodářský systém společnosti a zabývat se jen teoriemi a úkoly architektury bez přihlédnutí k těmto základním problémům. Jde právě o to poznávat rámec ekonomických možností, uvnitř kterých je možný rozvoj výstavby měst. „Protože není možné oddělit výstavbu měst od hospodářského systému společnosti do navzájem izolovaných oblastí, musí se vyjasnit ekonomické předpoklady pro výstavbu měst.“

Podrobně se autorka zabývá funkcí města, která je jednotná jak v centru, tak i v jednotlivých městských regionech. Městský život je nemyslitelný bez oddělení veřejné a soukromé sféry života. Městský způsob chování, to znamená distancované chování a stylizované chování, patří k všeobecným pravidlům průmyslových společností ve městě. Tzv. „urbánní chování“ znamená nejen uznávání komunikačních pravidel, nýbrž znamená také poměrně vyzrálou úroveň osobního a kolektivního vývoje každého individua.

Z hlediska komunikací a místa setkání — jak osobních, tak i veřejných — hraje neobyčejně důležitou úlohu městské centrum. Autorka se zamýšlí nad skutečností, že vnitřní obvody města již nejsou dnes obývány, bývají tam koncentrována pracoviště všech druhů, avšak takřka žádné byty. (Autorka se tu opírá mj. o zkušenosti a názory i u nás dobře známých autorů Jane Jacobsonové a W. Whyta.) Podobně jako Jane Jacobsonová analyzuje vztah centra k městským obvodním obytným čtvrtím a předměstím.

Logickým pokračováním těchto úvah je tolik diskutovaný problém sousedských vztahů. Sídla, která se skládají ze stejné drahých (nebo levných) domků, tvoří základ sociálně homogenního sousedství, které dostává formy manipulace jejich jednotlivými členy, zejména v otázce spotřeby. Takto vzniklé sousedské vztahy vytvářejí určité formy donucování okázalé konzumpce.

K otázkám sousedství cituje definici známého německého sociologa René Königa: „Společenství je prostorově ne úplně lokalizovatelný systém interakcí, jeho integrální celistvost je nutno hledat v rámci sociálních a duševních vazeb... Pro konkrétního člověka je to přece vždycky tak, že se společenský život mimo rodinu odehrává nejprve v nejbližším sousedství...“

I když se tato teze zdá být správná, přece jen je nutno brát v úvahu, že zřejmě daleko spíše než daná lokalita je to systém sociálních vazeb, který ovlivňuje sousedské vztahy — namítá Berndtová. Sousedské vztahy není možno produkovat byrokratickým uspořádáním budov en bloc. Průzkumy o sousedském chování potvrdily, že způsob výstavby nových sídel nevede k sousedskému společenství sociálně rozdílných vrstev, nýbrž místo toho podporuje růst sociální segregace.

(Rozbor těchto otázek platí především pro uzavřenou společnost Spolkové republiky. U nás je situace odlišná, i když samozřejmě je také mnoho problémů v sousedských vztazích, přece jen naše sociální rovnostářství ovlivnilo tyto vztahy podstatně jiným způsobem než v NSR.)

Přílišná privatizace, která je charakteristická pro dnešní způsob městského života, vedla k porušení vazeb veřejné i soukromé sféry. Proto vyslovuje autorka v závěru své práce požadavek věnovat maximální úsilí znovu-vytváření veřejného prostoru. Po řadě návrhů na operativní řešení konkrétních dílčích otázek končí Berndtová své úvahy přesvědčením, že „ve skutečně demokraticky plánované městské výstavbě by osobní zájmy jednotlivých občanů musely nacházet své vyjádření v institucích, jež mají společenský význam.“

Práce Heide Berndtové je sympatická především z hlediska jejího nebojácného a otevřeného přístupu k problematice, kterou se zabývá i mnoho jiných autorů. Berndtová vyslovuje otevřeně své názory a neváhá ani před společenskými „tabu“, ani před uznávanými autoritami. Její kritický pohled na společnost ji vede k řadě zajímavých postřehů a podnětných myšlenek.

Stojí v každém případě za zamýšlení, proč

ani v našem hospodářsky odlišném systému, přes řadu předpokladů, které jsou v socialismu samozřejmé (plánovací systém, pevné ceny, vyloučení spekulací s půdou apod.), neskýtají naše města a nová sídliště utěšenější pohled — naopak, jsou pokud možno ještě šedivější a jednotvárnější než města v západních zemích. Není to jen nedostatek finančních prostředků a technického vyba-

vení. Zdá se, že hlavní brzdou je byrokracie, ať je kapitalistická nebo socialistická.

Jisté je, že voláním po odstranění velkoměst se nedostaneme ani o krok vpřed; existenci velkých měst je nutno brát na vědomí a jen analyzování problematiky v celé její totalitě a komplexnosti může přispět k nalezení vhodných forem pro řešení těchto složitých otázek.

Margit Maršálková

Některé emocionální poruchy a poruchy adaptace u dospívajících z hlediska integrální antropologie

1. Úvod

Psychiatrie se daleko nejvíce se všech medicínských oborů kloní k antropologické orientaci; stále více směřuje k tomu, aby nazírala na člověka komplexně, brala v úvahu jeho společenské podmínky, mezilidské vztahy a uvažovala o chápání života ve stále interakci s osobností.

Opíráme se ve své práci o teoretické úvahy probírané v sekci integrální antropologie při CSAV, a v literatuře o obor medicínské antropologie a filosofické antropologie. Posuzujeme otázky vývoje mladistvých z hlediska osobnostního, kulturního a společenského.

Dva problémy z běžné denní praxe pedyopsychiatrických ambulancí si vynucují stále větší pozornost jak lékařů, tak celé společnosti: jsou to sebevražedné pokusy dětí a mladistvých a případy predelinkventů, umísťovaných v dětských domovech se zvýšenou výchovnou péčí.

Při dlouholetém sledování těchto případů pozorujeme měnící se kvalitu osobností a jejich společenské problematiky: tyto původně odlišné skupiny se k sobě blíží. U suicidálních pokusů ubývá medicínské problematiky, nejsou tak časté reakce na těžké konflikty, ale přibývá motiv bezradnosti, bezcílnosti, nejistoty — tedy špatná přizpůsobivost.

V dětských domovech se zvýšenou výchovnou péčí ubývá hrubých sociálních případů, rodiče často umísťují chlapce dobrovolně, u dětí převažuje problematika situačních selhání — tedy také špatná přizpůsobivost. U obou skupin zjišťujeme poruchy emocionality a adaptace, které však někdy vedou k autoagresi u suicidálních pokusů, jindy k exoagresi u predelinkventů.

Přírodovědecký názor Konráda Lorenze objasňuje agresi jako neoddělitelnou součást vyššího stupně života. Intraspecifická agrese podle něho není zlem, tedy ničivým principem, nýbrž pouze součástí organizace všech bytostí, která udržuje systém a život. Problémem však je, aby člověk „jako vyšší bytost“ ve smyslu Schelerově dovedl správně řídit spontaneitu tohoto instinktu. Zábrany, které k tomu potřebuje, jsou ve své podstatě aktivní proces, jenž se staví proti instinktu agrese a brzdí jej. Nejpodstatnější pro vývoj osobnosti jsou mezilidské vztahy a jejich uplatňování při tvorbě struktury osobnosti. Sledovali jsme tedy u našich dospívajících vývoj jejich mezilidských vztahů, jaké vůbec měli možnosti a jak je se svými schopnostmi mohli zpracovat — zvláště ve smyslu tvorby zábran a rozvoje zájmové sféry.

2. Metodika

Hodnotili jsme dvě skupiny po čtyřiceti dospívajících vyšetřovaných v roce 1968

Tabulka 1

Porovnání důvodů autoagrese a exoagrese

(Dvě nekoherentní skupiny = 1. sebevražedné pokusy, 2. chovanci VD Liběchov)

	Sebevražedné pokusy n = 40			Kontrolní součet	VD Liběchov n = 40			Kontrolní součet	Sebevražedné pokusy	VD Liběchov
Důvody	Pořadí				Pořadí					
	1	2	3		1	2	3			
Medicínské	13	13	11	37	19	10	1	30	37	30
Osobnostní	6	15	14	35	3	15	19	37	35	37
Společenské	21	12	15	48	18	15	20	53	48	53
Kontrolní součet	40	40	40	120	40	40	40	120	120	120

— čtyřicet chlapců a dívek, kteří se pokusili o sebevraždu, a čtyřicet chlapců z dětského domova se zvýšenou výchovnou péčí.

Hodnotili jsme u obou skupin totožné důvody selhání, a to

1. z hlediska medicínského, čímž rozumíme diagnostiku vůbec,
2. z hlediska osobnosti, která ve své struktuře ještě není výrazně patologická,
3. z hlediska vlivu společnosti.

Vlivy jsou řazeny do tří kategorií důležitosti, tj. první, druhé a třetí pořadí. V každém případě však je pro vyhodnocení stejně důležité, ať jde o pořadí první či třetí. Vnitřní členění jednotlivých hledisek odpoví

vidá obvyklým kritériím psychiatrickým, psychologickým a sociologickým.

Z tabulek 1 a 2 vyplývá, že důvody selhání v obou našich skupinách jsou v celkových číslech jednotlivých aspektů celkem vyrovnané. Zvlášť důležité je však zjištění, že primárnost společenských důvodů u tak nekoherentních skupin je vysoká, až téměř shodná.

Bylo použito klinického vyšetření psychiatrického, somatického a smyslového, vyšetření sociálního v rozsahu osobní i rodinné anamnézy, z psychologických metod Wechsler-Bellevue, Raveny, Learyho, TAT, sociogramu, pedagogického hodnocení, právnícké klasifikace a prognózy.

Tabulka 2

Porovnání důvodů autoagrese a exoagrese (Ilustrace četnosti důvodů s jejich vnitřní specifikací)

Kód	Popis důvodu	Sebevražedné pokusy	VD Liběchov	Celkem sebevražedné pokusy	Celkem VD Liběchov
10	Reaktivní depresivní stav	10	—		
11	Psychasthenie	9	1		
12	Psychopatie	4	4		
13	Hysterie	8	1		
14	Neuróza	—	9		
16	Oligofrenie	1	3		
17	Mentální defekt neoligofren.	4	11		
19	Epilepsie	1	1		
	MEDICÍNSKÝ —————→			37	30
20	Struktura osobnosti	9	4		
21	Charakter, dynamika	—	2		
22	Temperament, afektivita, emoce	16	4		
23	Vůle	3	3		
24	Schopnosti	4	20		
25	Zájmy	2	—		
26	Motivace	1	—		
27	Sociabilita	—	4		
	OSOBNOSTNÍ —————→			35	37
301+	Úplná rodina — nekvalitní	9	15		
301—	Úplná rodina — kvant. chybná	—	2		
302+	Neúplná rodina — nekvalitní	12	18		
302—	Neúplná rodina — kvant. chybná	—	2		
304	Bez rodičů	—	3		
31	Výchovný domov	1	—		
32	Negativní vliv otce	2	5		
33	Negativní vliv matky	3	1		
34	Negativní vliv sourozenců	1	1		
35	Negativní vliv přátel	1	4		
36	Negativní vliv partnera	5	—		
371	Škola, neúspěch studijní	7	1		
372	Škola, jiné konflikty	6	2		
38	Práce	1	—		
39	Societa celkem	—	1		
	SPOLEČENSKÝ —————→			48	53

3. Rozbor (*Experimentální část*)

V první skupině bylo čtyřicet chlapců z dětského domova se zvýšenou výchovnou péčí v Liběchově ve věku od 11 do 16 let, žáků ZDŠ (největší byl počet žáků 14 až 15letých, ze 40 jich bylo 28).

Medicinské důvody selhání se projevíly v prvním pořadí devatenáctkrát, ve druhém pořadí desetkrát, ve třetím pořadí jednou.

Osobnostní hledisko vystupuje v prvním pořadí pouze třikrát, ve druhém již patnáctkrát, ve třetím pořadí devatenáctkrát. Důvody společenské tvoří téměř polovinu důvodů selhání ve všech třech pořadích. Přitom v prvním pořadí se vyskytují osmnáctkrát, ve druhém patnáctkrát, ve třetím dvacetkrát.

Chovanci dětského domova v Liběchově představují širokou škálu nevyrovnaných osobností s podivnými osudy, ale se společným jmenovatelem — neschopností přizpůsobit se požadavkům společnosti. „Exoagrese“ se projevovala záškoláctvím, útekem, krádežemi. Ke krádežím docházelo většinou na útechách, s výjimkou návykových krádeží u dvou psychopatů. Vysloveně kauzální souvislost mezi otcem velmi náročným na školní prospěch u podprůměrného dítěte, které se lišilo od druhých „vzorných“ sourozenců, byla zaznamenána pětkrát. Negativní vliv party převažoval ve čtyřech případech.

V dětském domově je osm cikánských chlapců, kteří sami o sobě představují zvláštní skupinu, jejíž podrobnější rozbor by předvedl cikánskou otázku od návykových krádeží až k vypjaté „kulturisticky“ zaměřeným jedincům.

Pro zřejmě zcela náhodné selhání zde byli umístěni tři úplní sirotci a tři chlapci, kteří vyrůstali bez matky a jejichž otec výchovně nestačil. Ti se stávají chloubov převychovy. Zcela inertně procházejí výchovným procesem čtyři těžké, hereditárně podmíněné případy psychopatů, tedy případy, pro které už dávno zdůrazňujeme naléhavou potřebu zvláštních léčebně pedagogických zařízení. O sebevraždu polykáním špendlíků se pokusil jeden slaboduchý chlapec z dobré rodiny, který přes všechnu snahu nestačil na výuku, a jeden chlapec s příznaky lehké dětské encefalopatie, který nedokázal vyřešit konflikt s vychovatelem a spoluchovanci jinak než vypitím roztoku obsahujícího nastrouhané hlavičky zápalek. Z běžnějších neurotických obtíží je to především enuréza (3X), porucha spánku ve smyslu automatismů (1X), lehká dětská encefalopatie (7X), epilepsie (1X). Varovné pro pedagogy je například velké procento špatných čtenářů: čtyři dyslektici a čtyři případy pod úrovní sociální dostačivosti (Matějček).

Při psychologickém vyšetření bylo metodou Wechsler-Bellevue zjištěno, že rozumové schopnosti jsou ve třech případech nadprůměrné, v sedmnácti průměrné a ve dvanácti podprůměrné; slaboduchost byla v pěti případech, debilita ve třech. Vyšetření Learyho bylo možno hodnotit jen ve dvaceti pěti případech jako validní. Výsledky byly zcela v soulase s psychiatrickými diagnózami. Šestnáctkrát vykazovaly anomální osobnosti,

z toho čtyřikrát šlo již o diagnózu psychopatie. Jeden test svědčí pro neurastenické obtíže, tři pro psychastenii, čtyři pro hysteroidní neurozy a jeden je v mezích normy. V mezilidských vztazích vstupují chovanci dětského domova do interakce v převážné většině s větší agresi, kterou se prosazují a uspokojují své biologické potřeby, přičemž nejsou schopni respektovat kulturní normy společnosti. Jen menšina z nich jsou neurotici, kteří z původní nejistoty se překompenzovávají přes latentní agresi a z obav, že neuhájí samotnou existenci, přecházejí jakoby z nutnosti do zřejmé agrese. Nedá se mluvit ve všech případech o predelinkeventních formách chování, ale jde o situační selhání.

Byl proveden také sociogram — hodnocení jednotlivců mezi sebou navzájem. Neurotici byli skupinou označováni většinou velmi negativně, jako „ulejváci“, nejprotivnější, zbabělci a prospěcháři. Naproti tomu psychopaté byli hodnoceni pozitivně jako spolehliví, inteligentní, se smyslem pro humor, odvážní. Děti vychovávané dlouhodobě v dětském domově procházely hodnocením kolektivu jako nezajímavé osobnosti.

Hmotná úroveň a hmotné zabezpečení chlapců umístovaných v dětském domově se rok od roku relativně zvyšuje. V naší skupině bylo ze čtyřiceti otců jen osm asociálních živelů (absentéři, příživníci apod.). Společností bylo kladně hodnoceno šestnáct pomocných dělníků, deset vyučených, dva se středoškolským a jeden s vysokoškolským vzděláním. V současné době již tři otcové zemřeli.

Téměř všechny matky v naší sledované skupině se snažily zvýšit hmotné zabezpečení rodiny, ať už šlo o ženy zaměstnané dlouhodobě nebo alespoň příležitostně.

Celkem lze říci, že po stránce výchovné bylo působení rodin ve všech případech nedostatečné. V patnácti případech šlo sice o rodinu úplnou, společensky nezávadnou, avšak s nedostatečným zájmem o dítě a nedostatečnými citovými vztahy. Dvě rodiny sice měly citové vztahy uvnitř rodiny dobré, avšak z hlediska společnosti byly asociální. Ve dvaceti případech šlo o rodinu neúplnou, z toho byli v deseti případech rodiče rozvedeni, v deseti případech šlo o děti mimomanželské, tři děti vyrůstaly bez rodičů.

Citová karente, deprivace a frustrace u chlapců se nejvíce jeví jen v exoagresi — výpady vůči societě či jedincům —, ale i v určitém druhu regrese jako odpovědi na poruchy fixace. Poruchy fixace, které pozorujeme, spočívají buď v nemožnosti se pozitivně fixovat vůbec (rodina nemá o chlapce zájem; je vždy znovu a znovu srážen ve své touze po citovém naplnění), nebo fixace a vzájemná vazba sice existují, jsou však nekvalitní, neboť rodiče nejsou schopni plnit svou společenskou výchovnou funkci. V případech dočasné poruchy citových vztahů u rodičů s opravdovým zájmem o dítě a s dobrými předpoklady přináší dětský domov reparaci v podobě zapojení chlapce do výuky. Pokud ve výchově brání neurotické mechanismy nebo porucha organického rázu,

je zde znovu třeba zdůraznit nutnost léčebné pedagogických zařízení. V celkové rehabilitaci se nám jeví nutným u předelinkventů bránit pudové regresy, podporovat tvorbu zábran, stimulovat zájmové oblasti reaktivací citového prožívání v rodinách, případně tvorbou náhradních rodičovských obrazů ve formě patronů nebo pěstounské péče. Zvláštního ohledu si zaslouží také tvorba vzájemných vztahů přímo v dětském domově. Nutný je pečlivý výběr vychovatelů. K podpoře citové vazby a interakce ve smyslu vyhledávání a poskytování ochrany je možno využít role tzv. staršího bratra. Do budoucna je bezpodmínečně nutno ihned řešit otázku dobře vedených internátů, protože pro mládež mezi 15. a 18. rokem neexistuje zařízení tohoto typu.

Do druhé skupiny spadá čtyřicet případů sebevražedných pokusů, vyšetřovaných v roce 1968: jedenáct chlapců ve věku 11–17 let a dvacet devět dívek ve věku 14–17 let. Největší počet je žáků ZDS — 24; po pěti případech jsou to studující středních škol a pracující mládež, dva učni, dvě dívky bez pracovního poměru.

Medicínské důvody jako prvořadé byly určeny celkem třináctkrát, ve druhém pořadí také třináctkrát, ve třetím pořadí jedenáctkrát. Osobnostní důvody byly prokázány v prvním pořadí šestkrát, v druhém pořadí patnáctkrát, ve třetím pořadí čtrnáctkrát. Manifestně převažující poruchou je emoční labilita a výkyvy aktivity — celkem v šestnácti případech. Důvody selhání v důsledku negativního vlivu společnosti jsou zaznamenány jedenadvacetkrát v prvním pořadí, dvanáctkrát ve druhém pořadí a patnáctkrát ve třetím pořadí, takže i u této skupiny významně převažují.

Pokud jde o vnitřní rozčlenění při diagnostice medicínských důvodů, byl nejčastěji zjištěn reaktivní depresivní stav, většinou provázený silnou emoční labilitou. Dalším častým důvodem je psychastenie, projevující se současně s četnými a složitými pocity méněcennosti, dále pak hysterie jako neadekvátní výraz ohrožení a strachu při selhání často náhodně. Čtyři případy byly diagnostikovány jako lehká dětská encefalopatie a jeden případ jako epilepsie. U osobnostních důvodů selhání je převažujícím faktorem emoční labilita a nadměrná afektivita. Po ní teprve následuje špatně strukturovaná osobnost, nedostatek vůle a schopnosti vůbec. Ve složce sociální převažuje jako důvod selhání neúplná rodina, výchovné i z hlediska zázemí hrubě nekvalitní (12×), a rodina sice úplná, ale z hlediska mezilidských vztahů stejně nekvalitní (9×). Neúspěch ve škole jako přímý podnět k sebevražednému pokusu byl zaznamenán sedmkrát, jiné konflikty s učiteli šestkrát, erotické konflikty u větších děvčat čtyřikrát. V celé skupině se v devatenácti případech vyskytuje úplná, dobrá rodina, avšak ani ta nedokázala suicidálnímu pokusu zabránit.

U těchto případů je nápadný nedostatek přátelských vztahů. Děti jsou od malička přísně drženy mezi dospělými, jsou omezo-

vány ve hrách a není stimulován zájem o tvorbu kamarádských vztahů, „aby se děti nezkažily“. V době dospívání jsou znepokojovány otázkami po smyslu života, na které v blízkém okolí nenalézají odpověď; rodiče jsou plně zaujati hmotnými starostmi a přátelské vztahy chybějí. Z otců dětí, které se pokusily o sebevraždu, byli dva vysokoškolaři, sedm středoškolařů, sedmnáct vyučených a deset nevyučených dělníků a čtyři nepracující fluktuanti. Také zde byly matky vesměs zaměstnány, buď dlouhodobě nebo příležitostně. V psychoterapeutickém rozhovoru byli rodiče ochotni doznat, že dělali výchovné chyby.

Zjištěné rozumové schopnosti byly nadprůměrné v jedenácti případech, průměrné ve dvaceti, podprůměrné v sedmi; slaboduchost byla zjištěna u dvou případů. Learyho osobnostní test byl v celé této skupině validní a vesměs potvrdil psychiatrickou diagnostiku. Komplexní posuzování osobnosti u suicidálních případů ukazuje, že šlo spíše o submisivní, labilní jedince bez jakékoli snahy získat nebo uhájit biologické hodnoty a s neschopností diferencovat a realizovat kulturní hodnoty. Je pak samozřejmé, že jejich nejistoty a úzkosti — přes latentní agrese, která se projevuje v krátkodobém konfliktu — se mohou relaxovat pouze auto-agresí, jež ovšem ani zde není prožitá a nastupuje pouze jako tenzi uvolňující mechanismus.

4. Porovnání obou skupin

Četnost důvodů medicínských a osobnostních jako příčiny selhání je v obou našich skupinách v podstatě vyrovnána. Rovněž v obou skupinách souhlasně převažují důvody selhání v důsledku sociálních vlivů.

Ve vnitřním členění jednotlivých skupin však vystupují kontrasty v tom smyslu, že u skupiny chlapců z dětského domova je osobnost ve větší míře narušena vlivy společenskými.

Osobnosti jedinců, kteří se pokusili o sebevraždu, jsou diferencovanější, labilnější v oblasti emocionální, intelektově na vyšší úrovni, a v důsledku toho zranitelnější. Znepokojují je otázky po smyslu života, na které v blízkém okolí nenalézají odpověď. Život kolem nich probíhá ve spěchu a soustřeďuje se na hmotné zájmy. Osobnosti chlapců z dětského domova jsou podstatně plošší, s nižšími intelektovými schopnostmi, s více vyjádřenou impulsivitou. Vystupují u nich do popředí primitivnější způsoby reagování i chování, lze hovořit o regresivních mechanismech, čímž rozumíme spíše ustrnutí na pouhém existování.

V obou skupinách vychází v hodnocení společenské zázemí jako nedostačivé, čehož důsledkem je selhání slabé osobnosti v mezích situacích.

Naše zjištění potvrzuje, že skutečně existují určité životní situace, kdy chování jako reakce na konflikt je disfunkční, protože ohroženým osobnostem chyběly nutné záruky, kterými jsou bezpečí, ochrana a existence silných citových vztahů — lásky. Nižší struk-

tura chování se např. projevuje hostilitou, která se vybíjí v autoagresi u diferencovanějších jedinců a ve vědomé nebo neuvědomované agresi primitivního rázu, zaměřené navenek.

5. Závěr

Základní tendenci vývoje člověka je sebe-realizace. Nehledě ke zřejmým překážkám, které této seberealizaci staví do cesty špatný zdravotní stav, vrozené insuficience a jiné zjevné důvody, zamysleli jsme se nad podílem škodlivé působících, společensky ovlivnitelných faktorů.

U obou našich skupin jsme došli k jednotnému závěru: kromě hrubě malformujících vlivů se negativní vliv společenských podmínek projevuje také v tom, že ohroženým jedincům chybí hodnotné mezilidské vztahy, dostatečně rozvinutá zájmová sféra, aktivní systém zábran a chápání a oceňování života.

Rodiny tzv. dobré se starají o děti po stránce hmotné, nenaučí je však vyšším automatismům chování, diferencování a přemáhání překážek, a proto neusnadňují postupné přivýkání složitosti a závažnosti lidského života.

Literatura:

- Sborník prací k otázkám integrální antropologie*, redigoval Josef Wolf, Čs. sociologická společnost při ČSAV, Praha 1968.
- Konrad Lorenz, *Das sogenannte Böse, Zur Naturgeschichte der Aggression*, G. Borstha-Schoeler Verlag, Wien 1963.
- Max Scheler, *Misto člověka v kosmu*, ČSAV, Praha 1968.
- Viktor von Weizsäcker, *Der Gestaltkreis. Theorie der Einheit von Wahrnehmen und Bewegen*, Georg Thieme Verlag, Leipzig 1940.
- Aaron T. Beck, *Thinking and Depression*, Archives of General Psychiatry 1963, Vol. 19, pp. 324–333.
- Fau et al., *Le suicide chez l'adolescent*, Annales medico-psychologiques, Tome I, No. 1, p. 1, 1965.

Růžena Nesnídalová, Jana Nosková,
Eva Laubendorfová, Karel Sadil

Seminář k problematice mládeže

V listopadu r. 1968 uspořádala vědecko-metodická rada sociologie Socialistické akademie třídenní celoslovenský seminář na téma *K problematice socializace mládeže*. Seminář se konal v horském prostředí pod Nizkými Tatrami, v Jasné pod Chopkem. Byl přínosem k vědeckému růstu a obohacení jeho účastníků, ke konfrontaci bádání na daném poli, ale i zdrojem zaslouženého osvěžení.

Na seminář, jenž byl již druhým k danému tématu na Slovensku, byli pozváni vedle sociologů i psychologové, filosofové, pedagogové a pracovníci kulturní praxe, a to jak ze Slovenska, tak z českých zemí.

Ačkoliv styky českých a slovenských sociologů zabývajících se mládeží byly až dosud

poměrně časté, přesto zůstávala nevyřešena řada otázek jejich systematické spolupráce, včetně koordinace vědeckovýzkumné práce ve zmíněné oblasti. Jednou z příčin byla beze sporu skutečnost, že žádná vědecká instituce na Slovensku neměla zatím podmínky k tomu, aby se zabývala problematikou mládeže soustředěněji — ať již v rovině výzkumu či teoretických konceptů. Jedním z přínosů semináře v Jasné bylo nesporně to, že se zde vlastně poprvé sešli pracovníci z oblasti sociologie mládeže, aby se sjednotili v názoru na zřízení dočasné koordinační komise sociologie mládeže na Slovensku, ustavené při Sociologickém ústavu SAV v Bratislavě. Představitel této komise L. Macháček nabídl zároveň spolupráci zastupcům sociologie mládeže v Čechách a na Moravě a požádal je o spoluúčast při výměnách studijních materiálů, o spolupráci na výzkumech atd. Přitom se ukázalo, že představa o věcně koordinované činnosti v oboru sociologie mládeže a sociologie výchovy v českých zemích je vlastně více přáním než skutečností. Jediné monotematicky zaměřené vědeckovýzkumné pracoviště, které by mohlo mít širší dosah, tj. Ústav sociálního výzkumu mládeže a výchovného poradenství při Pedagogické fakultě UK v Praze, je vlastně zmocněno a vybaveno pouze pro koordinaci těch výzkumných akcí, které jsou pojaty do státního plánu ČSAV v tematickém okruhu sociologie mládeže a výchovy. Ani v českých zemích prozatím neexistuje dostatek průběžných a pravidelných kontaktů mezi jednotlivými pracovišti, která se v té či oné míře zabývají společenskovo-vědní problematikou mládeže a výchovy.

Čím se hlavně zabýval slovenský seminář o mládeži? Vedle obecných otázek socializace mládeže v soudobě civilizované společnosti, povahy a rozrůzněnosti tohoto procesu řešil otázky: ve kterých sociálních polích a prostřednictvím kterých institucí se mládež jako věková a generační skupina stává též skupinou společenskou, pomocí kterých zařízení a organizací se mladí učí společenským normám, hodnotám, rolím, společenskému chování a jednání; kde a jak se připravují k obtížnému umění žít ve společnosti s jinými lidmi; které ze společenských prostředí či polí lze současně chápat jako výchovné pole, v němž vedle faktorů obecně sociálních působí i činitelé specifické oblasti vzdělání a výchovy; kde a jak získávají mladí lidé dovednosti k samostatnému životu ve společnosti; které jsou hlavní příčiny vychýlení od normálního procesu socializace aj.

J. Suchý v úvodním referátu *Socializace mládeže* poukázal na změněné a měnící se postavení mládeže v soudobých moderních společnostech a na to, jak pod vlivem celé řady antropologických, fyziologických, psychologických a sociálních faktorů vznikla během několika posledních desetiletí mládež jako svébytná sociální či sociálně věková skupina. Pokusil se o vymezení hranic sociálního věku mládeže, přičemž upozornil na

posouvání dolní i horní hranice a tím rozšiřování sociálního věku mládeže.

Jakkoliv se vcelku zlepšují hmotné a v mnohém ohledu i duchovní podmínky pro rozvoj mládeže, je současně její začleňování do života společnosti stále mnohotvárnější a komplikovanější, než bylo kdysi v minulosti. Rostoucí napětí mezi mladšími a staršími generacemi, vyvolané mnoha novými faktory a mající rozmanité důsledky, podtrhuje a stabilizuje umístění mládeže „na okraji společnosti“. Zvláštní juvenilní subkultura poskytuje mládeži příležitost k auto-reflexi a k vědomí odlišnosti od dospělých. Překračování zmíněného „okraje“ a vstupování mladých lidí do společnosti se uskutečňuje jako komplikovaný a protikladný proces její socializace. Tento proces se v moderní pluralizované společnosti rozvíjí v mnoha rovinách a podobách.

„V nejširším smyslu slova je socializace procesem, v němž si společnost přisvojuje vnější objekty jako své hodnoty, včleňující je do svých reprodukčních mechanismů, s cílem zachování své existenční kontinuity. V případě socializace mládeže si společnost přisvojuje mladé generace jako nové aktivní subjekty těchto reprodukčních procesů.“

Socializaci však není možno chápat jen jako jednosměrné ovlivňování mládeže společností. Také mládež ovlivňuje dospělou společnost, dokonce se hovoří o vzniku juvenilních forem života, juvenilní kultury.

Dále se J. Suchý zabýval interpretací socializačního procesu v americké a západoněmecké sociologii (jejich oceněním, ale i kritikou) a podrobně vyložil své pojetí. Jeho přednáška vymezila obecně teoretický rámec sociologického přístupu k mládeži.

O sociálním poli, do něhož se zvláště v moderní době téměř ve všech typech společnosti přesouvá těžiště neformálně probíhajícího zespoločňování mládeže, totiž o *vrstevnických skupinách*, hovořil jeden ze seniorů slovenské sociologie a sociální psychologie, J. Čečetka.²

Pospolitý život předpokládá nebo dokonce si vynucuje vytváření rozličných forem seskupování lidí. Zvláštní význam mají tato seskupení pro mládež, která se sdružuje do vrstevnických skupin jednak díky momentům vyplývajícím ze stejné vývojové fáze, ale i v důsledku stejného působení školy, ztvárňování literaturou a jinými uměleckými prostředky, i stejných povinností a práv, které mládeži přiznává společnost dospělých. Zvýšený význam mají neformální vrstevnické skupiny, neboť po dobu přechodné vývojové fáze (adolescence) pomáhají svým členům překonávat složitosti plynoucí z procesu dospívání a ze střetání s často až bezohlednou společenskou skutečností. Pomáhají

navazovat vztahy v lidských pospolitostech vůbec a vytvářejí předpoklady k zespoločňování lidských mláďat. Sdělení J. Čečetky, opřená o empirické výzkumy, podtrhla obecný poznatek sociologie mládeže, že vrstevnické skupiny, jejichž konkrétním příkladem je i školní třída, jsou hlavním činitelem socializace mládeže a že tyto skupiny se utvářejí často mimo kontrolu rodiny a školy.

Vrstevnické skupiny se mohou také stát bázi pro angažované společenské činnosti, východiskem hnutí určitých skupin mládeže. Na škále příkladů vrstevnických skupin mládeže v obdobích závažných společenských dějů umístil na jednom pólu příklad z historie slovenských mládežnických hnutí v podobě štúrovské vrstevnické skupiny, na pólu druhém pak současné skupiny angažované v obrodných procesech moderní společnosti, zejména skupiny vysokoškolských studentů.

Hlubší vzhled do problematiky vrstevnických skupin umožňuje pozorování jejich mnohostranné členitosti a různosti. Mládež je třeba chápat v dialektice momentů jednotících a momentů štěpících, diferencujících. To znamená, že mládež je formovaná jak jednotně, stejně, tak různorodě a nejednotně. Jiná diferenciací vrstevnických skupin je dána časovou dimenzí: jsou skupiny přechodné, chvilkové a jsou skupiny relativně trvalejší. První druh skupin má ráz seskupení spontánních a neformálních, druhý pak má ráz seskupení formálních. Ovšem mezi oběma druhy seskupení je úzká vzájemná vazba, mohou v sebe navzájem přecházet. Ani ve formálních seskupeních nikdy nechybí prvky neformální.

Závěry J. Čečetky mají svůj význam jak pro oblast vědeckého výzkumu, tak pro praktické náměty k formám organizace mládeže,³ a samozřejmě i pro pedagogickou činnost.

Výzkum provedený J. Čečetkou prokázal, že hodnota příslušnosti k vrstevnickým skupinám se různí podle rozmanitých znaků samotné mládeže. Například chlapci prokazovali daleko větší potřebu seskupování ve vrstevnických skupinách než dívky. Anebo mladí lidé, kteří jsou vykrystalizovanějšími osobnostmi, nepotřebují tolik skupinu, v níž by našli útěchu a odreagovali své komplexy. Zvláště neformální, spontánní seskupení korespondují s parciálními zájmy a potřebami mládeže. Účast ve vrstevnických skupinách ve svém celku pomáhá řešit životní situace mladých lidí.

J. Čečetka upozornil na momenty, které mládež společensky diferencují, všiml si však vedle faktoru pohlaví a hodnotové vyhraněnosti pouze sociálního původu. Škoda, že nemohl být výrazněji analyzován vliv rozdílných přípravných činností (viz postup-

¹ L. Macháček, *Mládež a škola na „pokraji“ školského systému*, Kandidátská disertační práce, Bratislava 1963, s. 5–9.

² J. Čečetka je autorem významné knihy *Mezilitudské vztahy a zoskupovanie mládeže*, vyd. SPN, Bratislava 1967. Autor si v ní všimá závažných problémů dospívající mládeže; které rysy zabezpečují dobré spojení mládeže, která formální a neformální seskupení – tj. společenské mezilůtvary – pomáhají mladým lidem individuálně se zapojit do společenského života.

³ Zkušenosti prezentované J. Čečetkou jsou závažné i ve vztahu k současným diskusím mezi českými a slovenskými vysokoškoly o neúčinnějších a nejpříjemnějších způsobech jejich seskupování a organizace na vysokých školách: zda formou regulérních formálních organizací nebo formou neformálních seskupení prostřednictvím vůdců (viz protiklad tzv. hierarchické a přímé participativní demokracie v pojetí New Student Left na Západě).

ná diferenciace školní přípravy) jako „před-podílu“ mládeže na struktuře společenských činností. Přispělo by to k zodpovězení otázek vztahu profesionální socializace a vrstevnických skupin. Se stoupajícím věkem mládeže tento specifický podíl na společenské dělbě práce stále víc modifikuje vliv faktorů věkového a generačního.

Přednáška J. Čečetky byla většinou účastníků semináře hodnocena jako nejlepší pro svou vědeckou úroveň i srozumitelné podání.

O mládeži ve vztahu k rodině referovala J. Jančovičová. Převážující část sdělení byla věnována vlastní problematice rodiny, zvláště pak jejím změnám v industriální společnosti.

J. Jančovičová vyšla z hypotézy, že industriální procesy v moderní společnosti způsobují obecné změny v rodině. Při respektování změn univerzálního charakteru nemůže sociologie opomenout ty společenské momenty a aspekty, které tuto univerzálnost porušují a akcentují diferenciaci, rozlišující aspekty. Přes toto konstatování zdůraznila však autorka zejména změny, které se v současné rodině odehrávají pod vlivem industrializačních a s nimi spojených procesů; jiný je vznik rodiny (základem je partnerský vztah manželů); jiný je rozsah rodiny (převládá nukleární rodina); změnil se interpersonální vztahy v rodině (posuvy rolí, egalitární partnerské vztahy); rozdílné jsou především sociální funkce rodiny (společenské instituce přejímají řadu funkcí, hlavní těžiště se přesouvá do personálních a emocionálních sfér, slábne funkce ekonomická).

J. Jančovičová upozornila též na iluzi, která v industriální společnosti zachvátíla zvláště výchovnou funkci rodiny. Výchova probíhá v rozporuplném prostředí střetání rolí rodinných a zaměstnaneckých, konfliktů tradičních hodnot rodinného soužití a hodnot zdynamizované globální společnosti. K rodinné krizi vede mimo jiné egocentrické konzumní zaměření, nedostatečná pedagogická příprava rodičů atd.

Obecné závěry o rodině, zformulované především americkými sociology, zejména T. Parsonsem, doplnila Jančovičová i zkušenostmi dalších autorů — např. objevy H. Schelského. Vyzvedla jeho myšlenku o trendu ke zvnitřnění rodiny za podmínky dostatku volného času a rozrušené naplně zbylých funkcí rodiny. Dále hovořila o přínosu polské autorky H. Izbecké, která vztahuje krizový charakter moderní rodiny k zanedbání přípravy dětí pro praktický život ve společnosti. Škoda, že přednáška nebyla doplněna poznatky o rodině v československé společnosti, která prošla řadou „zauzlenin“, jež pravděpodobně zcela specificky ovlivnily výchovnou funkci rodiny i jiné její společenské funkce.

Ladislav Macháček, pracovník Sociologického ústavu SAV, podal vědecké sdělení o vztahu mládeže a školy.¹ Jeho přísný sociologický přístup, respektující reciproční vázanost činitelů škola-mládež, vedl k volbě hlediska sociologie výchovy, i když to nebylo explicitně formulováno. Macháček chápe

školu jako institucionalizovanou reprezentantku společnosti vůči mládeži jako výchovatelnému objektu.

Vychází z širokého vztahového rámce, z relace škola—globální společnost. Jaká očekávání prezentuje vůči škole společnost ve své makrostruktuře? Především očekávání, že škola je fundamentální institucí, která cílevědomě zabezpečuje zájmy a nároky společnosti. Podobně jako v předchozím referátu, i zde je především v obecné rovině konstatováno, že ve vyspělé industriální společnosti dochází v oblasti výchovy a vzdělání ke komplikacím, které výrazně ovlivňují interakce mezi výchovou a jinými společenskými funkcemi. Ze změněných nároků globální společnosti vůči škole plynou i změny ve vztahu školy k mládeži a proměny v její výchovné a vzdělávací funkci. Macháček se ztotožňuje s pojetím některých zahraničních autorů (např. H. Swidow, S. Widerszpila, G. Carlsona, B. Gessera, B. Clarka, L. v. Friedenburga atd.), kteří vesměs uznávají dvě základní funkce školy: 1. funkci selektivně rozmístovací, 2. funkci socializační a výchovně vzdělávací.

L. Macháček upřesňuje formální nástroje své analýzy: doporučuje odlišit kategorii výchovy od kategorie socializace a též kategorii vzdělání od kategorie socializace. Výchovu chápe jako záměrné formování osobnosti mladého člověka, socializaci spíše jako živelný proces společenského začleňování; vzdělání definuje jako přenos znalostí a schopností, na rozdíl od socializace jako přenosu norem a hodnot. Do pozadí poněkud ustoupilo strukturální hledisko a zdůrazňování, že všechny tři kategorie jsou vždy výrazem pouze jednoho strukturálního aspektu výchovně společenské funkce jako složitě struktury vzájemně se propojujících složek: výchovy + vzdělání + socializace. Tyto komponenty je nutno účelově odlišit, ale za podmínky reprodukce zpětných vztahů i vztahování k dominantní struktuře široce chápané výchovné funkce (implikující v různé míře vždy všechny tři komponenty). Domníváme se, že „krize“ moderní školy má své kořeny právě v málo úspěšném dodržování této strukturální vazby všech tří složek zespočlenštění mladého člověka.

Problematiku střední školy sleduje Macháček proto, že hraje výchozí roli první etapy tzv. ekonomické socializace mládeže (navazuje zde na P. Musgrava). Střední škola v té či oné míře připravuje mládež na výkon budoucí profese, a spolu s tím na její podíl na struktuře společenských činností. Škola však má charakter dvoudomé sociální skupiny: na jedné straně plní funkci subsystému formalizované výchovné funkce, na druhé straně funkci neformálního sociálního subsystému (viz spontánní vrstevnické skupiny). Macháček konstatoval, že škola předjímá koncentrované všechny principy globální společnosti, dokonce i princip výkonu, čímž plní funkci selektivně rozmístovací. V systému třídy se kříží aspekty formálních a neformálních seskupení; princip výkonu se tak střetává s principem solidarity jako momentu neformálních seskupení.

Základním rozparem, který potvrdily výzkumy zvláště ve vyspělých industriálních společnostech Západu, je skutečnost, že ačkoli škola a vzdělání jsou schopny otevřít mládeži nové společenské šance, charakteristickým znakem subkultury tamní mládeže je spíše nezáměr o vzdělání.⁴ Nezasloužila by tato zjištění o cizí společenské danosti formulaci hypotéz o danosti naší a urychlené zkoumání obdobných, avšak přece jen specifických problémů? S tím jistě mladá slovenská sociologická obec též počítá.

Zatímco všechny přednášky se vztahovaly k různým společenským institucím a zařízením, jejichž prostřednictvím se mládež pravidelně a regulérně zařazuje do společenského života, sdělení Marcela Slobody se týkalo důsledků nerovnoměrnosti a nepřiměřenosti působení celku široce chápáné výchovné funkce společnosti. Sloboda referoval o problematice vychýlené socializace, tj. o *delinkvenci mládeže*.

Stejně jako příspěvek L. Macháčka, i tato přednáška vyšla z vymezení kategoriálních nástrojů zkoumání delinkvence mládeže. Autor upozornil na různost referenčních rámců právnických a kriminologických, pokusil se o odstupňování vychýleného chování, vymezil rozdíl mezi variantou deviace (jako nedostatek základního souhlasu se společenskými hodnotami) a variantou delinkvence (jako souboru činností vedoucích permanentně k porušování společenských norem).

Sloboda charakterizoval delinkvenci mládeže jako světový trend. Přitom skutečné delinkvence je čtyřikrát více než poznané. Např. v USA od r. 1950 do r. 1960 stoupla delinkvence o 250 %.⁵ V ČSSR bylo v r. 1967 odsouzeno 5866 mladistvých, z toho 1800 na Slovensku. Obecně je delinkvence mládeže dvoustanně vážným sociálním problémem — hospodářským a morálním. V obou sférách způsobuje nesmírné škody. Ovšem za zjednodušené a překonané je třeba považovat názory, že delinkvenci je možno vysvětlit především třídními hledisky anebo pomocí tzv. buržoazních přežitků či vlivů přicházejících zvenčí. Sloboda se hlásí k pluralistickému chápání delinkvence jako sociologického jevu. K základním faktorům působícím na delinkvenci mládeže u nás Sloboda počítá:

1. Nedostatek sociálních zařízení pro mládež, zvláště pro její mimoškolní a mimopracovní činnosti.
2. Předčasný odchod do zaměstnání bez jakékoliv kvalifikace.
3. Nevhodné umístění dorostu.
4. Konfliktní společenská situace plynoucí z neuspokojení hodnotových potřeb.

Za velmi vážný zdroj potenciální delinkvence mládeže je třeba považovat především konflikty v rodině. Ty jsou v našem konkrétním společenském rámci opět druhotným

důsledkem (či funkcí) těchto sociálních disfunkcí: společného bydlení rodičů a provdaných či ženatých dcer a synů, nedostatečných podmínek pro kontrolu dětí (odchod matek do zaměstnání a nedostatek zařízení pro tyto děti), nedostatku vhodných umístění hlavně pro dívky, jejich předčasného odchodu z domova za práci, a jiných.

Zahraniční odborníci hledají příčiny či zdroje delinkvence převážně ve špatné fungující anebo rozvrácené rodině. Ovšem zdrojů delinkvence zřejmě bude více.

Manželé Glueckovi empiricky ověřili působnost těchto pěti faktorů: 1. porušení autority otce, 2. porušení dozoru matky nad dítětem, 3. porušení lásky otce k dítěti, 4. porušení lásky matky k dítěti, 5. všeobecná rozháranost rodiny. Výzkumy ukázaly, že kde byly přítomny všechny uvedené faktory, projevila se delinkvence u 84,6 % případů, a kde tyto faktory přítomny nebyly, vyskytla se jen u 3 % případů.

Sloboda chápe delinkvenci mládeže jako mnohostranně určený sociální problém. Velmi správně upozornil na neadekvátnost přílišných zveřejnění, která se neopírají o analýzu konkrétních případů. Nedovolené generalizace skutečných příčin delinkvence zastírají a škodí procesu poznání. Předností Slobodovy přednášky bylo, že se mohla opřít o bohatý statistický materiál, který mají sociologové delinkventního chování mládeže k dispozici u soudů, generálních prokurátorů, veřejné bezpečnosti a na vědeckovýzkumných pracovištích.

J. Vinař ve svém příspěvku na téma *Mládež a organizace mládeže* objasnil rozdíly v přístupu k analýze mládeže jako společenského jevu a k analýze organizace mládeže jako součásti politického systému institucí. Dále hovořil o organizaci mládeže jako o dynamizujícím činiteli politického a sociálního systému. Z hlediska socializace lze podle J. Vinaře rozlišit trojí funkci organizace mládeže: výchovnou, politickou a rekreační. Tyto základní funkce podrobil analýze jak z hlediska začleňování jedinců a skupin do organizace, tak z hlediska jejich začleňování do společenského systému.

Referát byl erudovanou úvahou nad danou problematikou z hlediska sociologie, filosofie a teorie organizace. Škoda, že ve studiích k organizaci mládeže jsou zatím v tak malé míře uplatňována hlediska sociálně psychologická, příp. sociálně pedagogická.

Vladimír Košinář se zabýval některými otázkami *mládeže v pracovním prostředí*, např. věkovým a skupinovým faktorem, skupinovými normami, chováním mladých lidí na pracovištích různého typu. Hovořil rovněž o adaptaci mládeže, o uzavřenosti pracovních skupin a podmínkách jejich otevření novým, zejména mladým členům, o roli vedoucího pracovníka jako významného činitele socializace pracujících děvčat a chlapců. Zdá se,

souměřitelnost statistických údajů o delinkvenci v konkrétních společnostech.

⁶ Referát byl vlastně výtahem z obsírnější teoretické studie autorů J. Vinaře a V. Samonila k teoretickým otázkám organizace mládeže, která vyjde knižně ve Smeně.

⁴ Každý, kdo navštíví USA, je překvapen snahou společenských institucí nabízet všem prostředky mladým lidem různé formy vzdělání (jde o součást programu boje proti chudobě), a na druhé straně rostoucím počtem tzv. dropouts, tj. těch mladých lidí, kteří odpadají a školu nedokončí.

⁵ Autor jen v malé míře upozornil na častou ne-

že referát postrádal výraznější propojení teoretických poznatků a praktických zkušeností jednotlivým teoretickým konceptem pracoviště jako významného socializačního pole.

O. Bakoš se ve svém vystoupení věnoval *problematické mládeži a masové komunikaci*, a to zejména výkladu dnes již tradičních otázek: nahodilosti působení masových prostředků, převahy pasivního přijímání jejich obsahu a forem — zejména mládeží, nedostatečnou citovou a rozumovou vybaveností mládeže pro působení massmedií, závislostí stupně zážitku na věku aj. Referát O. Bakoše vyvolal živou polemiku, v níž byl vysloven i nesouhlas s autorovým přístupem.

Řada zajímavých postřehů, poznatků, názorů a nových přístupů byla vyslovena v diskusích k jednotlivým referátům. Zúčastnili se jich vedle uvedených referentů např. J. Pašiak, M. Marušiak, prof. Schubert, prof. Topolský, J. Šiklová, L. Prudký, J. Vítečková, P. Ondřejkovič, K. Suran, G. Mikšová, M. Kubičková, L. Šilhánová a jiní.

Seminář potvrdil, že sociologie mládeže na Slovensku nabírá dech nejen k širší inventarizaci dosavadních teoretických a praktických poznatků, ale i k prohloubení vlastních přístupů.

Miluše Kubičková
Libuše Šilhánová

Třetí směr současné francouzské sociologie

Je otázkou, zda vývoj francouzské sociologie prodělal po druhé světové válce jen svou renesanci nebo zásadnější nástup nových směrů. Otázkou také zůstává, do jaké míry je přirozená a bezděčná současná snaha zachovat kontinuitu se sociologickými velikány vlastní minulosti a rozvíjet tak originální francouzskou sociologii ve spojení se snahou odpovídat na aktuální otázky současného života aktuálně, to znamená i s pomocí metod odjinud a zkušeností odjinud. Nesporná je však skutečnost, že francouzská sociologie se v posledním dvacetiletí stále výrazněji soustřeďuje na seriózní a hlubkové řešení problémů vlastní společnosti. Je to zároveň snaha o větší a účelnější konkretizaci vědeckého zkoumání. Snaha přirozená a důvodná i tehdy, když poněkud postrádá systematickosti a vnitřní koordinaci. Pro Francii poválečných let je možná tak charakteristická, jako exploze empirických výzkumů pro předválečnou Ameriku. Je typické, že Francouzi vybrali cestu komplexního a syntetizujícího přístupu v rámci omezené územní lokality za cenu nižších nároků na zobecnitelnost výsledků zkoumání a za cenu vystavování se kritice preciznosti empirických údajů. V oblasti experimentu inklinují spíše k experimentu myšlenkovému než praktickému, i když se vyhýbají složitým dedukcím principů vlastním německému duchu. Francouzi objevují raději překvapující a zajímavé než podstatné fenomény skutečnosti, ale operují s nimi takovým způsobem, že nakonec vytvoří expresivní obraz skutečnosti v její totalitě. To ovšem neznamená, že moderní francouzská sociologie se vyhýbá empirii. Praktické zaměření na potřeby společnosti si naopak vynucuje stále více te-

rénních výzkumů a hromadění zkušeností přináší i cenné poznatky metodologické. Rozvíjení nových metod není ale nikdy samoúčelné. To spíš najdeme metodologické mezery vyplněné imaginací, i když lze soudit, že vývoj směřuje ke zdůrazňování a upřesňování metodologických postupů — ať už ve smyslu epistemologického přístupu, ke kterému inklinuje značná část metodologů, nebo ve smyslu rozpracovávání a zdokonalování výzkumných technik. Starší generace sociologů preferuje spíše psychologizující technizaci, mladší sociologové (i když, jak se zdá, ne ti nejmladší) mají snahu realizovat se i na poli exaktních matematických postupů.

Tyto úvahy, domnívám se, do značné míry potvrzuje redukce francouzské sociologie posledních zhruba dvaceti let do tří proudů podle Jean-Daniel Reynauda:

1. První proud vychází z tradice společenského dějepisu a zeměpisu a z politologie. Opírá se o solidní základnu univerzitní tradice, o slušnou dokumentaci i sbírku průzkumů a metodologických příkladů. Tento proud demonstrovuje těsné pojitko mezi historií a geografii na jedné straně a sociologií na straně druhé, ale zároveň dynamickou snahu druhé strany o osamostatnění, o vybudování vlastní základny, která by byla stejně dobře vybavená a společensky užitečná, jako po staletí nashromážděné zásoby tradičních společenských věd.

2. Druhý proud je filosofický a ideologický a je rovněž tradiční, i když poněkud jiným způsobem. Nejen že sociologie bývala součástí filosofického studia na univerzitě, ale její francouzští zakladatelé — filosofové ji formulovali spíše jako sociální doktrínu v rámci svého filosofického systému než jako samostatnou vědu. Často přecházela a dosud přechází do společenské kritiky, inspirována marxismem. Moderní tendence k empirickému ověřování tuto snahu spíše obnovují a zesilují. Sociologie je mimo jiné polem, na kterém se stýkají literáti a filosofové se sociologií a ekonomy. Je polem „intelektuálních transformací“.

3. Třetí proud vychází z naléhavé potřeby přímého studia společenských problémů současné Francie. Téměř výlučná koncentrace na francouzskou problematiku je vynucena nadměrnou bohatostí sociálních konfliktů. Nejdříve v ozvěnu rychlých změn a zároveň velkých retardací, později v atmosféře nezdravé stagnace a ještě později v klimatu narůstání mzdových problémů, konfliktů pracovních vztahů, potíží urbanizace, přeměny venkova a zemědělců. Stále se měnící situace volaly po rychlých a účinných diagnózách, po sociologických radách odborům, zaměstnaneckým asociacím, vedení administrativy.

Tato poslední „moderní“ sociologická orientace byla již u základů mnoha poválečných ústavů se sociologickou náplní a postupem času sílila i v tradičních univerzitních zařízeních. Vývojově poslední směr se stal prvním podle intenzity zájmů sociologů i podle potřeb společnosti.

Jedním z nejvýraznějších nositelů a iniciátorů této orientace je Středisko sociologických výzkumů (Centre d'Etudes sociologiques) při Národním ústředí vědeckých výzkumů (Centre national de la Recherche scientifique), které vzniklo v r. 1946. Původně šlo o skupinu pracovníků (v r. 1946 dva, v r. 1948 šest zaměstnanců, pak značnější rozšíření na počátku šedesátých let), kteří pod vedením profesora George Gurvitche začali studovat společenské fenomény novými pozorovacími technikami a analýzou získaných informací. Původní tendenci v podstatě sledovalo středisko i později, po svém rozšíření, pod vedením George Friedmanna (od r. 1949 do r. 1951), Maximiliena Sorreho (1951–1956) a Jeana Stoetzela (1956–1968). Vývojovou kontinuitu v zásadním směřování k řešení aktuálních a praktických problémů vlastní společnosti, i kontinuitu personální a do značné míry i kontinuitu konkrétních výzkumů sleduje středisko i v současné době pod vedením Raymonda Boudona. Přítomné období je poznamenáno snahou o větší záměrnost a systematictost v reagování na potřeby společnosti a snahou o silnější vzájemnou návaznost jednotlivých prací, o tematickou i organizační koordinaci v rámci ústavu a částečně i mimo něj. Externí spolupráce je záměrně orientována na ústavy, které sledují nejen podobné cíle, ale i podobné cesty. Jsou to především Laboratoire de Sociologie industrielle, Centre d'Etudes des Communications de Masse, Centre de Sociologie européenne, Institut des Sciences sociales du Travail a Laboratoire de Psychologie sociale. Analogické mimoparížské ústavy, se kterými Centre d'Etudes sociologiques rovněž spolupracuje, jsou v Toulouse, v Aix-Marseille, v Bordeaux a ve Strasbourg.

Z tradičních školních zařízení navázala na novou orientaci především šestá sekce L'Ecole pratique des Hautes Etudes při Sorbonně, která je věnována vědám společenským a ekonomickým. Profesori této školy, kteří vedou spíše praktické semináře než kursy přednášek, jsou vesměs pracovníky Centre d'Etudes sociologiques nebo některého jiného ze jmenovaných pracovišť.

Z potřeby „třetího směru“ v sociologii vznikla i řada časopisů. Z nejvýznamnějších lze jmenovat: Les Cahiers internationaux de Sociologie (vychází od r. 1946), L'Année sociologique (od r. 1949), Les Archives de Sociologie religieuse (od r. 1956), les Cahiers d'Etudes de l'Automation et des Sociétés industrielles (od r. 1963), Sociologie du Travail (od r. 1959), la Revue française de Sociologie (od r. 1960), Communications (od r. 1961) a další.

Důraz, kladený na pragmatické zaměření sociologického zkoumání, se projevil také ve výchovných snahách. Počátkem šedesátých let se začaly objevovat zevrubné učebnice a příručky, jejichž koncepce rovněž odráží preferenci „třetího směru“. Namátkou lze jmenovat sborníky: *Traité de Sociologie* – řízený G. Gurvitchem (1958), *Traité de Sociologie du Travail* – řízený G. Friedmannem a P. Navillem (1961–62), *La Psychologie sociale* od R. Davala, F. Bourricauda, Y. Dela-

motte a R. Dorona (1963–64), *Le Vocabulaire des Sciences sociales* od R. Boudona a P. Lazarsfelda (1965), a další.

Které společenské aspekty a které sociologické domény byly a jsou vybírány pro praktická zkoumání? Co je konkrétní náplní „třetího směru“ francouzské sociologie?

Zdá se, že dominantní oblastí od samého počátku je zjišťování a analýzy postojů ve sféře politické a ekonomické. Tyto výzkumy, vyvolané bezprostřední potřebou řídících administrativních a hospodářských pracovníků, mají dva zásadní důsledky: rozvinuly specifickou metodologickou oblast na rozhraní sociologie a sociální psychologie a získaly sociologii společenskou nepostradatelnost a prestiž. V souvislosti s těmito pracemi probíhají experimenty s malými pracovními skupinami, řešící hlavně otázku rozhodování, vedení a kontroly skupiny. Psychosociologické výzkumy zasahují do různých meritorních oblastí, které budou dále uvedeny.

V rámci praktické orientace nachází své významné místo sociologie politiky. Lze ji dělit na dvě odvětví: jedno zahrnuje volební studie, druhé analýzy politických systémů.

Značně velkou a v poslední době spíše se stupňující než klesající pozornost zaujímá již dlouhá léta sociologie náboženství. Od klasické metody analýzy dokumentů začínají jednotliví reprezentanti tohoto odvětví přecházet na výzkumy v terénu (hlavně výzkumy organizací a zařízení katolické církve) s použitím matematicko-statistických metod.

Industriální sociologie se intenzivně rozvíjí od r. 1950. V jejím širším rámci dominují studie z oblasti sociologie práce, masových komunikací, teorie organizací a analýzy pracovních vztahů. Část sociologů je inspirována historicky a zabývá se charakteristikami sociálních hnutí a problémy rozvoje, část inklinuje k sociologii ekonomiky. V posledních uvedených odvětvích hraje značnou roli marxistická inspirace, i když marxisté v současné době netvoří samostatnou školu ani skupinu. Vliv marxismu se objevuje zejména v kritických studiích o problémech kolonialismu a o společenském vývoji.

Relativně málo je zastoupena sociologie rodiny, která má své pracovníky a své výzkumy převážně mezi demografy.

Vzestupnou tendenci lze objevit u sociologie vědy, i když většina úkolů řešených v současné době v této doméně se zabývá poněkud jednostranně buď problémem vědeckých organizací nebo otázkou institucionalizace vědeckých novinek.

Intenzivní rozvoj však prodělává sociologie venkova, která vedle lokálních průzkumů monografickou procedurou začíná provádět rozsáhlá statistická šetření i mezinárodní komparativní výzkumy. Nejzajímavější jsou však dílčí studie o změnách společnosti venkova, způsobených technickými, právními a jinými komponenty života na vesnici. Tyto studie vedou jednak k postupnému odhalování mechanismů globálních změn, jednak k systematickým komparacím venkovských lokalit vymezených druhem společenských vlivů.

Vcelku rovnoměrný vývoj lze pozorovat u urbanistické sociologie, i když v posledních letech je těžiště zájmu přenášeno z tradiční sociologie města na výzkum městské organizace, na analýzy regulátorů a integrátorů městského života a na sociologii bydlení.

Jak rurální, tak urbanistická sociologie úzce souvisí prolínajícími se úkoly i pracovníky se sociologií volného času. Tuto lze rovněž charakterizovat expanzivním rozvojem během posledních deseti let. Zároveň je to jedna z mála oblastí, kde jsou prováděny hojnější mezinárodní komparativní výzkumy.

Specifickou doménou, příznačnou pro Francii, je sociologie „třetího světa“, která se věnuje většinou detailnímu studiu afrických společností. Výzkumy tohoto druhu jsou většinou dlouhodobé a obsahují vedle sociologických hlavně etnografické a kulturně antropologické aspekty. V současné době probíhá například několik výzkumů v Tongu, v Ghaně, na Pobreží slonoviny a jinde.

„Májové události“ ve Francii vynutily větší pozornost pro sociologii výchovy, která se dosud věnovala především dílčím výzkumům na školách druhého stupně. Nyní se přistupuje k širším společenským problémům této oblasti. Zkoumá se fungování společnosti z hlediska potřeb a požadavků výchovy, hledají se hybné síly ve výchově mládeže, analyzují se jednotlivé fenomény výchovy.

Právě vyjmenované výzkumné oblasti a problémy „třetího směru“ mají pouze demonstrovat a částečně osvětlit způsob existence a způsob rozvíjení této orientace v soudobé francouzské sociologii. Je to jeden z možných úhlů pohledu, nikoliv vyčerpávající přehled úkolů. Zároveň je nutno poznamenat, že problematiku „třetího směru“ nelze zcela oddělit od prvních dvou směrů, že se mnohdy překrývají nejen meritem problému a institutů, která jej řeší, ale i vědeckou a psychickou erudovaností zúčastněných pracovníků.

Alena Vodáková

K současnému stavu lékařské sociologie v ČSSR a NSR

Lékařská sociologie se u nás v poslední době těší intenzivnímu badatelskému zájmu sociologů — zvláště těch, kteří působí na lékařských fakultách — a pracovníků z oboru sociálního lékařství. Přehlídíme-li činnost těchto pracovníků za poslední období, vidíme, že byla provedena řada někdy i rozsáhlých sociálně medicínských průzkumů a bylo publikováno větší množství sdělení a statí z tohoto oboru. V ČSSR je dosti obecně rozšířeno mínění, že např. sociologie v NSR je ve značném předstihu před sociologií naší. Tyto představy se vztahují i na množství a kvalitu publikací a výzkumů z oblasti lékařské sociologie, na výuku této disciplíny na vysokých školách atd. Ukázalo se, že by bylo velmi poučné pokusit se o jistou konfrontaci současného stavu vývoje této disciplíny u nás a v NSR. K tomuto účelu mimo jiné sloužil i seminář, který byl uspořádán péčí Ústavu sociálně politických věd UK v Praze pod vedením R. Fischla ve dnech 21.—25. IV. 1969 v Živohošti u Prahy. Semi-

náře se zúčastnilo cca 30 odborníků — lékařů, sociálních lékařů, sociologů a společenských pracovníků z kateder na lékařských fakultách. Jako zahraniční host přijel prof. dr. M. Pflanz z lékařské fakulty v Hannoveru v NSR.

Tento seminář byl v pořadí již pátým seminářem zabývajícím se problematikou nově se konstituující úsekové sociologické disciplíny v ČSSR, označované dosud nejednotně jako lékařská sociologie, sociologie medicíny, sociologie zdravotnictví atd.

Seminář měl dvě části. V první se probíraly převážně teoretické otázky a problémy této disciplíny a disciplín příbuzných, v druhé části semináře byli účastníci seznámeni s empirickými výzkumy týkajícími se sociálně medicínských problematiky a se stavem výuky lékařské sociologie na našich lékařských fakultách.

Problematika moderní civilizace a medicíny byla předmětem sdělení akademika J. Charvát a. Vlivy, které působí na člověka a společnost, rozdělil J. Charvát na dva základní typy: 1. *vlivy fyzikální, chemické* atd. které jsou snadno měřitelné, a 2. *vlivy psychologické, sociální, společenské*, které považuje za neměřitelné, nevažitelné. Společenské vědy, zkoumající vlivy druhého typu, jsou proti vědám fyzikálním, matematickým atd. v nevýhodě. Jsou z hlediska časového mnohem mladší a dosud zde nedošlo k „revoluci“ podobného typu, jaká byla např. ve vědách fyzikálních (Einsteinova teorie relativity). Zabývají se jevy daleko obtížněji postižitelnými a exaktně vědecky zpracovatelnými.

V průběhu rychlého rozvoje moderní technické civilizace nebylo a není dostatečně dbáno toho, jak faktory s nimi spojené působí na životní prostředí, v němž jsou lidé nuceni žít. V důsledku rychlého tempa industrializace jsou postiženy jak atmosféra, tak vodstvo, krajina, půda, rostlinstvo i živočišstvo různými zplodinami, mechanickými zásahy apod. K vlivům fyzikálním, chemickým a biologickým přistupují v moderní společnosti neméně nebezpečné vlivy psychologické a sociální.

Moderní průmyslová společnost navozuje u člověka duševní stresy, aniž je dovede vyřešit. Člověk není moderní civilizaci adaptován. Urychlený civilizační vývoj je do značné míry v rozporu s neschopností člověka se těmto změnám adekvátně přizpůsobit. Prof. Charvát na příkladu stresu ukázal, jak sociální podmínky mohou přímo působit na duševní a fyzické zdraví člověka. Pro člověka má např. určité verbální sdělení stejný dopad, jako skutečné fyzické ohrožení života a důležitých životních podmínek. V organismu člověka se mobilizují cukry a tuky bez ohledu na to, že tento biologický mechanismus neodpovídá určité sociální situaci (ohrožení prestiže, statusu, osobnosti atd.), kdy člověk není nucen (dokonce to ani není žádoucí) se bránit fyzicky. Cukry, tuky a soli se při těchto stresových situacích nespotřebují a uloží se do stěn cévních (skleróza), koronálních (infarkty) atd. Medicína zaznamenává v průmyslových společnostech neobvyklé zvýšení počtu infarktů, skleróz, du-

ševních chorob, a to u lidí mnohem nižšího věku, než v jakém se tyto choroby vyskytovaly dříve.

Jak řešit otázku stresu u člověka v moderní společnosti? Zabránit vzniku stresů vůbec je utopickým, nereálným přáním. Je nutné odstranit stresy zbytečné a ty, které mají katastrofální důsledky. J. Charvát zdůraznil tzv. „aktivní“ adaptaci člověka, která by se týkala již nikoli generací, ale jedince. Prostřednictvím výchovy, a to již v období dětství a mládí, by měla být ovlivňována interpretace různých signálů, a to tak, aby se zabránilo zbytečným stresům a v důsledku toho i alarmu různých látek v těle člověka v neprospekch jeho zdraví (interpretace toho, co je společensky nebezpečné — lhostejné). Ostatně určitá forma „aktivní“ adaptace je známa a praktikována i u primitivních kultur: pohrdání bolestí, nebezpečím, trýzní, strachem i smrtí.

Prof. J. Charvát podal tak plasticky varovné memento vědce, který se těmito problémy zabývá dlouhodobě nejen v našem prostředí, ale i v mezinárodním měřítku. Ukázal, že zde jde o problematiku, v níž se spolupráci lékařů, psychologů, sociologů a dalších odborníků naskýtají široké možnosti spolupráce.

K problémům sociální medicíny v ČSSR, o koncepci tohoto oboru v našich zemích, hovořil R. Palec. Po stručném, historickém úvodu, zabývajícím se vývojem sociální hygieny a veřejného zdravotnictví, procesem jeho institucionalizace jako specifického oboru v zahraničí i v našem prostředí, se R. Palec věnoval především rozboru situace v tomto oboru po roce 1945.

vycházejí z biologické podstaty člověka, zabývá se převážně společenskou stránkou lidského zdraví. Předmětem jeho vědního zájmu je studium zdravotního stavu obyvatelstva, spolu s komplexem vzájemných vztahů mezi zdravím populace a společností, jakož i účelná organizace péče o zdraví obyvatelstva státu“ (tamtéž, s. 449).

Vztah sociálního lékařství k ostatním medicínským a společenským disciplínám je vyjádřen schématem 1. (Viz A. Záček, *Koncepce „Teorie a organizace čs. zdravotnictví“ jako vědního oboru*, Čs. zdravotnictví, 14, 1966, 9.)

K takto vymezenému oboru a předmětu teorie a organizace zdravotnictví, nyní sociálního lékařství, jsou připomínky z řad sociologů zabývajících se problematikou lékařské sociologie. Některé připomínky se objevily i v diskusi na tomto semináři. Zvláště spornou oblastí zůstává oblast č. 3, kde sociální lékařství má zkoumat zdravotnictví jako systém, jako soustavu speciálních zařízení a činností, jeho funkci atd., a kde značná část problematiky se patrně bude překrývat s částí lékařské sociologie zabývající se fungováním zdravotnictví jako sociálního systému, sociologii nemocnice a zdravotnického zařízení, interpersonálními vztahy ve zdravotnickém zařízení, rolí lékaře, sestry, pacienta atd. Takovéto široké pojetí oboru (viz shora uvedenou definici), je možné jen v oblasti nejdůležitějších otázek člověka, v rovině abstrakce, není možno zacházet do detailů, jinak by se takto koncipovaný obor nemohl realizovat (V. Paseka). Zdá se, že reálnější je přístup, v jehož rámci nejruznější disciplíny budou zkoumat tutéž oblast (zdraví — nemoc) specifickými metodami a



Název sociální lékařství byl v souvislosti s vývojem u nás po r. 1948 nahrazen novým názvem (r. 1952) organizace zdravotnictví, podle vzoru SSSR (zde byl obor organizace zdravotnictví ustaven r. 1934). Teprve v šedesátých letech dochází k prvnímu pokusu o teoretickou koncepci oboru organizace zdravotnictví. Tento obor je vymežován následujícím způsobem (A. Záček, T. Kotvald, L. Sinkulová, J. Stěpán, Z. Štich aj. — viz *Československé zdravotnictví*, 14, 1966, 9): „Teorie a organizace zdravotnictví ... je v soustavě lékařských věd oborem, který,

technikami, a tak získáme spíše komplexní pohled.

R. Palec také zdůraznil, že by lékař měl být seznamován s psychologickými, sociálně psychologickými a sociologickými přístupy již na vysoké škole, aby byl schopný myslet při své vědecké a praktické práci v referenčním systému těchto disciplín. Dosavadní opomíjení těchto a dalších oborů (genetika, matematika, etika, psychologie) při výchově lékařů je nežádoucí jak z hlediska imanentního rozvoje medicíny jako vědy, tak z hlediska praktické péče o zdraví člověka.

Prof. Dr. M. Pflanz přednesl příspěvek *Vývoj a problémy lékařské sociologie v NSR*. Pojmu sociální medicína se používá v NSR v tom smyslu, v jakém se pojmu sociální lékařství používalo u nás před rokem 1948. Prof. Pflanz doznal, že definovat tento obor, jeho předmět, je velmi obtížné a považuje proto za užitečnější věnovat se především vědecké práci, empirickým výzkumům, než sporům o pojmy a ideologii oboru, které zatím nepřinesly mnoho užitečného.

Poválečný vývoj tohoto oboru v NSR není příliš uspokojivý; vyskytují se zde podobné potíže a spory jako v ČSSR. V šedesátých letech dochází k pokusům, zvláště na mladších fakultách, o uplatňování sociologického a sociálně medicínského přístupu ve výuce mediků, včetně stomatologů (sociální ortodontie).

Pokud jde o pojem a obor lékařské sociologie, do roku 1958 nebyl v NSR obecně znám. V r. 1958 uspořádal R. König symposium, na němž se sešlo asi dvacet pracovníků a zájemců o tento obor. V souvislosti s tímto sympoziem a z jeho příspěvků sestaveným sborníkem statí *Problemy lékařské sociologie* byl do NSR uveden pojem lékařské sociologie. Sociologové se v NSR zajímali o tento obor velmi málo (R. König, M. Pflanz, J. Rohde). V poslední době se množí diplomové práce z lékařské sociologie, které však často nejsou vědeckými pracemi v pravém slova smyslu (převážně shromažďují již existující zahraniční literaturu).

V roce 1968 se uskutečnilo setkání odborníků a zájemců o lékařskou sociologii v NSR. Pozváno bylo 140 zájemců a dostavilo se jich cca 60, kteří z valné části byli asistenti a studenti. Chyběli zámožnější lékaři a přišlo málo profesorů. (Někteří profesori přišli především proto, že doufali, že bude založen spolek lékařských sociologů). Podle seznamu prací se zjistilo, že téměř všichni účastníci již prováděli empirická šetření sociálně medicínského charakteru. Výzkum v této oblasti je však dosud rozdroben, neexistuje koordinace výzkumů, není možno (převážně z finančních důvodů) provádět rozsáhlá či celostátní šetření a badatelé jsou často odkázáni na pomoc podniků, které se uvolí zahrnout dílčí sociálně medicínskou část výzkumu do svých podnikových sociologických výzkumů. Neexistuje dosud vědecká společnost lékařských sociologů, ani časopis. Vědecké práce a výsledky empirických výzkumů jsou roztroušeny v nejružnějších časopisech a sbornících. Mnohé práce mají vysoce spekulativní charakter a prakticky neznamenají vědecký přínos. Pro týmovou spolupráci lékařů, sociologů, psychologů a dalších odborníků jsou velmi špatné podmínky. Většina badatelů pracuje „na svou pěst“ a z vlastního zájmu; problémy jsou řešeny na základě individuálního výběru badatelů (vybírají podle svých zájmů, podle toho, co sami považují za důležité, užitečné atd.).

Společenský systém — podle slov prof. Pflanze — nemá potřebu vědeckých výsledků z této oblasti, nemá zájem na systematické, koordinované výzkumné práci. Sociální politika v NSR nebyla a dosud není odpovědná

vedena a z toho vyplývá značně neutěšená situace pro práci sociologů a sociálních lékařů. Sociologové se cítí bezmocni proti institucím (ministerstvu, odborům, lékařským komorám atd.), mají pocit, že nejsou žádáni. Lékaři se sociologů spíše bojí a nestojí o jejich výsledky. Dochází k řevnivosti, sporům atd. Pokud je nám známo, podobné negativní zkušenosti získávají sociologové a sociální lékaři i v našem prostředí (v některých aspektech však pracovníci v oblasti lékařské sociologie v ČSSR mají proti německým kolegům určité výhody: např. relativně větší možnosti rozsáhlejších i celostátních průzkumů a zavedení výuky sociologie téměř na všech lékařských fakultách).

V přípravě odborníků — sociologů, kteří by se po absolvování vysoké školy mohli specializovat na lékařskou sociologii, jsou vážné nedostatky. Sociologové se při studiu na vysoké škole mnoho o lékařské sociologii nedovědí (dosud byly přednášky ze sociologie medicíny např. v Hamburku a Mnichově). Mnoho se přednáší o sociální stratifikaci, státu, rodině atd., ale sociálně medicínská problematika je okrajovou záležitostí. Podobná situace je v přípravě sociologů i v ČSSR. Ačkoli význam sociálních faktorů v medicíně začíná být uznáván i u nás (a i z ryze sociologického hlediska je zajímavé studium chování lidí, jejich reakcí ve speciálních podmínkách zdravotnických zařízení, dojde-li k jejich „vytržení“ z normálního sociálního prostředí — viz T. Parsons), nesetkávají se studenti sociologie v průběhu svého studia ani se základní problematikou lékařské sociologie. Lze se oprávněně domnívat, že v nedaleké budoucnosti bude velký zájem o sociologii, schopné specializace v sociálně medicínské problematice. Je proto žádoucí, aby filosofické fakulty zavedly již dnes alespoň elementární výběrové kursy z lékařské sociologie.

Pokud jde o současný stav výuky sociologie pro zdravotníky, lékaře a studenty v NSR, je zatím převážně ve stadiu experimentování. Adekvátně je sociologie zastoupena ve výuce zdravotnických sester, které jsou dnes v této oblasti daleko lépe informovány než medicí. Výuka sociologie na lékařských fakultách není řešena optimálně, není shoda v základních principech a není jasno, co se chce touto výukou docílit. Dosud jsou studentům pouze předávány znalosti, fakta, ale ke skutečné sociální práci je velmi daleko. Zatím se zkoumaly názory studentů na tento předmět, ale pro zaměření výuky nemožno být názory studentů dostatečným zdrojem informací. Nyní se připravuje nový zkouškový řád, kde 5 % otázek bude věnováno sociologii. Podle prof. Pflanze je nutné, aby se sociologie průběžně vyučovala během celého studia medicíny, má-li se dosáhnout významnějšího efektu (ve 2. ročníku sociální psychologie, sociologie a lékařská psychologie, později epidemiologie zdůrazňující sociální faktory; v rámci psychiatrie by bylo žádoucí věnovat osm z dvaapadesáti hodin sociálním faktorům a sociálně politické přednášky by měly být odsunuty do vyšších ročníků). Výuka týkající se sociálních faktorů

má probíhat, podobně jako v USA, zčásti přímo u lůžka pacienta (sociologie nemocnice, role pacienta apod.). Dosud nevyřešenou otázkou zůstává, zda se má poskytnout sociologické a sociálně medicínské vzdělání všem studentům či jen zájemcům.

Prof. Pflanz dále krátce informoval účastníky semináře o *empirických výzkumech v oblasti sociálního lékařství a lékařské sociologie*: je to např. výzkum procesu a metod výuky medicín, motivace volby lékařského povolání (na lékařské fakulty přichází trojnásobný počet uchazečů, než je možno přijmout; proto je důležitý způsob výběru studentů). R. König se spolupracovníky analyzoval tzv. „syndrom přepracovanosti“ u lékařů.

Na základě srovnávacích výzkumů a pozorování se prof. Pflanz domnívá, že *příznání k určité nemoci je silně ovlivněno určitou kulturní úrovní a sociálním prostředím*. Nemoc není jen skutečným faktem, objektivním stavem, zahrnuje i *sociálně konformní postoj* (nemoc nemusí být pro individuum jen negativním zážitkem). Řada průzkumů se v NSR zaměřuje na zkoumání chování člověka v době nemoci a v době, kdy je zdrav. (Tyto průzkumy však nejsou podle prof. Pflanze dobře teoreticky fundovány).

Pro účastníky semináře byl zasvěcený a kritický pohled prof. Pflanze na vývoj lékařské sociologie v NSR velkým přínosem a do značné míry i překvapením. Ukázalo se, že přes odlišnou sociálně politickou a ekonomickou situaci existuje u nás řada problémů a potíží velmi podobného charakteru, že existují určité společné tematické oblasti, které v obou zemích stojí ve středu zájmu sociologů a lékařů (výběr vhodných studentů medicíny, reforma medicínské výuky, zařazení sociologie do rámce odborné přípravy lékařů, problémy týmové spolupráce atd.).

Ke *vztahu sociologie a medicíny* hovořila O. Staňková z fakulty všeobecného lékařství UK v Praze (viz také stať této autorky v Sociologickém časopise č. 5, 1969). O. Staňková konstatovala, že v literatuře bývají uváděny tři základní typy vazeb mezi medicínou a sociologií: 1. *sociologie medicíny* (snad vhodnější sociologie zdravotnické péče) — předmětem této disciplíny je sociální funkce či role a sociální postavení lékaře (event. studenta medicíny), sociální situace pacienta, sociální aspekty vztahů mezi lékařem a pacientem a ostatním zdravotnickým personálem atd., 2. *sociologie v medicíně* a 3. *medicina v sociologii*. V těchto oblastech jde o zkoumání sociálních faktorů ve struktuře příčin patogeneze a hygieneze (sociologie v medicíně: podíl sociálních faktorů v etiologii chorobných procesů; medicina v sociologii: podíl medicíny na utváření životního prostředí a životního stylu člověka; jde zde o to, aby při řešení všech společenských problémů bylo bráno v úvahu i hledisko medicínské).

O. Staňková se domnívá, že *sociologie medicíny* představuje především oblast zájmu pracovníků na úseku organizace zdravotnické péče (sociální lékařství). Tento názor vyvolal živou diskusi. Diskutující (V. Paseka, J. Ja-

nošík, R. Fischl aj.) poukazovali na to, že takto chápáná disciplína je spíše doménou sociologů, neboť se zde stýká zdravotnictví jako instituce s celým sociálním systémem a problematika tohoto charakteru (role lékaře, pacienta, zdravotní sestry, nemocnice jako sociální instituce apod.) není řešitelná převážně na základě medicínského přístupu (sociální lékařství — viz shora — je definováno jako medicínská disciplína).

Sociologie v medicíně je podle O. Staňkové oblastí zájmu medicíny ve smyslu terapie, prevence a rehabilitace. Zde je pro sociologa největší nebezpečí, že bude suplovat lékařskou problematiku.

Medicina v sociologii má být doménou sociologů, a proto by měla být předmětem výuky sociologie na lékařských fakultách. Proto byl referát O. Staňkové zaměřen především na 2. a 3. oblast vztahů mezi sociologií a medicínou. V diskusi se objevily opět připomínky k tomuto chápání vztahu sociologie a medicíny. V. Paseka poukázal na to, že 3. rovina vztahů (medicina v sociologii) není přiřaditelná co do kvality a obecnosti k rovině 1. a 2. a není ve skutečnosti doménou odborného specifického zájmu sociologů. Aspekt zdraví a nemoci člověka prolíná v této obecné rovině nejen tyto, ale mnohé jiné obory zabývající se člověkem, a v této rovině je hlediskem spíše antropologicko-filosofickým nebo sociálně filosofickým než specificky sociologickým. Rozdělení kompetencí různých oborů je nutné, ale musí jít především o základní přístup, o to, která disciplína může daný problém v podstatě nejlépe osvětlit. Vztah člověk a prostředí (obecně) je spíše filosofickou otázkou; sociologie zkoumá člověka ne „o sobě“, ale jako člena sociálních skupin.

Druhou část semináře, jak již bylo řečeno, zaujímaly příspěvky týkající se vesměs *výsledků empirických šetření* v sociálně medicínské oblasti. F. Koudelka (katedra sociologie pedagogické fakulty UP v Olomouci) referoval o výsledcích rozsáhlého průzkumu zdravotních sester v ČSSR (reprezentativní vzorek 2500 sester; uplatněna metoda terénního výzkumu, práce s dokumenty, dotazníky, rozhovor a testy; výzkum proveden v r. 1968). Hlavním cílem výzkumu (zadavatelem byla ÚRO) bylo získat podklady o pracovním prostředí a pracovních podmínkách (využití odbornosti, náplň práce atd.) sester, o faktorech, které ovlivňují pracovní podmínky a tím i spokojenost sester v zaměstnání; zjistit sociální status sester a výkon jejich sociální role, spjatý s tímto statutem (nakolik je výkon role v souladu s obecnými požadavky kladenými na sestru); zjistit stav péče o sestry (sociální a profesionální adaptace), politické a ideové postoje sester, stupeň neutroizace sester a její příčiny, a úroveň dozorování oficiálních zakázů a nařízení při výkonu sesterského povolání.

O výsledcích dílčího průzkumu sester hovořila R. Skokánková z lékařské fakulty v Olomouci (průzkum se týkal sester z kulturní nemocnice v Olomouci, a to jen těch, které měly děti ve věku do 15 let; šlo cca o 150 sester. Použito bylo dotazníku, řízeného

rozhovoru a besedy v rámci postgraduálního studia. Průzkum proběhl v letech 1964–1965). Byly sledovány otázky pracovní doby, zvyšování kvalifikace, důvody zaměstnanosti, způsob trávení mimopracovního času, vybavenost domácností sester a využívání různých služeb.

V. Paseka z Ústavu pro další vzdělávání středně zdravotnických pracovníků v Brně referoval o výzkumu společenských podmínek práce sester ve fakultní nemocnici v Brně (speciálně vzhledem k fluktuaci sester). Domnívá se, že zdravá míra fluktuace je překročena. Výzkum má pomoci hledat činitele, působící na fluktuaci a stabilizaci v tomto povolání (zkoumáno 286 sester; použito dotazníku, řízeného rozhovoru se sestrami, primární a profesory; výzkum proveden r. 1968 — nyní je ve stadiu zpracovávání výzkumné zprávy).

I. Gladkij z Lékařské fakulty v Olomouci ve svém příspěvku hovořil o výsledcích průzkumu dárčovství krve (zkoumáno 557 čestných dárců; proveden záměrný výběr z kartotéky transfúzního oddělení v Olomouci; uplatněn řízený rozhovor). Byl brán zřetel na pohlaví dárců krve, na sociální vrstvu z níž pocházejí, na jejich veřejnou angažovanost, na to, kdo dárce získal, na motivaci darování krve atd. Výsledky budou zveřejněny v Československém zdravotnictví.

J. Patera z Vojenského lékařského výzkumného a doškolovacího ústavu v Hradci Králové podal zprávu o výzkumu podmínek práce vojenských lékařů u nás a výzkumu absolventů (mužů) všech lékařských fakult v ČSSR. (Výzkum zahrnul 85 % všech vojenských lékařů; použito dotazníku a rozhovoru; byl proveden v r. 1967–1968; výsledky byly srovnány se vzorkem civilních lékařů.) U vojenských lékařů se sledovaly tyto oblasti: pracovní podmínky (subjektivní vyjádření lékaře), životní podmínky (plat, byt, zaměstnání manželky apod.), sociálně psychologické vlivy (mezilidské vztahy na pracovišti, v jednotce, k nadřízeným, prestiž vojenského lékařského povolání), identifikace s povoláním (vztah k povolání lékaře vůbec, k povolání vojenského lékaře a k výkonu konkrétního povolání).

Výzkum 176 absolventů, kteří promovali v letech 1966 a 1967, se zaměřil na vztah k povolání, profesionální zájmy a doping me-

zi studenty (psychofarmaka, alkohol, kouření).

O průzkumech na fakultě všeobecného lékařství UK v Praze referovala M. Jirková. Od roku 1964 zde probíhá průzkum přijímacích zkoušek, od r. 1963 průzkum studijních podmínek v 1. ročníku; dále se uskutečnil průzkum postojů absolventů — hygieniků k výkonu profese hygienika a připravuje se průzkum procesu výuky na fakultě všeobecného lékařství. (Dílčí výsledky těchto průzkumů byly publikovány v Sociologickém časopise, v časopisech Přehled, Vysoká škola, Čs. zdravotnictví atd.)

Na diskusi o výuce sociologie na lékařských fakultách a koncepci této výuky zbylo však poměrně málo času. Byli zde zástupci téměř ze všech lékařských fakult v ČSSR a podle jejich stručného sdělení o rozsahu a koncepci výuky sociologie můžeme říci, že se sociologie vyučuje (nebo se její výuka zavádí od školního roku 1969/70) na všech fakultách, s výjimkou lékařské fakulty v Olomouci. O rámcové koncepci výuky sociologie a lékařské sociologie diskutovali zástupci z kateder sociologie a společenských věd již na loňském semináři v Karlových Varech. Který pořádal Ústav sociálně politických věd UK v Praze. V podstatě výuka sociologie odpovídá původně schválené koncepci: v první části kursu se přednáší nejdůležitější poznatky z oblasti obecné sociologie (vývoj sociologického myšlení, společnost a podmínky její existence, sociální stratifikace, sociální skupiny, osobnost z hlediska sociologického, proces socializace apod.) a druhá část výuky je věnována speciálně sociálně medi-
cinské problematice.

Seminář splnil původní účel (zaměření, organizace a zvláště účast prof. M. Pflanze) a byl se strany účastníků semináře hodnocen velmi pozitivně. Zdá se, že v budoucnu by bylo možno uspořádat celostátní pracovní komparativní semináře, rovněž s účastí zahraničních badatelů, již na specializovaná témata, která se na tomto i předešlých seminářích a konferencích z lékařské sociologie začala rýsovat. Protože jde o problematiku výrazně interdisciplinárního charakteru, bylo by v zájmu „věci“ samé, aby byli přiměřeně zastoupeni zainteresovaní badatelé různých disciplín: lékaři, sociologové, psychologové, sociální psychologové atd.

Marie Jirková

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkop 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230–819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obřanců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vrsovice, dod. PÚ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1 — DM 34,—. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v červenci 1969. Číslo vyšlo v říjnu 1969.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1969.